

173. מורגנשטרן, "מפקד כולל הפרושים", עמ' 224-226.
174. איגרת מווילנה לאמשטרדם מיום כ"ד בכסלו תקצ"ד, קטלוג חובבי יודאיקה, טבת תשנ"ד, מוצג מס' 63.
175. דף בודד מפנקס הקלויז החדש בווילנה, עמ' 67. ראה אצ"מ, אוסף ישראל קלויזנר (P16), מכל מס' 10, תיק מס' 3: "תקע"א: התו'רנין הקצין מוהר"ר שלמה זלמן ב"ר תנחום סג"ל נוסע לאה"ק הוא ואשתו". ר' שלמה זלמן מוכר לנו ממקורות אחרים כמי שהיה קשור ל'קלויז הגר"א' בווילנה ואף שימש כגבאי בקלויז בשלב מסוים. ברישום מיום ה', כ"ט באייר תקע"א בפנקס קלויז הגר"א, עמ' 42, נאמר כי ר' שלמה זלמן ב"ר תנחום סג"ל תרם לגבאי הקלויז סך של שלוש מאות זהובים עבור קניית ספרים לבית המדרש, ולשכירת למדן שיאמר קדיש במשך השנה הראשונה לאחר פטירתו ופטירת אשתו (לא נזכר כאן כי יש בדעתו לעלות לארץ ישראל, אך ברור כי עלייתו הייתה לאחר תאריך זה). בעמ' 147 של פנקס הקלויז מוזכר ר' שלמה זלמן עצמו כאחד מגבאי הקלויז. הרישום הוא מיום י"ד באייר תקס"ה.
176. המסמך פורסם אצל ברפמן, ספר הקהל, כרך ב, נספח 1047 (רוסית).
177. עדויות על פעילותו בארץ של ר' משה זאב ב"ר אהרן בלוך מצויות ב"פנקס צפת". ביום ד' בכסלו תקע"ג חתם בשם כולל הפרושים בצפת על הלוואה שקיבל הכולל מר' יוסף יעקבא פריינקיל מברסלאו. ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 151, 183.
178. העתקות ממצבות קברי גדולי ישראל בווילנה מבית העלמין הישן, אוסף כתבי היד באקדמיה הלאומית בלינגנרד 245A (וכן: ביסל"א, תצכ"י, מס' 52798, עמ' 33). מן הכתוב על המצבה אפשר להניח כי סיבת עלייתם של ר' שלמה ואשתו הייתה בין היתר כדי לזכות בפרי בטן. סיבת חזרתו אינה מפורשת, אולם בשוכו לווילנה נולדו לו בנים.
179. מורגנשטרן, "יהודי צפת 1800-1839", עמ' 167.
180. איגרת ר' נתן נטע בנו של רמ"מ מחודש שבט(?) תקצ"ו, ביסל"א, כ"י, 1685(5)4.
181. קטלוג חובבי יודאיקה, קיץ תשס"ב, מוצג מס' 39. בקטע המועתק בקטלוג ישנן טעויות, והללו תוקנו על ידי בהתאם למקור שבמוצג. על פי מקור זה נשלחו כנראה הכספים לצפת ולירושלים בנפרד, כפי שטוען לונץ במאמרו על החלוקה. ראה לונץ, החלוקה, עמ' 2 (על הכריכה רשום התאריך "יום א' י"ט אדר"). בדברי לונץ הנזכרים כמה טעויות, בעיקר הגדרתו את ר' ישראל משקלוב כ"מייסד הישוב". ראה שם, עמ' 1. גם כמה מדבריו על שקלוב ומעמדה אינם נכונים: ר' ישראל לא הקים גבאות מיוחדת בשקלוב (שם, עמ' 2), וכן לא מצאנו הוכחה לדבריו ש"בתקפ"ז העבירו את 'הגבאות הראשית' שהיתה עד העת ההיא בעיר שקלאו לוילנא בירת ליטא". ראה שם, עמ' 10.
182. מורגנשטרן, "מפקד כולל הפרושים", עמ' 221-226.
183. איגרת ר' נתן נטע בנו של רמ"מ משקלוב מיום י"ד באב תקצ"ו, ביסל"א, כ"י, 1685(10)4.
184. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 5, דף 22 ע"ב.
185. "פנקס שליחות רייסין ושקלוב", אוסף בנימין ריבלין.

186. קטלוג חובבי יודאיקה, סתיו תשנ"ג, מוצג מס' 96. על הכספים שנשלחו לארץ ישראל בשנת תקצ"ה כותב ראש הפקוא"מ באיגרת לגבאי ארץ ישראל בפירט שבגרמניה ביום י"ב באלול תקצ"ו: "ולא דבר ריק הוא מה שהולך כל שנה מרוסלאנד ופולין מוילנא, היינו כל ליטא השייכים להם, עלה אשתקד חוץ ממה שקבלו מאתנו יותר מסך 5,000 דוקאטען זהב, שנשלחו מיחידים לקרובים ומכירים שלהם בק"ק פרושים, והשאר הי' [ה] ממון המקובץ [מכלל ישראל]. החלוקה הפשוטה היתה 4.5 דוקאטען לכל נפש". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 233 ע"א.

187. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 86 ע"א.

188. איגרת רנ"ג משקלוב מחודש שבט(?) תקצ"ו, ביסל"א, כ"י, (5) 16854.

189. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 98 ע"א.

190. מכתב מוילנא לאמשטרדם מיום ט"ו בטבת תקצ"ה ובו דיווח על משלוח של 7,450 רובל, קטלוג חובבי יודאיקה, סתיו תשנ"ג, מוצג מס' 103. וראה דיווח מיום ב' באדר ב' תקצ"ה על עוד 2,000 רובל שנשלחו לארץ, שם, מוצג מס' 101.

191. איגרת מיום ה' במרחשוון תקצ"ו, דסלר, שנות דור ודור, א, עמ' כא.

192. החוקר א"ר מלאכי פרסם שתי תעודות ובהן פרטים על משלוחי הכספים מליטא לארץ ישראל בשנים תקצ"ח ות"ר. ראה מלאכי, הישוב הישן, עמ' 100.

193. שם, עמ' 101-104. רשימות "חלוקה" אלו שפרסם מלאכי אינן מלאות, ועל כן קשה להגיע למסקנות חד-משמעיות ביחס לכספים שהועברו מוילנא לארץ ישראל באותן שנים. על רשימת החלוקה מי"ט בתמוז ת"ר חתומים: ר' יצחק ב"ר חיים מוולווי'ן, ר' חיים נחמן פרנס ב"ר משה פרץ, ר' יוסף ב"ר טוביה זקהיים ור' יצחק ישראל ב"ר משולם זלמן. לרשימה זו מוילנא נוספו דפי מילואים בחתימת רבני קרלין – ר' משה יעקב בהרב ר' מיכאל ומו"ר אליעזר בהרב נתנאל (?) – מיום ז' במנחם-אב ת"ר. ייתכן שמדובר בכספים שנוספו לרשימה המקורית בעת מעבר השד"ר מוביל "הברכה" בקרלין בדרכו לארץ. מיכלין, "כולל הפרושים בירושלים", גיליון ו, עמ' ה. על ההלוואה שנתן לכולל יוסף אמזלג ראה מורגנשטרן, "הגביר יוסף אמזלג". לעהרן כותב בשנת ת"ר כי וילנא שולחת מדי שנה 500 אדומים זהב לתשלום הריבית השנתית על חובות כולל הפרושים.

194. רשימת תשלומי החובות של כולל הפרושים תר"א-תר"ב, אוסף בנימין ריבלין (ז"ל).

195. לפי זה אדום זהב שווה 52 גרושים תורכיים בערך. ככל הנראה איבד הגרוש התורכי כ־70 אחוזים מערכו מאז שנת 1817.

הערות לפרק ג

1. ראה ריון, "פעילותם של יהודים", עמ' תי-תכט; ברנאי, יהודי ארץ ישראל, עמ' 95-155; בן נאה, "סיועה של קהילת איסטנבול", עמ' 65-106.
2. כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה'18), עמ' 153-218; כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה'19), עמ' 54-68.
3. שוחט, "היהודים בירושלים", עמ' 3-45; ברנאי, יהודי ארץ ישראל, עמ' 3-16.
4. ברנאי, יהודי ארץ ישראל, עמ' 168.
5. בניהו, "ה'חברה הקדושה'", עמ' קסד, הערה 129. או בנוסח אחר: "מה גואל ראשון [משה] נגלה ונכסה מ' שנה, כן גואל אחרון". ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 313.
6. הציפיות המשיחיות שנתלו בשנת תס"ו היו על בסיס הפסוק "כי הגה הסת"ו עבר... הנצנים נראו בארץ ועת הזמיר הגיע" (שיר השירים ב:א-יב). במכתב של ר' משולם זלמן פינקרלי לר' בנימין הכהן מריג'יו (הרב"ך) הוא כותב: "כי שמעתי מארחי פרחי כי ממצרים ועד הגה נשמע קול סופר [שופר] המספרים... כי רום מעלתו כתב לקאסלי להזהירם על התשובה, כי קרוב יום ה', כי הסת"ו עבר ועת הזמיר הגיע". תשובת הרב"ך הייתה: "לא דברתי ולא כתבתי ולא עלתה על לבי יען כי הדברים סתומים וחתומים". ראה בתוך יצחק ניסים, שו"ת הרב"ך (ירושלים, תש"ל), סימן ב.
7. שם, שם.
8. יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 373-389. ברנאי, יהודי ארץ ישראל, עמ' 131-134, מתאר תהליך מתמשך של מעורבות יהודי קושטא בחייהם של יהודי ארץ ישראל מאז המשבר של שנת תס"א (1701) ועד הקמת הוועד בשנת תפ"ו (1726).
9. "קונטרס מגילת יוחסין, המעשה והנס אשר אירע להרב הגאון הגדול המפורסם בעהמה"ח ס' [פר] פרי האדמה... בשנת התפ"ג אשר כתב הגאון הנ"ל בכתב ידו", מגילת יוחסין (ירושלים, תרל"ה).
10. שם, שם.
11. נראה שמדובר כאן בדוד זונאנה.
12. שם, שם.
13. דף בודד, "תחזקנה ידיכם השומעים וכו'", דפוס קושטא. וכן יערי, "ד' משה ישראל".
14. יערי, "ד' משה ישראל".
15. כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה'18), עמ' 188-192.
16. ייתכן שהקמת 'ועד פקידי ירושלים' בקושטא בשנת תפ"ו קשורה בין היתר גם לפעילות הפיננסית רבת-השנים של משפחת ר' שמשון ורטהיימר. בני משפחת ורטהיימר, שהיו "יהודי החצר" של קיסרי אוסטריה, אספו במשך שנים רבות סכומי כסף עצומים לשם הסדרת חובות חבורת ר' יהודה חסיד. אין להוציא מכלל אפשרות שהם ניצלו את השפעתם על השולטן כדי להסדיר סופית את שאלת החובות. כמו כן ייתכן כי לשם העברת הכספים באמצעות בני

משפחת ורטהיימר מאוסטריה לירושלים דרך קושטא, נדרשו יהודי קושטא להקים מוסד פיננסי משפטי רשמי כדי להבטיח טיפול נאות בבעיותיה של ירושלים לאורך זמן. על הניסיון לפדות בכספי יהודי אשכנז את חוב האשכנזים תמורת סכום של 30,000 גרוש, ראה שם, עמ' 213-217; בניהו, "קהל אשכנזים בירושלים", עמ' קנה-קנז. מן הראוי להעיר כי התקופה שבין עליית ר' יהודה חסיד ובין האירועים של שנת ת"ק בירושלים עדיין מצפה למחקר.

17. ראה תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, חלק שלישי, עמ' 393-394; ליבס, "המשיחיות השבתאית"; מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, עמ' 118-119.

18. אקר, "הבאזרגיאן של אוג'אק היניצ'רים".

19. כך לדברי מרי וורטלי מונטגיו, אשת השגריר הבריטי בקושטא (1717-1718). דבריה מצוטטים אצל אקר, "הבאזרגיאן של אוג'אק היניצ'רים", עמ' 18.

20. שמו של דוד זונאנה נזכר במקורות התורכיים בנוגע למלחמה נגד האוסטרים והרוסים בין השנים 1736-1739.

21. ב'יעקב, ירושלים בין החומות, עמ' 447-448.

22. את השתלשלות האירועים שהובילו לחיסולו של דוד זונאנה תיאר ג'יימס פורטר, שגריר אנגליה בקושטא. דבריו הובאו אצל אקר, "הבאזרגיאן של אוג'אק היניצ'רים", עמ' 33.

23. פרשת רצח דוד זונאנה ומינוי בנו יעקב הותירה את רישומה במקורות היהודיים בני התקופה. כך, למשל, כותב המקובל ר' דוד בן משה די'מדינה: "אוי לנו כי ענה היום, אוי לנו מיום הדין, העם ההולכים בחשך גלה כבוד מישראל... על אדם גדול בענקים, אבי יתומים, מחסה ומעוז ועזרה בצרות לעניי עמו, ותהי על שכמו המשרה, רבא דעמיה, איש על העדה, הגביר המפורסם בגלילות ישראל... כמה"ר [כבוד מורנו הרב] דוד זונאנה זצ"ל... להבן יקיר לו האירו ברקיו תבל... יראו ישרים וישמחו, הוא אישון בת עינינו, הגביר המרומם כמה"ר [כבוד מורנו הרב] יעקב זונאנה נר"ו [נטריה רחמנא ופרקיה — ישמרו ה' ויצילו] בבואו בשער החצר הפנימית". ראה ר' דוד בן משה די'מדינה, רוז דוד (סלונקי, תק"ז), בהקדמה.

24. להלן רשימת המשפחות והאישים שהנהיגו את ארגון 'פקידי קושטא' במשך למעלה ממאה וארבעים שנה: משפחת אג'מאן (ברוך, ישעיהו), משפחת אלוף (שמעון), משפחת אֶלְפֶנְדִּירי (מרדכי, יעקב, אברהם), משפחת אשכנזי (יצחק), משפחת ברוך, משפחת די'מדינה (חיים, יהודה, דוד), משפחת דמאיו, משפחת זונאנה (דוד, יעקב, ברוך, יצחק), משפחת חאטים (שלמה, יצחק), משפחת חודארה, משפחת ירושלמי (רפאל), משפחת מאגולה (רפאל), משפחת פואה (אברהם, רפאל, נסים שלמה), משפחת פאלאג'י (אברהם חיים), משפחת פריסקו (אברהם), משפחת צונצין (אברהם, חיים, יהושע, משה, אהרן), משפחת קאמונדו (שלמה, אברהם), משפחת קמחי (חיים, דוד, שלמה), משפחת קרמונה (חיים משה, יצחק בכור), משפחת רוזאניס (אברהם, אהרן, יצחק), משפחת שאקי (רפאל, סימ'טוב). הרשימה מתבססת על מקורות שונים, והיא ערוכה על פי סדר א"ב ולא על פי סדר כרונולוגי.

25. אקר, "הבאזרגיאן של אוג'אק היניצ'רים", נספח ה 1: "הקדמות לספרים עבריים שנדפסו במאה ה'18 ובהם נזכרים פקידי קושטא".

26. על השפעתו של חיים פרחי בארץ ישראל ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 144; פיליפ, "בית פרחי", עמ' 97-114; שוחטמן, "הירצחו של ה'שר' חיים פרחי", עמ' קסג.

27. על רציחתו של חיים פרחי נדפסה בוילנה קינה: "וכבר ספדוהו כהלכה בכל גלילות הצפון... וכיחוד בכהמ"ד [בכית המדרש] הגדול פה ווילנא העדינה, וכבוד גדול עשו לו שם במוותו. שם ישבו לארץ, נדמו זקני עיר ווילנא... שם שפכו רוחם בכבי ובמספד ובקול גדול". ראה צבי הירש קאצענעלין בוגין, מגלת ספר (ווילנה והורודנה, תקפ"ה).

28. ראה הראל, "מעמדם ותדמיתם של בני פיג'וטו". וכן ראה דברי שבח ותודה שכתב המשורר אד"ם הכהן ביזמתם של 'רוזני וילנה' בתוך אד"ם הכהן, שירי שפת הקודש, מחברת ראשונה (ווילנה, תקפ"א), עמ' 145-151; וכן ראה מורגנשטרן, בשליחות ירושלים, עמ' 68-70. נראה לי שלמקצת תלמידי הגר"א שעלו לארץ ישראל מרוסיה העניקו הקונסולים לבית פיג'וטו נתינות ודרכונים אוסטריים. ראה שם, עמ' 82-85. עדות על פירמאן או דרכון אוסטרי שהיה לרמ"מ משקלוב מצויה בדיווח של הכומר ג'ואט בכתב העת המיסיונרי (*Jewish Expositor*), 1831, עמ' 75.

29. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 87. על בני משפחת פיג'וטו כותב לעהרין: "ושמענו שמעם הטוב... מעוטרים בגדולה ומלובשים בגדי מלכות, צדקה אזור מתניהם וחסד אזור חלציהם, רחמי [אוהבי] רבנן ומוקירי רבנן, ומיטיבים וגומלי חסדים עם דיירי ארעא קדישא [הארץ הקדושה] הי"ו... וידיהם רב להם בשייכות עסקי הסוחרים מכמה מלכויות". ראה שם, עמ' 227, 284.

וכך כותב הוואלי של דמשק לרפאל פיג'וטו: "גם בקשתם בנוגע ליהודים תושבי ירושלים... נצוה למתסלם שלנו בירושלים שיסעד אותם ויתן להם הגנה יתירה ושמירה מעולה". ראה לונץ, נתיבות ציון וירושלים, עמ' 172, הערה יא.

על קשרים בין מנהיגים ירושלמים ובין אליהו פיג'וטו בנושאי פרודוקטיביזציה בשנות השלושים של המאה התשע-עשרה, ראה ברנאי, "לקראת תמורות בירושלים", עמ' קנד. אחיו של רפאל פיג'וטו, חי משה פיג'וטו, חיבר ספר דרשות ודברי מוסר בשם ויחזל משה, ובו כתב בהקדמה: "ומן אז כשהייתי בן ח"י שנה גרם החטא, והלכתי לנוע על העצים בשווקים וברחובות על עסקי סחורה סחור"ר... ועלו ובאו רוב ימי בעול דרך ארץ, חבל על דאבדין". דרשותיו מיוחדות ומעניינות, והן עוסקות ביחסי יהודים ונכרים, כגון: "מה שאין ישראל הולכים אחר הרוב לעבוד ע"ז ככל הגוים, לפי שישראל הם עם סגולה, והוי דבר חשוב, וקי"ל [וקיימא לן – מקובל עלינו] דדבר חשוב אפילו באלף לא בטיל". ראה חי משה פיג'וטו, ויחזל משה (וינה, תקע"ד), דף כא ע"ב.

30. צור, הגבירים היהודים, עמ' 91. תודתי לירון צור על שאפשר לי לעשות שימוש בספרו טרם פרסומו.

31. שם, עמ' 100.

32. חברי הוועד למען יהודי ירושלים בשנת תפ"ז היו: אברהם צונצין, חיים קשינו, מרדכי אֶלְפֶּנְדֶּרִי, חיים דימדינה, שמעון אלוף, חיים קמחי ורפאל מאגולה. ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 377.

33. וכך נוסח כתב המינוי לוועד חדש בשנת 1746: "אנחנו חכמי וזקני וטובי ופקידי ופרנסי ומנהיגי עיר הקדש ירושלים הבאים על החתום מודים... איך מטוב רצוננו והשלמת דעתנו, בלי שום זכר אונס כלל, מנינו והרשינו עלינו מורשים גמורים שבעה המה [דוד זונאנה, דוד קמחי, שבתי אלפנדרי, יעקב אלפנדרי, משה אסיא, משה אשכנזי, יוסף ברוך]... להיותם מפקחים על כל עסקינו, לנצח על מלאכתנו, לכוון את כוללות עירנו להשגיה על עניי

עפעפיו יבחנו, כי החתימות שבידי נאמנו מאד, ולבו לא נכון עמו... אמר הגם כי לכל מראה עיני ישו... אפשר אין זה כי אם מפני שהאשכנזים לא בקיאי בכתב אנשי ספרד". ראה אהרן פריימן, ספר מעגל טוב השלם (ירושלים: הוצאת מקיצי נרדמים, תרצ"ד), עמ' 16. וכן: "הלכתי לבית הרב הנז' (כר) והולכתי עמי הכתבים, ויצו להביא כתב הפקידים מקושטא ששלחו לו. וירא כי החתימות ידיי (שלי) וידיה (שלהם) היו לאחדים, שכלם מתאימות, ואת כל אלה יד הפקידים עשתה. נענה הרב ואמר אל תירא כי אתך אני, ועדותי זו כי החתימות אמת ומשולח אמיתי אתה". ראה שם, עמ' 23.

41. מרביתם של כתבי השליחות נדפסו בקושטא, אך חזרו ונדפסו גם בסלונקי ובאיזמיר וכן בדפוסיה של איטליה.

42. ראה ברנאי, יהודי ארץ ישראל, עמ' 151-154, המפנה לתעודות מפנקס קושטא אשר דנות בביקורת חשבונותיהם של שד"רים מארץ ישראל.

43. על הראשון שבהם, ר' משה ישראל, שיצא לשליחות בשנת תפ"ז (1727), ראה יערי, "ר' משה ישראל".

44. מטבע הפארה נכנס לשימוש בשנת 1620, וערכו הלך וירד במאה השמונה-עשרה. גרוש אחד היה שווה בין 30 ל-40 פארה.

45. בתקנת בית הדין בקושטא מראשית שנות הארבעים מצאנו כתוב: "אנחנו ב"ד הבאים על החתום כן באנו אלינו הגבירים... פקידי עה"ק ירושלים ת"ו והודיעו לנו רעות... וצרות... עלו על עה"ק ירושלם וההוצאות נתרבו... והמה מתרעמים כי רוב נערכי [נישומי] העיר קפצו את ידיהם לבלתי תת לכסף מוצא... כי הרבה פעמים הכרונו בכתי כנסיות כי יהיו פורעים מה שחייבים מקצבת הפארה". ראה ברנאי, יהודי ארץ ישראל, עמ' 148.

46. דוגמה לקריאה משנת תקל"א להגברת איסוף הכספים נמצאת בדף בודד, "חזקו ידיים רפות וברכים כושלות אמצו, שמחו את ירושלם", וזה לשונה: "ויעבירו קול במחנה שכל איש ואשה אשר בשם ישראל יכנה יתן תרומת ה' מחצית השקל בכל שנה... וכפלנו הקצבה הנהוגה על חד תרין... קיימו וקבלו היהודים אשר בכל ערי תורקייא לשמור ולעשות ככל אשר אנחנו עושים פה".

47. דוגמה לפנייה אישית לנדבנים: "אנחנו פקידי ומשגיחי עה"ק ירושלם ת"ו העומדים באמת הבנין פה העירה קושטאנדינה יע"א [יגן עליה אלוהים], מחלים פני קדשו כארי יתנשא למען ירושלם... לא ישקוט ולא ינוח... להפריש מממונו נדבה לה' ולעורר לבות בני אדם לתת את תרומת ה' לכוון את ירושלם עיר עז לנו ולא תכרת הארץ הזאת נעמי". ראה דף בודד משנת תקל"א, "כתב רבני וגאוני עיר קדשנו ירושלם תובכ"א".

48. עם ארצות המזרח האחרות, בעיקר עם קהילות צפון אפריקה, עמדו יהודי ארץ ישראל בקשר ישיר. השד"רים מערי הקודש תיקנו תקנות לאיסוף כספי ארץ ישראל בארצות אלו, ערכו פשרות בינם לבין עצמם וגבו ישירות את הכספים בעת מסעם. ואולם הם מיעטו להתערב בצורת חלוקת הכספים, ובדרך כלל הגנו על החלטות המוסדות המוסמכים בארץ. על אופי השליחות לארצות צפון אפריקה ראה את המקורות הרבים העוסקים ביותר במאה וחמישים שד"רים שפעלו במאה התשע-עשרה בארצות צפון אפריקה והמצויים בספרו של הרב דוד עובדיה, הקהלה והשד"רים: קהלת צפרו, כרך חמישי. רק לעתים רחוקות התערבו קהילות צפון אפריקה בדרכי חלוקת הכספים. דוגמה אחת לכך קשורה בהתנגדות החכמים והרבנים בתוניסיה

לתביעה להנהיג חלוקה שוויונית של כספי החלוקה, וכך נאמר במכתבם משנת תקצ"ד: "קמו אנשים הבאים במחנה קדשיכם... ותובעים חלק בנדבות חו"ל הבאות לא"י ע"י השלוחים, וטוענים שיתחלק הממון לפי מכסת נפשות כאשר נוהגים האשכנזים... ובכן אנחנו מודיעים שאין כוונת המתנדבים של מקומותינו הספרדים שתתחלק הנדבה באופן זה... ורצוננו הוא דוקא לקיים ולישוב ארץ ישראל לתת להוצאות המלכות ואילי הארץ, למען יוכלו היהודים להשאר בא"י בהשקט ובטח, וכן לתת צורך הספקת הת"ח... ולצורך העניים והאביונים ולתלמוד תורה ולביקור חולים". ראה ארכיון יד יצחק בן-צבי, תיק צפת (אבישר), פרק החלוקה.

49. כך, למשל, נכתב בכתב המינוי שהעניקה קהילת ירושלים בשנת תק"ו (1746) ל'פקיד קושטא': "ולהם נתננו כח יפה ויכולת מספיק ליטול ולגבות ולקחת כל מידי דשייך לזכויות קהל עדתנו בכלל ופרט, מכל ערי אורומלי ואנאדול ממזרח וממערב כל מלכות הישמעאלים עד ערי תימן ומלכות אדום ופראנקיאה ואשרנו עד אי הים הרחוקים". ראה פנקס קושטא, דף 67, אצל ברנאי, יהודי ארץ ישראל, עמ' 136.

50. "והעמדנו פקידים בכל פלך ופלך". ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 324.

51. על המניע המשיחי בעליות לקראת שנת ת"ק (1740) ראה מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, עמ' 75-37.

52. "תקנת דמי הסכמה" הייתה מס שהוטל בשנת תק"י (1750). ראה ברנאי, יהודי ארץ ישראל, עמ' 155-157.

53. יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 502.

54. ברנאי, "מעמדה של 'הרבנות הכוללת'", עמ' 51.

55. כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה'19), עמ' 1-5.

56. אקר, "הבאורגיאן של אוג'אק היניצ'רים", עמ' 90-91. חיסולים אלו השאירו את רישומם גם באיגרות הפקוא"מ. במכתב לקושטא מחודש אדר תקפ"ז הם כותבים: "לא נוכל לעצור מהעלות זכר צדיק לברכה, אשר שמענו ביני ביני את פרשת העיבור אשר עבר יב"ק [יצחק בכור קרמונה], ותסמר שער ראשנו ופלצות אחותנו, ותרדנה עינינו דמעה ועפעפינו נולו מים, תנצב"ה ובעולם האמת יאכל צדיק פרי צדקותיו ומעשי הטובים כולם". ראה ריבלין וריבלין, איגרות הפקוא"מ, א, עמ' 163. וראה לואיס, צמיחתה של תורכיה המודרנית, עמ' 65-67.

57. רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, כרך ו, עמ' 13, 84. רוזאניס מתייחס לשיתוק שאחז במנהיגי היהודים בקושטא בזמן עלילת דמשק בשנת 1840. ראה שם, עמ' 12.

58. על מצבה של הקהילה בקושטא במאה התשע-עשרה ראה Karmi, *The Jewish Community of Istanbul*.

ההיסטוריון שלמה רוזאניס טוען כי בעקבות רצח ישעיהו אג'מאן, שהיה ספק הבגדים של החיל בקושטא, ניתנה פקודה לסגור את בתי החרושת לבגדים בסלוניקי שהיו מקור הפרנסה העיקרי של יהודי העיר: "וגם ענין הבגד שהיו עושים פה עירנו יע"א [יגן עליה אלוהים]. הפשיל הבגד לאחוריו ויסגור דלתי הבייליק [המפעל] שהיו אורגים בו הבגד, והסיר המצנפת, והרים העטרה שהיו מתעטרים בו ישראל פה עירנו יע"א". ראה רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, כרך ו, עמ' 105, על פי הספר של רפאל יעקב מנשה בן אברהם, באר המים (סלוניקי, תקצ"ו), חלק יורה דעה, סימן נו.

59. מלבד השניים שהוצאו להורג נפטר אחד הפקידים במוות טבעי, והארגון נותר שבור ומיוחם. מידת הקשר בין הגביר יחזקאל גבאי ובין 'פקידי קושטא' אינה ברורה דייה. חיסולו של גבאי קשור במאבקי הכוח בקרב ראשי השלטון וברצונם של אויביו להחרים את רכושו, שהוערך בסכום של שמונה מיליון גרוש. ראה רוזאניס, דברי ימי ישראל בתוגרמה, כרך ו, עמ' 75-76. על עלייתו ונפילתו של הגביר יחזקאל גבאי ראה צור, הגבירים היהודים, עמ' 116-121.

60. ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78. תודתי לפרופ' עמוס לוצאטו, שבאמצעותו קיבלתי את צילום המסמכים. פרופ' מנחם הרטום המנוח תרגם עבורי את המסמכים הלועזיים לעברית. את מאות צילומי הארכיון שהיו ברשותי העברתי למשמרת לאמתע"י, ירושלים. על האבדן שהיה כרוך ברציחתם של חיים פרחי ויצחק בכור קרמונה ראה גם אצל ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 57.

61. שם. ממכתבם של שלושת 'פקידי קושטא' – רפאל ירושלמי (פוליקרן), יצחק חאטים ויצחק קאמונדו – ניכר שאין להם לא כוח נפשי ולא יכולת לטפל בתלונותיהם של האשכנזים על שאינם זוכים ליחס שוויוני בחלוקת כספי התמיכה. את הטיפול בעניינם העבירו אפוא 'פקידי קושטא' להכרעתו של הקונסול היהודי אליהו פיג'וטו מח'לב, מבני משפחת הסוחרים יוצאי ליורנו שכינהו בערי סוריה כקונסולים של אוסטריה, הולנד וארצות מערביות אחרות, וקיימו קשרים הדוקים עם מנהיגי היישוב היהודי בארץ ישראל. על משפחת פיג'וטו ראה ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 223-227.

62. כפי שעוד נראה להלן, דווקא המצוקה הכלכלית במרכזים הגדולים באימפריה העות'מאנית והמלחמות הרבות שתורכיה ניצבה מולן סמוך לשנת ת"ר, השפיעו על יהודים ברחבי האימפריה העות'מאנית לעלות לארץ ישראל. כך הגיע לארץ סוכן הכספים הנודע ישעיהו אג'ימאן. הוא יצא מקפריסין, שאליה הוגלה בידי השולטן בשנת 1820, הגיע ליפו ורכש שם שני בניינים ששימשו ברבות הימים אכסניות של העדה הספרדית לעולים שהיו בדרךם לירושלים. כעבור זמן חזר אג'ימאן לקושטא ושם הוצא להורג, כאמור לעיל, בשנת 1826. ראה רם, היישוב היהודי ביפו, עמ' 31-33.

עולה אחר מראשי 'פקידי קושטא' הוא ר' יצחק ב"ר שלמה חאטים. אביו, ר' שלמה חאטים, מרבניה של קושטא, עלה לארץ בראשית המאה התשע-עשרה ונפטר בירושלים ביום כ"ז בחשוון תקס"ה. על מצבתו נחקק: "לב צדיק. עוב כל רכושו לבא ציון אהב שלמה". ראה גאון, יהודי המזרח, ב, עמ' 722. בנו, ר' יצחק חאטים, עלה סמוך לשנת ת"ר ונפטר בירושלים ביום ד' באלול תר"ו. על מצבתו נרשם: "עמד בפרץ ארץ ישראל בשרי המדינות על העיר ועל העזרות". ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 289. ביום ט"ו בסיוון תר"ז הקימה אשתו אסתר קרן בת 10,000 גרוש להחזקת לומדי תורה בשיבת 'תפארת ישראל', שהייתה ממוקמת בחצר ביתו של הרב אג"ן. ראה גאון, "צורך תעודות עתיקות", עמ' קעה-קעז.

63. הקמת ארגון הפקוא"מ לאיסוף כספי ארץ ישראל באירופה קיבלה את אישורה של קושטא. ברבים מפרסומיהם חוזרים הפקוא"מ ומדגשים עובדה זו: "בשבטי ישראל נודיע נאמנה אנחנו ח"מ... הממונים ממעלת השרים המפוארים הגבירים היקרים פקידים ומשגיחי עריהקודש ת"ו אשר בע"ת [בעיר תהילה] קונשטנטינה יע"א". ראה דב וינריב, "שד"ר מחברון בשנת תקע"ד-תקע"ו בגרמניה והולנד", קרית ספר, יד (תרצ"ו-תרצ"ח), עמ' 395. על יחסי הפקוא"מ ו'פקידי קושטא' ראה להלן וכן בפרק הרביעי.

64. בפנקס אדריאנופול מוזכרים ארבעה עשר שלוחים שהגיעו מירושלים, שנים עשר מחברון, שנים עשר מצפת ותשעה מטבריה, כולם במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה. לפי חשבון שעשה פרופ' מאיר בניהו ביקר באדריאנופול שליח ארץ ישראלי כמעט בכל שנה. הדבר מעיד כמאה עדים על הזיקה של אחת הקהילות הגדולות ביותר באימפריה העות'מאנית לארץ ישראל. לא ידוע אם שליחים אלו עברו בקושטא וקיבלו את אישורם של 'פקידי קושטא' לשליחות.

65. בפנקס קהילת תיריא שבאנטוליה רשומים סכומים גדולים שנתרמו למען יהודי ארץ ישראל. יהודי המקום לא הסתפקו בתרומות שגרתיות, אלא תיקנו תקנות מיוחדות המעודדות עלייה לארץ. בפנקס תיריא מצויה התקנה הזאת: "שאם איזה יחיד ממשלמי המס מיחידי עירנו יע"א [יגן עליה אלוהים] יצא לשכון כבוד בא"י ת"ו, הוא ואשתו, וישאיר את כספו פה עירנו... שעד חמש מאות אריות [גרושים] יהיה פטור ממס, בשביל כבוד דירת ארץ ישראל ת"ו. והיה אם זה קרקע שאין לו מעות פה עירנו, יהיה פטור ממס עד אלף אריות של הקרקע". על פי תקנה נוספת משנת תקפ"א הוטל מס מיוחד על קניית חוטי רקמה, וההכנסות ממס זה הועברו "לצרכי הוצאות מעלת השלוחים". בשנת תקצ"ח בנתה הקהילה שני חדרים כאכסניה עבור שלוחי ארץ ישראל. ראה יערי, "שלוחי ארץ ישראל בתיריא".

כאשר הגיע השד"ר רבי חיים שמואל הכהן (רבה של טבריה וחוננו של ר' יעקב שאלתיאל ניניו) לאיזמיר בשנת 1840, תבע לדין בפני ר' חיים פאלאג'י, רבה של העיר, גביר שנדר לקופת רבי מאיר בעל הנס ולא קיים את נדרו. ר' חיים פאלאג'י שזיכה את הגביר בדינו המליץ לו לתרום בכל זאת מעות לארץ ישראל, כפי שתורמים גבירים רבים מבנייהקהילה: "וכזאת יש בעירנו איזמיר יע"א שנודדים נדרים ונדבות למקום הקדוש הלוזה... וכלם מקיימים מצוות שילוח להע"ק טבריה... ובוודאי שהוא דבר גדול נורא ונשגב. א. מצד קדושת שמו של התנא ר"מ [ר' מאיר] בעל הנס... שהוא בדוק ומנוסה בכל העולם, ובפרט אצל הסוחרים שעושים סיגוריטה [ביטוח באחריות], וכן בהולכים בדרכים בימים ובמדברות המה ראו מעשי ה' כשנודדים לר"מ בעל הנס הם נענים... ב. זכות המקום הקדוש הע"ק טבריה; ג. ענין מחזיק ביד לומדי תורה, כי אין תורה כתורת א"י; ד. משום ישוב א"י שהיא מ"ע [מצוות עשה] מן התורה לדור בא"י, והיא שקולה כנגד כל המצוות שבתורה... ה. משום מצוות פדיון שבויים. ראה חיים פאלאג'י, ספר לב חיים (איזמיר, תרכ"ט), סימן קס; יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 652.

בשנת תר"א נדפס בירושלים, בדפוס ישראל ב"ק, כרוז המודיע על ייסוד ישיבת 'תפארת ישראל' וחברת 'אהבת חסד'. מימון המוסדות היה אמור לבוא מקופה של תרומות הנשים בעת הדלקת נרות שבת ומועד, במלאת ימי טהרה ובשעת הפרשת חלה (חג"ה). קופה זו הוקמה בחסות 'פקידי קושטא' – אברהם קאמונדו, אברהם פריסקו ואברהם חיים פאלאג'י (לא רבה של איזמיר). על פי התקנון יאספו גזברי ארץ ישראל בכל עיר ועיר את כספי הקופות אחת לשישה חודשים, והכספים יועברו לירושלים באמצעות 'פקידי קושטא'. כספים אלו יועדו להחזקת הישיבה במטרה לפתור את בעיית תלמידי החכמים שלא היה להם מקום בשיבות הירושלמיות באותה תקופה, מקצתם עולים חדשים ומקצתם תלמידי חכמים מצפון אפריקה שהיו מופלים לרעה בחלוקת הכספים בירושלים. בישיבה היו אמורים ללמוד חמישים תלמידי חכמים: "בכל יום ויום, מיום ראשון עד יום חמישי ועד בכלל, יהיו חמישה ת"ח [תלמידי חכמים] קבועים בישיבה הזאת מאז הבוקר ועד הצהריים... עד אשר ישרימו את חוקם כל הת"ח העומדים בבית ה' כיום הזה. ואשר יבואו מהיום והלאה ממזרח וממערב שוים לטובה". הממונים על הישיבה היו ר' חיים אברהם גאגין ור' יצחק פרחי, ועליהם הוטל לבחור חכם נוסף שיעמוד לצדם. יש לציין

כי הרב גאגין היה בתקופה זו נציגו של לעהרן בירושלים וראש האופוזיציה לראשון לציון הרב נבון. על הרקע ההיסטורי להקמת ישיבת 'תפארת ישראל' ראה להלן בפרק התשיעי.

66. התחייבות קהילת קושטא לספק פרנסה לעולה יחיד: "ויען ראינו שמונותיו מועטין ואין לו ספוק פרנסתו על המחיה ועל הכלכלה, ע"כ [על כן] נכספה וגם כלתה נפשינו להיות זוכין ומזכין ולהתחייב כל אחד מאתנו... דבר קצוב בכל שנה לצורך מזונות ופרנסת הרב הנז"ל [הנזכר למעלה] ע"כ [על כל] ימי חייו רבות בשנים ואפילו עד חמשים שנה". בפנקס בית הדין מצויה גם הוראה שנתן פקיד ארץ ישראל, אברהם חיים פאלאג'י, להעניק תרומה כספית ל"שליח לעצמו", יצחק עובדיה מירושלים, והמלצתו נרשמה בפנקס בית הדין: "ויצא יצחק חוץ לקלעים להר הקדוש... וביתו ריקם אין לחם ואין שמלה... וירא כי לא יכול להתאפק לצאת לקרית חוצות אולי ימצא תרופה... והסבת פניו ענתה בו דמסוה הבושה על פניו". ראה בורנשטיין-מקוביצקי, פנקס בית הדין בקושטא, עמ' קא.

67. את אחת הקרנות הקימה באיזמיר מרת בוליסא אלמנט ר' דוד ברוך (כנראה ממשפחת ברוך, מעשירי איזמיר ואחד מעסקני הסיוע לארץ ישראל) קודם עלייתה לצפת, ואת פירותיה של הקרן בת 1,400 גרוש שלחו מדי שנה לצפת. באיזמיר הוקמה גם קרן כללית בסך 5,000 גרוש, שפירותיה הוקדשו לכולל הספרדי בצפת. קהילת צפת מינתה אדם מיוחד שעמד בקשר עם איזמיר בקשר לקרנות האלה (נרשמו בפנקס בשנת 1813). ראה טולידאנו, "פנקס בית הדין בצפת", עמ' רנ.

בפרק הקודם הזכרנו את הקרן שנוסדה בוויילנה ונמסרה לידי של ר' שלמה זלמן ב"ר תנחום הלוי סג"ל, שעלה עם אשתו לארץ ישראל בשנת תקע"א. תנאי הקרן, שניסחו 'דונוי ויילנה', אפשרו למחזיק בה לרשום את הקרן אצל 'פקידי קושטא'. ואמנם על המכתב מופיע אישור דייני בית הדין בוויילנה ואישור גבאי ארץ הקודש בקושטא. המסמך פורסם אצל ברפמן, ספר הקהל, ב, נספח 1047 (רוסית).

68. על מקרה שהסתבך ודרש את התערבותם של 'פקידי קושטא' אנו קוראים במסמך משנת תקס"ו. מתיאור הפרשה עולה כי 'פקידי קושטא' קיבלו תשלום מראש מאחד העולים, ואף על פי כן דרשה הקהילה בירושלים, לאחר פטירת העולה, לקבל לידה את העיזבון, בניגוד להסדר: "מעשה שהיה פעה"ק [פה עיר הקודש] ירושלם ת"ו בתמוז התקס"ו ליצירה. נלב"ע [נלקחה לבית עולמה] אלמנת המנוח הר"א פואה [משפחת בנקאים מקושטא] ולהם שני בנים. אחד עומד בחוץ לארץ והאחד נמצא פעה"ק. והנה הר"א הנז' [כר] נ"ע [נחוח עדן] עמד ופרע ד"ק [דמי קיסמיט – מס עיזבון] שלו ושל אשתו סך מה לידי פקיד עי"ק אשר בקושטא... והיה רוצה הבן העומד פעה"ק לזכות בחצי העיזבון מכח ירושתו מאביו ומאמו ולתת חצי העיזבון לכולל, חלק אחיו שבחו"ל" (ואילו הכולל דרש את העיזבון כולו). הדבר מעיד על המשך מעורבותם של 'פקידי קושטא' בהסדרת העניינים הכספיים גם בתחומי ארץ ישראל.

גם בשטר הכולל הספרדי בירושלים מיום ח' באייר תקפ"ו יש תיאור דומה. מדובר בפטור מתקנת העיזבונות שהוענק למר בכור בנבנישתי לאחר שהפקיד סכום כסף עם הגעתו לארץ ישראל. בנבנישתי שילם 3,000 גרוש על מנת שלא יקחו את רכושו עד סכום של 35,000 גרוש, ויוכל לתת אותו במתנה או להורישו למי שירצה גם אם הירש נמצא בחוץ לארץ. בשטר נאמר כי לממונים בירושלים יש כוח מסור "משרי צבאות ישראל הפקידים הרמים אשר במתא קושטא". ראה גרייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים, יא (תרפ"ח).

69. במפקד מונטיפיורי משנת 1839 מוזכרים יוצאי איזמיר שעלו ארצה ונהנו כנראה מכספי קופה זו. ראה ברנאי, "קופת ארץ ישראל", עמ' 139, 141.

70. בין העולים לארץ בשנת תקצ"ג בשל הקרבה לשנת ת"ר היה ר' יהודה בנו של ר' אליעזר פאפו, מחבר הספר פלא יועץ. הלה עלה בגיל 29, ולפי מפקד מונטיפיורי 1839 (אסולין, מפקד יהודי ארץ-ישראל, דף 82) היו לו שני בנים קטנים. זאת הוא עשה בניגוד גמור להמלצת אביו, בימים כתיקונם: "ארץ ישראל... צריך כל אדם שיהיו עיניו ולבו שם כל הימים... ובכך ישתדל בכל עת לקבע דירתו בארץ ישראל... רק יפקח עיניו תחלה... שלא להצטרך לחזור ולצאת [מחוטר תמיכה]... שלא לילך אלא לעת זקנה לאחר שחדל מלהיות לאשתו אורח כנשים... ולא יוליך עמו ילדים... ויתפלל על בנין בית המקדש, על קבוץ גלויות, ושיגאלנו האל". ראה אליעזר פאפו, פלא יועץ (קושטא, תקפ"ד), א, דף יב ע"א-ע"ב.

71. וכך כותב אחד מבנייהעיר: "כל החצרות זכו לא"י... ואילו בחצר זה לא היה ממנו הליכה לא"י, והייתי משתומם על זה". ראה דב הכהן, "העליה מאזמיר במאה ה"19", עמ' 13. זו עבודה שלא פורסמה, ותודתי נתונה למחבר על שנתן לי רשות לעשות שימוש בעבודתו זו.

72. חיים פאלאג'י, משא חיים (ירושלים, תשס"ב), עמ' ל.

73. בישיבה היו אמורים ללמוד עשרה תלמידי חכמים ידועים ועוד ארבעה תלמידי חכמים מתחילים. על הקרן היו אמורים להיות ממונים שלושה אישים – שני האחים הבנקאים אברהם ונסים פואה ואחד מפקידי ארץ ישראל, שלמה קאמונדו. ראה בן-יעקב, ירושלים בין החומות, עמ' 332-334. על החווה חתמו בח' בטבת תקס"ד חמישה מפקידי קושטא: ברוך בן ר' ישעיהו, חיים משה קרמונה, שלמה קאמונדו, יצחק אלפנרדי ויצחק כהן.

74. "לפרוע פרעות חובות הגויים בנשך הנושך... להציל ממוות נפשות כל בני ציון היקרים ובנות ירושלים שלא יבאו לידי טומאה ח"ו". ראה שם, שם.

75. יש לציין כי הסכום של 2,700 גרוש נמוך בהרבה מן הסכום שהיה מועבר מקהילת קושטא לארץ ישראל בעשרות השנים הקודמות. מתוך נתוני תקציב הקהילה ופנקס פקדי קושטא עולה כי מאז שנת תק"ח (1748) נקבע על ידי 'פקידי קושטא' כי על הקהילה להעביר סכום של 4,000 גרוש לשנה לטובת יהודי ארץ ישראל. סכום זה היה קבוע מאז ועד שנת תקל"ב לפחות. ראה ברנאי, "קווים לתולדות קהילת קושטא", עמ' 63.

76. איגרת מראש חודש אדר תקפ"ז, ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 153-154. השד"ר מיוחס התעכב בלונדון מסיבה שאינה ברורה וסירב למסור את הפנקסים שבידו לשד"ר ר' חיים ברוך מאיסטרו שהתמנה אחריו, כל עוד לא יקבל את חלקו מקושטא. במקרה מעין זה היה מקובל שהשליח נשבע על הסכום ששלח לקושטא וקיבל את המגיע לו, ולא ברור מדוע לא פעל הנוהג הזה במקרה של מיוחס. ראה בן-יעקב, ירושלים בין החומות, עמ' 408.

77. לעהרן מתרעם על 'פקידי קושטא': "איך לא שתו עיניהם ולבבם על הדבר הזה... קול דמי העניים והאביונים הנפסדים צועקים אלינו מן האדמה אדמת הקדש". ראה מכתב מיום כ"ה בתשרי תק"ץ, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 3, דף 145 ע"א. לא ברור לנו אם הוגבלו 'פקידי קושטא' על ידי השלטונות בכל הקשור בטיפולם במטבע זר או שהייתה להם אוטונומיה לפעול כרצונם.

78. מהערה שנרשמה מטעם הפקוא"מ בפנקסו של השד"ר חיים ברוך מאיסטרו בהיותו באמשטרדם באייר תקע"ה מתברר כי הפקוא"מ נהגו להעביר את הכספים שאספו ל'פקידי קושטא' ולא מסרום בידי השד"רים. לשד"ר מאיסטרו ניתנו 30 זהובים כ"צידה לדרך". ראה ריבלין וריבלין, *אגרות הפקוא"מ*, א, עמ' 182. לעהרן החליט להעביר את הכספים בדרך חלופית "כי יש הפסד מטבע הרבה בכל הנשלח דרך קושטא, וגם מתאחר לבוא אל הקודש". ראה *איגרות הפקוא"מ*, כ"י, כרך 4, דף 91 ע"ב. במכתבי הפקוא"מ נזכרות פרשיות אחדות שכולן כרוכות בהפסד כספי ארץ ישראל. מדובר, למשל, בקרן בת 1,000 זהובים שהקים הגביר שמואל בן נפתלי מהולנד בשנת תקע"ו, ומן הריבית השנתית שלה היו אמורים ליהנות כל תלמידי החכמים שבירושלים, אשכנזים וספרדים. ב"1817 הוסיפו הפקוא"מ לקרן עוד 400 זהובים, אבל 'פקידי קושטא' המירו את הכסף לגרושים תורכיים בהפסד ניכר ולא מילאו אחר הוראותיו של לעהרן. לעהרן מוסיף, למשל, כי המטבע דורס אספניאס היה שווה 15 גרוש בקושטא, ואילו בירושלים היה שווה 25 גרוש, וכשהעיר ל'פקידי קושטא' על כך, השיבו לו: "שאינן החיוב מוטל עליהם להעריך [לתת] תשובה על כל העניינים כתלמיד בפני רבו". אי לכך חזר לעהרן ומודיע כי מעתה יישלחו הכספים ליהודים ספרדים ישירות דרך טרייסט ולא דרך קושטא. ראה *איגרות הפקוא"מ*, כ"י, כרך 4, דף 96 ע"א, מכתב מיום י"ט באייר תקצ"א. מקרה דומה קשור בקרן בת 600 זהובים שייסד חמיו של לעהרן ביום כ"ו בניסן תקפ"ה, והיא הופקדה בידי 'פקידי קושטא' לטובת אנשי ישיבת 'בית אל'. לסכום זה הוסיף לעהרן עוד 50 זהובים לחלוקה בין חכמי הישיבה, אך הכספים לא הגיעו אליהם והתערבבו עם כספים ממקורות אחרים שלא היו שייכים כלל לספרדים. לעהרן לא היה מוכן לקבל את המצב הזה ודרש מראש ישיבת 'בית אל' לתבוע את 'פקידי קושטא' לדין תורה. על כך הוא הוסיף כי לדעתו 'פקידי קושטא' אינם נותנים לאנשי 'בית אל' פירות מקרן אחרת, גדולה יותר, בסך 3,400 פלורין. דרישתו מאנשי קושטא כי יעמידו את הקרן לפחות בערך המקורי של פלוריינים הולנדיים נענתה בשלילה: "על כן הסתרנו פנינו מהם, ונפסק הדיבור של חיבה בינינו". ראה מכתב מיום י"ז בטבת תקצ"ג (1833) לראש ישיבת 'בית אל' בירושלים אברהם בכ"ר דוד, *איגרות הפקוא"מ*, כ"י, כרך 5, דף 78 ע"ב.

79. במכתבו לרב חיים אברהם גאגין מיום ב' בתמוז תר"ו (1846) כותב לעהרן כי 'פקידי קושטא' יצאו נגדו על שהתערב בענייני הכולל הספרדי ובענייני בית החולים בירושלים. לדבריו, דווקא קושטא היא הרודה ביהודי ארץ ישראל וכולל הספרדי, והוא אף רומז כי סופר 'פקידי קושטא' גובה שכר לא־הוגן על אישורי האמנה שהארגון מנפיק לשד"רים: "שרוצים להשתרר שלא יוכל שום שלוח א"י לצאת החוצה בלתי לבא תחלה לסטמבול, להשתחוות לו ולשלם לסופר שכר כתיבת קיום שליחותו... אשרינו שכבר נפרדנו מפקידי קושטא זה קרוב לעשרים שנה, ואינני רואה שום תועלת בם". ראה *איגרות הפקוא"מ*, כ"י, כרך 11, עמ' 152-153.

80. זיקתם של יהודי איטליה לקושטא הייתה הדוקה ביותר במאה השמונה־עשרה. הקהילות היהודיות באיטליה לא היו מאוגדות בינן לבין עצמן, בעיקר מפני שעד שנת 1870 לא הייתה איטליה עצמה יחידה מדינית מאוחדת, וכל קהילה נשאה אופי ייחודי. בקהילות הצפון, דוגמת ונציה וטרייסט, הייתה אוכלוסייה אשכנזית גדולה, ואילו הקהילות במזרח, דוגמת ליורנו, היו ספרדיות כמעט באופן מוחלט. במרכז איטליה לא היו הקהילות היהודיות מוגדרות מבחינה עדתית, והן נקראו "איטליאנוס". אי לכך, גם הזיקה כלפי הכוללים השונים בארץ ישראל לא הייתה חד־משמעית.

81. בקיץ תקפ"א (16 באוגוסט 1821), כאשר הגיעו ראשוני השד"רים האשכנזים לוונציה, ניסו אנשי הקהילה למנוע בעד הגעתם. הם ביקשו כי 'פקידי קושטא' יאסרו את בואם בטענה

כי הללו מכבידים על תקציבי הקהילות הנאלצות לסייע בהוצאות הדרך של השליחים ואף לארח אותם על חשבון הקהילה. בתמורה לאי־הגעתם היו יהודי ונציה נכונים לשלוח מדי חמש שנים את כל הכספים שנאספו בקופות ארץ ישראל, בתוספת 800 לירות איטלקיות. ראשי הקהילה הזהירו כי אם לא תכובד בקשתם ושהד"רים ימשיכו לפקוד אותם, הם יחייבו את השד"רים בהוצאות שהותם בעיר. ראה ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78. כעבור כארבעה חודשים, לאחר ששמעה קהילת ונציה מהשד"רים האשכנזים כי 'פקידי קושטא' מקפחים אותם בכספי החלוקה, שטחו בני־הקהילה את טענותיהם לפני 'פקידי קושטא', לאמור: "אין שום סיבה שבני־דתנו האשכנזים לא ייהנו מן הסיוע המושט לכל העניים היושבים בערי ארץ הקודש". ראה שם, שם. גם מהקהילה האשכנזית באמסטרדם הגיעו תלונות דומות, ו'פקידי קושטא' השיבו: "רב המרחק בינינו ובין עה"ק ת"ו, ולא קדמה לנו ידיעה מזה מאומה, ולכן אנחנו כמוהם ולא נוכל לשפוט לא להאשכנזים ה'ו' לשקרי ח"ו, ולא להספרדים ה'ו' למעותי משפט ועושי עול ח"ו". ראה מורגנשטרן, בשליחות ירושלים, עמ' 53.

82. ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78. אף שמספר האשכנזים בצפת ובטבריה היה גדול ממספר הספרדים, הם קיבלו פחות, לא רק באופן יחסי אלא באופן מוחלט. בירושלים היה המצב שונה. בכלל, מצויות עדויות רבות על העברת כספי ארץ ישראל שנאספו באיטליה לקושטא בתחילת המאה התשע־עשרה: ביום כ"ו בתשרי תקס"ז מבקשים ראשי קהילת חברון מקהילות אנקונה, פיזארו, לוגו ופירנצה שישלחו את הכסף "הכל כאשר לכל יקיים מצות שלילוח ליד הגביר סניור אברהם פואה יצ"ו". ראה התור, גיליון כא, ז' באדר ב' תרפ"ט, עמ' 11. על השד"ר רפאל יעקב קאטלון נאמר כי "מסר כל מה שקיבץ בידי סיניורים פקידי קושטא". ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 706.

83. לטענת 'פקידי קושטא' (כפי שהובאו במכתבו של רבה הראשי של ונציה, הרב אליהו אהרן לאטיס, מיום 22 בספטמבר 1828), הספרדים הם הסובלים בארץ ישראל, ואילו האשכנזים דורשים כספים שאינם מגיעים להם. תשובת הרב לאטיס היא כי באמסטרדם נערכו הפשרות מתוך התחשבות בצורכיהם של הספרדים, ואילו יחסם של אנשי קושטא כלפי האשכנזים הוא משפיל ולא־צודק, משום שבשנים האחרונות הם אינם מקבלים כספים מרוסיה ומפולין עקב המלחמות עם תורכיה וניתוק דרכי התחבורה. ראה שם, שם.

84. ביום ח' בתמוז תקפ"ז נחתמה, בחסות קהילת ונציה, פשרה בין הספרדים ובין החסידים בטבריה על חלוקת כספי איטליה. אבל בגלל מורכבות הבעיות – הגדרת הקהילות מבחינה עדתית ומפתח חלוקת הכספים – נמשכו הניסוחים ללא סוף. ראה ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78. בסיוון תק"ץ נערכה פשרה על חלוקת כספי איטליה בין השד"ר האשכנזי ראש"ז (ר' אברהם שלמה ולמן צורף) ובין השד"ר הספרדי שליח צפת נתן מארג'. שני הצדדים הסכימו כי קיימת אי־בהירות בכל הקשור להגדרת הקהילות באיטליה מבחינה עדתית, ולא נותר אלא להגיע לפשרה: "מכאן ולהבא הגם שאנחנו מותרים מצד לצד, עם כל זה יותר טוב להיות הכל בשלום ובמישור. וכלנו בני איש אחד נחנו, אב אחד לכלנו, אל אחד בראנו". הסכם הפשרה קבע כי מתוך כספי איטליה של כל העדות והקהילות – אשכנזים, ספרדים ואיטליאנוס – יינתנו שני שלישים לספרדים ושליש לאשכנזים, וכי מכאן ואילך יצא לאיטליה רק שד"ר אחד משותף לאשכנזים ולספרדים. בגמר השליחות יהיה על השליח המשותף להציג את פנקס שליחותו לפני הממונים של כל הכוללים. למרות משקעי העבר מברכים שני הצדדים על ההסכם שהושג בתיווכו של ראש"ז, ששהה באותה העת בוונציה. על ההסכם חתמו ראשי

הספרדים, החסידים והפרושים בארץ ישראל בחודש אלול תק"ץ, והוא נדפס בוונציה בשנת תקצ"א על דף בודד, "להיות שבשנת קפ"ה נעשה פשר בעה"ק צפת". ראה שם, שם.

85. "לא יצא כי אם שד"ר אחד משני כולליות אשכנזים וספרדים הנז' (כרים), ושטר הרשאה כד"ת (כדין תורה) ג"כ משרי ופקידי קושטא יע"א כנהוג. ואם בא יבא איזה שד"ר מעה"ק הנז' (כרת) מכאן ולהבא בלתי כל האמור בידו, בין שיהיה ספרדי בין שיהיה אשכנזי, לא יקובל לשליח כולל בשום מקום". ראה שם, שם. על שמירת הקשר בין שד"רים ששהו תקופה ממושכת באירופה ובין 'פקידי קושטא' בראשית המאה התשע-עשרה ראה שישא הלוי, "החכם השלם חיים ברוך מאיסטרו".

86. על סמכותם של 'פקידי קושטא' אפשר לעמוד, לדוגמה, מכתב השליחות שהפקידו חכמי ירושלים בידיו של השד"ר יהודה זרחיה אזולאי שנשלח לגיברלטר: "מודים אנחנו הבאים על החתום, חכמי ורבני ומשגיחי ופקידי עיה"ק ירושלים... שבכח המסור בידינו מכוללות עיה"ק וממע' (לת) שרי יאודה וירוש' (לם) הגבירים החכמים הרמים אשר בעוב"י (בעיר ואם בישראל) קושטא יע"א". ראה טולידאנו, "תעודות על ר' יהודה זרחיה אזולאי", עמ' קמו.

87. בשנת 1806 נחלצו 'פקידי קושטא' לסייע ליהודי ירושלים בשל מסים וקנסות שהוטלו עליהם בסכום העצום של 250,000 גרוש, זאת מלבד החובות שחבה הקהילה ליחידים. 'פקידי קושטא' פרסמו בדפוס את כתב השד"רות של שני השליחים יעקב דוד יקותיאל הכהן רפפורט ור' רפאל יעקב מאטלון: "עברו על נפשנו המים הזדונים... מתגרת שרים, הלכות מלכים ומלחמותיהם... אין לך יום שאין קללתו מרובה מחברו. והעיר הזאת כלילת יופי והעמלקי והכנעני היושב בקרבה, גוי עז פנים זרע מריעים... חובטים אותנו במקלות, דשים אותנו כדבלה... היא שעמדה לנו להיות לנו קיום והעמדה עמהם... לרצותם ברצי כסף חמס ושוד ירבה במאד מאד... וגדול פקוח נפש לפגוע בנפשות והאדמה תשאה שממה". ראה ריבקינד, "דפים בודדים", מאסף ציון, עמ' קעב-קעג. החתומים מטעם פקדי קושטא הם: יעקב ישראל אשכנזי, ישעיהו אג'מאן, יהודה ירושלמי, עמנואל ירושלמי, ישראל ברוך ויצחק אֶלְפֶּנְדִּי.

88. "והמנהג אצלם שלא לקבל שום שליח אם לא בנא אליהו זכרון עדות מפקידי קושטא יע"א לקיום שליחותו ובאופן שיגיע לידם דווקא דרך פושטא [דואר]". ראה עמרם, "איגרת התפארת והאמונה", עמ' א.

89. להסדר של שליחת האישור בדואר לאחר הגעת השליח ליעדו מצינו תקדים אצל השד"ר חיים ברוך מאיסטרו, שהגיע לאמשטרדם בשנת תקס"ו. ראה יצחק שמואל עמנואל, "סיוען של קהילות הספרדים באמשטרדם ובקוראסאו ל'ארץ הקדושה' ולצפת", ספונות ו (תשכ"ב), עמ' תח-תט. כך היה גם בהגיע ראש"ז כשליח הספרדים לאמשטרדם בשנת תקצ"ב. ראש"ז טען בפני אנשי הקהילה הספרדית כי ביקש שישלחו לו את האישור אך טרם נענה, ולאחר ימים אחדים הסכימו הספרדים שלא להמתין יותר להגעת האישור מקושטא, אלא לכתוב לפקידים איזה סכום נצטרך בקופתם עבור הקהילה הספרדית בירושלים. ראה מכתב לעהרן לפקדי קושטא ר' יצחק חאטים ויצחק קאמונדו מיום י"ז בשבט תקצ"ב, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 182 ע"א. בדינו כתב שליחותו של ראש"ז מחודש אייר תקפ"ט, ובמבוא נכתב כי "חכמי ורבני ומנהיגי ומשגיחי עיר קודשנו ירושלם" פועלים מכוח המסור בידם מ'פקידי קושטא'. ראש"ז אכן עבר בקושטא וקיבל אישור מ'פקידי קושטא, יצחק חאטים ויצחק קאמונדו. בקהילת ונציה הסתפקו באישור זה שהועתק בידי ראש"ז ונשמר בארכיון הקהילה וכך הגיע

לידינו, אולם באמשרטרדם דרשו שיישלח אישור נוסף באמצעות הדואר. במכתבו מיום כ"ט בשבט תקצ"ב מודה ראש"ז לראשי הקהילה באמשרטרדם על האמון בו ומבקש לדעת איזה סכום יש בדעתם להעביר לירושלים. מתוך המכתב נראה כי ראש"ז לא נטה להאמין כי הם אכן יממשו את הבטחתם, ואכן לפי המכתב של הרב גאגין משנת תר"ו בעניינו של השד"ר חזן (ראה להלן) משתמע כי הקהילה הספרדית באמשרטרדם ניסתה להשתמש מהעברת הכספים בתירוצים שונים. ראש"ז גם ביקש רשות לאסוף כסף אצל עשירי אמשרטרדם, אולם הם לא אפשרו לו לעשות זאת, ועל כך הוא מליין: "מי לא ירצה, לא רק מתוך רגש של חובה דתית, אלא גם מתוך תחושת כבוד, לתרום בחפץ לב למטרה שבני אמונתנו יוסיפו לחיות בארץ הקודש, ולא ייאלצו ח"ו לעזוב אותה מחמת מחסור ומצוקה". ראש"ז חשד כי מנהיגי הקהילה אינם נותנים בו אמון בגלל היותו אשכנזי, וכך כתב להם: "אילולא נמסרו לי הדברים מפי אנשים מהימנים, לא הייתי מאמין, שמנהיגי הנכבדים של קהילה כה מפורסמת... מסוגלים להגות את הרעיון לפגוע בטובת העניין משום שהשליח הוא אשכנזי... ולא זו אף זו, בשום פנים אי־אפשר לומר שהייתה אצלכם החלטה קודמת האומרת כי שליח של ספרדים שהוא עצמו אשכנזי לא יזכה בהכרה". ראה ארכיון העיר אמשרטרדם, אוסף PA-334-72B. את המכתב תרגם למעני מהולנדית מר שמואל ראם המנות.

90. עמרם, "איגרת התפארת והאמונה", עמ' יב. יערי, בספרו שלוחי ארץ ישראל, עמ' 686, מציין כי מביירות נסע נתן עמרם דרך מלטה לליוורנו. ולזולו ב'פקידי קושטא' בולט לנוכח העובדה שבדרכו למערב אירופה (איטליה, צרפת, אנגליה והולנד) עבר בסלוניקי והיה יכול, אילו רצה, לעבור גם בקושטא הסמוכה ולמלא בכך את חובתו כשד"ר. ייתכן כי הקהילה הספרדית בחברון חששה ש'פקידי קושטא' יסרבו לאשר את שליחותו סמוך לשליחותו של שד"ר נוסף מחברון, ר' יוס'טוב אליקים. וראה להלן.

91. שם, עמ' מג. על המכתב חתומים ארבעה מראשי הפקידים בקושטא: אברהם קאמונדו, ברוך הכהן, מאיר הלוי ואברהם חיים פאלאג'י.

92. טולידאנו, אוצר גזנים, עמ' 143. המכתב הראשון נושא את התאריך ג' באדר תר"ב, והשני – כ"ט באדר באותה שנה.

93. "פנקס פקיד ירושלים בקושטא", שעליו ביסס ברנאי את ספרו יהודי ארץ ישראל במאה ה־יח, הוא רק מן השנים תק"א-תקל"ז, אך קשה להניח כי מאז לא נרשמו פרוטוקולים או העתקי איגרות.

94. טולידאנו, אוצר גזנים, עמ' 144.

95. שם, שם.

96. עמרם, "איגרת התפארת והאמונה", עמ' מד-מו (מכתב של לעהרן לנתן עמרם מיום כ"ח באייר תר"ב). נתן עמרם ביקש מלעהרן כי יאשר בחתימתו את אמיתות ספרי חשבונותיו, אולם לעהרן השיבו: "לא אוכל להפיק רצונו לחתום על חשבוננו ועל סילוקו כי לא הורשתי לכך ולא נקראתי לא מחו"ר [מחכמי ורבני] עה"ק ת"ו ולא מפקידי קושטא הי"ו לכך... ואין זה דרכי לבא בתחום שאינו שלי". לאחר זמן, אחרי שפנה נתן עמרם לקהילה הספרדית באמשרטרדם על מנת שיעזרו לו באופן אישי, כתב לעהרן ביום ט"ב באדר א' תר"ג ל'פקידי קושטא', אברהם קאמונדו, אברהם חיים פאלאג'י ואברהם פריסקו, כי בעוד כולם מחכים לאישור מקושטא על אמיתות שליחותו חלה השד"ר מרוב סבל וייסורים. לעהרן לא התרשם מדבריהם כי הם עוסקים בענייני

ארץ ישראל בלי לקבל פרס, וכך הוא כותב להם: "גם אנחנו, פקידי אמשטרדם, לא בעטנו במצווה למרות שמאכילים אותנו מרורות". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 264.

97. על שליחותו של ר' ישראל משה חזן ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 729-732. וכן ראה להלן בהרחבה בפרק השמיני ובפרק התשיעי.

98. כך טען לעהרן במכתבו לרב גאגין מיום כ"ד באלול תר"ה. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 75. לעהרן מסכם כי בניגוד ל'פקידי קושטא' הנוהגים בתקיפות כלפי אנשי ארץ ישראל, הוא עצמו נוהג בהם בכבוד רב.

99. וכך כותב החכם באשי הרב גאגין: "שמענו ותרגזו בטני' [נו] ומאוד נצטערנו ומאד עגמה נפשינו, הן על הבזיון שנעשה לו שם והן על הנזק וההפסד וההוצאה יתירה... שנתעכב זה חמש חדשים על לא דבר... והגם עושים את העיקר טפל ואת הטפל עיקר, לא יאמינו מלכי ארץ שיעוכב ויאסור שם שלוחינו האמיתי, אחרי אשר בעיניהם ראו את חתימתי אשר חתמתי בחותם המלוכה, אשר שלח המלך יר"ה [ירושם הודו], אשר הולך מסוף העולם ועד סופו, וידוע ומפורסם לכל. ותלי"ת [ותהילה לה] יתברך דברי אחר לא ישוב, ובחמלת ה' עלי חותם אמת זה בכל משלה ואליו ישמעון כל בית ישראל". הרב גאגין מזכיר פעמים אחדות במכתב כי הוא יונק את סמכותו העליונה מן השולטן, ועל כן חתימתו על כתב השליחות די בה כדי להעיד על מהימנות השליח. לדבריו, אנשי קושטא "מסורים בידינו וסורים למשמעתינו". ועוד הוא כותב: "הן אמת כי משנים קדמוניות הן היתה מנהג נהוג בערי אירופא לכל שד"ר ההולך מאה"ק היה צריך לקיים את חתימות הרבנים שבאותו זמן על פי חתימות פקידי קושטא יע"א מחמת כמה סיבות: הן כי הדרך היתה רחוקה להם, ופעם ביוכל היו האגרות נראות בעליל לארץ, ולא ניכרו בקרית חוצות חתימת ידם של הרבנים, על כן היו באים הפקידים של קושטא לקיים ולאמת את חתימתם. והן כי היו חוששים לזיוף חתימות ידיהם, לסיבת כי לא פחית עלמא לזיף בידי חתימות הרבנים כדמותם כצלמם. ומוזה הנקבע המנהג שלא יתנו להשד"ר מדרך כף רגל עד שיביא בידו חתימות מפקידי קושטא. והיום הזה כי רווח עלמא, ליתנהו [אין משמעות] לכל הסיבות הללו, וכל החששות האלו רחוקות מן השכל ולא יכוננו. ראשונה כי ע"י הפושטאס [דואר] והבאפורים [אניות קיטור] אשר נתרבו בעולם הנה תלי"ת מידי חדש בחדשו אנו מריצים אגרותינו לכל קצוי ארץ וים רחוקים, ושואלים להם כעינין ומשיבין כהלכה מבלי הצטרכות חתימו' [ת] פקידי קושטא. ובפרט בעוב"י [בעיר ואם בישראל] אמשטרדם יע"א אשר יש לנו שם... הרב המפורסם כמהר"ר צבי הירשל לעהרן גר"ו, ואתו ועמו פקומ"ש [פקידים ומשגיחים] ואמרכלי אה"ק הע"י [ה] עליהם יחיו הם העומדים על הפקודים ויודעים בטיב הידיעה את כל עניני ארץ ישראל, וכל רז לא אניס ליה [אין דבר שנעלם ממנו]. ראה מכתב הרב גאגין לפרנסי וממוני ודייני ומנהלי ק"ק ספרדים אשר בעוב"י אמשטרדם מיום כ"ב למטמונים תר"ו, ארכיון העיר אמשטרדם, אוסף PA-334-77A.

100. ארגון הפקוא"מ היה אחראי לגביית כספי ארץ ישראל רק מהקהילות האשכנזיות באירופה. האחראיות על גביית כספי הקהילות הספרדיות במערב אירופה הייתה מוטלת על ארגון 'פקידי קושטא'.

101. דרישת הרב גאגין הייתה שהקהילה תעביר את הכספים לידי השד"ר ישראל משה חזן, ולא באמצעות קושטא: "אשר על כן הנה הואלתי לדבר ולעורר עוד הפעם את לבבכם... אשר באה ונהיתה זה שתי שנים בשבר רעבון אשר לא ראו אבותינו, ועת לעשות לה' למסור חשבון כ"ד שנים מש' [נת] התקפ"ב ואילך כפי הרשום בפנקס, ולמסור את הכל ביד מר שד"ר

הנז' (כר) בלי עיכוב וסירוב כלל, מלבד כל נדריכם ונדבותיכם אשר תדרו לעתות בצרה, לפדות עם גדול ורב היושבים על התורה ועל העבודה". ראה שם, שם.

102. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 86.

103. עדות המיסיונרים הסקוטים אנדרו בונאר ורוברט מק'צ'יין שביקרו בעיר בחודש אפריל 1839: Bonar and Mc'Cheyne, *Narrative of a Visit*, p. 30.

104. יערי, "שלוחי ארץ ישראל בתירי"א", עמ' 222. ייתכן שהעברת כספי ארץ ישראל מתירי"א לאיזמיר הייתה קשורה בשיקום העיר שנפגעה קשות בשריפה של שנת ת"ר (1840). דבר זה אינו מפחית מאחריות 'פקידי קושטא' שהיו אמורים לוודא שכספי ארץ ישראל יועברו לתעודתם ולא ישמשו לצרכים מקומיים, חשובים ככל שיהיו.

105. "...באנו בעצתנו, הגם לא נדרשה ולא נשאלה". ראה ריבלין וריבלין, *איגרות הפקוא"מ*, ג, עמ' 212.

106. שם, שם.

107. שם, שם. יש לציין כי הללו השיבו ללעהרן שהמינוי תלוי ברבה הספרדי של ירושלים. מכאן, שבתקופה זו עדיין שמרו על הנהוג לקבל כתבי האמנה ל'פקידי קושטא' מרבני הספרדים בארץ.

108. לעהרן טען כי השד"ר ישראל משה חזן שהגיע לאמשטרדם לאחר שביקר בלונדון הוא שד"ר רגיל ולא רק שד"ר למען בית החולים, ומשום כך הוא רשאי לקבל את כספי ארץ ישראל מהקהילה הספרדית באמשטרדם. ראה מכתב לעהרן לגביר אברהם קאמונדו מיום כ"א באדר תר"ו, ארכיון יד יצחק בן-צבי, תיק 355. וראה שם את תשובת 'פקידי קושטא' מיום ט"ו באייר תר"ו. נראה כי האישור המובטח לשד"ר ישראל משה חזן לא נשלח מקושטא, כשם שלא נשלח האישור לשד"ר נתן עמרם.

109. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 76.

110. שם, עמ' 134.

111. בכ"ו בחשוון תר"ה הוא כותב אל הרב גאגין: "ועתה נתפרסם הענין [עיוזון גדול שנתרם לטובת ירושלים]... ונפקחו עיניהם... כי ראו... [להרוויח] כ"ה אלף אחר פט' [רת] האיש. ומצד אחר נתאמת דניחא ליהו לרבנן ופקידי א"י הי"ו מפסידת שליש קרנא ופירי [קרן ופירות]. כי עד עתה... [הייתי זועק] כי לא מן השם הוא למעול מעל בקדשי שמים. וגם מע' [לת] הפקידים הי"ו עם שנרפים הם נרפים בעבודתם". ראה בניהו, "חמש שנים", עמ' תיב. וראה לעומת זאת את דברי ר' יצחק פרחי על אברהם קאמונדו, המצביעים על יחס שונה אל האיש: "הגביר שר וגדול... יהי שמו לעולם וזך וישר פעלו... ומידי יום ביום עין רואה ואזן שומעת גדולים מעשיו, מחי' [ה] מתים במאמרו, והשגחתו הטובה באהבה וחיבה על הארץ הטובה, עושה ומעשה... ובפרטות לעשות אופנים... שיבואו צו ואזהרה מרואי פני המלך יר"ה [ירושלם] לאלילי הארץ". ראה יצחק פרחי, טוב הארץ (ירושלים, תר"ד) (מהדורת ירושלים תשכ"ט), עמ' קב.

112. פנחס גרייבסקי, מזרח ומערב, ערך אברהם אלמליח (ירושלים, תרפ"ט), כרך שני, עמ' 398.

113. הרב חיים אברהם גאגין היה המורשה הראשי לחלוקת כספי אמשטרדם ואיש אמונו של לעהרן בירושלים.

114. על הרב גאגין, המחלוקת, כתב המינוי וסמכויות החכם באשי בירושלים ראה גאון, יהודי המזרח, ב, עמ' 179-188; אלמליח, הראשונים לציון, עמ' 182-203; בניהו, "חמש שנים", עמ' רמז-תכ; וכן להלן בפרק התשיעי.

115. הכוונה לחכם באשי של קושטא, נסים יעקב בכ"ר דוד, שבשמו הוגשה הבקשה. על משרת החכם באשי בקושטא והרקע להקמת מוסד זה ראה לוי, "הקמת מוסד החכם באשי", עמ' 46-54.

116. כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה'19), עמ' 15.

117. שם, שם. פרט זה נזכר רק בתעודות בית המשפט המוסלמי בירושלים שנדפסו לאחרונה. על הפרשה כולה והשפעתה על יחסה של העדה הספרדית לשאלות של מודרניזציה ופרודוקטיביות, ראה להלן בפרק התשיעי.

118. ייתכן כי בשנים האחרונות לקיומם עסקו 'פקידי קושטא' בעיקר בהעברות כספים מתורמים בקהילות הספרדיות במערב אירופה לארץ ישראל, ונראה כי פעילות זו נפסקה בשנת 1870 בערך.

119. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 167. כעבור שנים אחדות פנו הספרדים אל משה מונטיפיורי וביקשו כי ישיג להם הלוואה לכיסוי חובות ירושלים. ראה ולנשטיין, "כתב יד גאסטר 975".

120. וכך כותב הרב חיים פאלאג'י לראשי הקהילה הספרדית באמשטרדם ביום כ' בחשוון תר"ב: "כי לא אלמן ישראל ולא השבית לנו גואל, די בכל אתר ואתר, מרבים העם בנדיבה... להחיות בהם נפש כל חי מאשר נשרפו... ברם צריכים אנו למודעי כי בצרה גדולה אנחנו... כי לא היו בכל ערי טורקיה כמו הבתי כנסיות של העיר הזאת בצביבונן ובקומתן... והן בעון נשרפו שבעה בתי כנסיות גדולים ביותר... ולפחות צריך להוצאת הבניין חמשים אלף אריות לכל אחת ואחת... וזה אינו יוצא מתחת ידינו אפילו לבנות בית הכנסת אחד, אם לא בעזרתכם". ראה ארכיון העיר אמשטרדם, אוסף 334-75B.

121. חיים, תעודות מן האוסף של אליהו אלישר, תעודה מס' 111, עמ' 64.

122. אין לנו מידע מאוחר יותר על המשך פעילות הארגון במאה התשע-עשרה. ייתכן שהודעה זו קשורה בגורמים נוספים, כמו פשיטת הרגל הפינגנסית של האימפריה העות'מאנית לאחר סיום מלחמת קרים בשנת 1856 והחשש לאבדן כספי ארץ ישראל שעברו דרך קושטא, וכן בסכסוכים הפנימיים החריפים שהיו בקהילה בין אברהם קאמונדו, שהיה מהמצדדים בתהליכי מודרניזציה ומתומכי הקמת בית ספר מודרני בקושטא, ובין רבני העיר השמרניים. במאבק זה החרימו כמה מרבני העיר את אברהם קאמונדו, ובתגובה לכך נאסר יריבו הרב יצחק אקריש, עד שבלחץ המוני היהודים נאלצו השלטונות לשחררו. נראה שבגלל אירועים אלו החליט קאמונדו, בשנת 1866 בערך, לעזוב את תורכיה ולהעביר את פעולות 'בנק קאמונדו' שבראשו עמד לווינה ולאטליה. בשנת 1872 עבר אברהם קאמונדו להתגורר בפריז, ושם נפטר שנה אחר כך.

123. יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 745.

124. החכם באשי הרב יקיר גירון עלה לארץ ישראל בשנת תרל"ג. ערב עלייתו נערכו לכבודו טקסי פרידה, ובהם השתתפו ראשי השלטון העותומאני והמוני יהודים. עוד בהיותו בקושטא סייע בידי ארגונים יהודיים לרכוש קרקעות בארץ ישראל והמשיך לעשות כן גם לאחר הגעתו ארצה, על פי בקשת הרב צבי הירש קלישר. ראה גאון, יהודי המזרח, ב, עמ' 201.

125. לוי, "הקמת מוסד החכם באשי", עמ' 42-46.

126. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 212.

127. באיגרת 'פקידי קושטא' לקהילת ליוורנו מיום ח' בכסלו תקס"ג הם מודיעים כי תיקנו הטלת מסים על בעלי קרקעות וכן תשלום של אחוז אחד מכל נדוניה שתתקבל. ראה ארכיון הקהילה היהודית בליוורנו.

128. "רבנן תקיפי ארעא דישאל תקנו תקנות והסכמות זה למעלה ממאה שנה... לחזק את בדם לישוב הארץ... וכתוב שם שעשו בעצת השרים... בעיר קוסטנדינא". ראה ריבלין, "תקנות העזבונות", עמ' תרי. על תקנות אחרות שיוזמו 'פקידי קושטא' במאה השמונה-עשרה ראה מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, עמ' 89-94.

הערות לפרק ד

1. דינור, במפנה הדורות, עמ' 348.

2. שם, עמ' 349-354. וראה הפרק "תכניות להתחדשות המדינה היהודית" בספרו של מאהלר, דברי ימי ישראל, כרך ראשון, ספר רביעי, עמ' 194-208.

3. איגרת 'פקידי קושטא' לקהילה היהודית בליוורנו מיום ח' בכסלו תקס"ג.

4. גלבר, "נפוליון הראשון".

5. "מיום שנלקחה מצרים ואגפיה צרות רבות סבכונו ברשעת הגוים יושב הארץ, שהעלילו עליה עלינו באמרם שיש עם החיל י"ב אלף חלוצי צבא מאנשי המלחמה והמה בני ברית אחינו בניישראל. וזה היה לנו לפוקה ולמכשול בעכרינו, מתמוז התקנ"ח עד היום הזה, שנה תמימה, בכל יום ויום עומדים עלינו לכלותינו, להשמיד להרוג ולאבד את כל היהודים שוכני ציון ח"ו... עד אשר באו מים עד נפש, וידל ישראל עד מאד, מבקשים לפדות את נפשנו קהל ואדם מישראל... ועל הכל נשארנו מלאים חובות לגוים אכזריים סך רב ועצום". ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 564.

6. סכום החובות שרביץ על קהילת ירושלים לאחר שרוקנה מכל נכסיה היה עצום – יותר מ"מאתים וחמישים אלף אריות ומלבד חבות בני ברית". ראה שם, עמ' 704.

7. מכמן, "התהוות המוסד", עמ' 69-77; הירש, "בירורים לתולדות הפקידים".

8. מרדכי אליאב סבור שהקמת הפקוא"מ באה בעקבות האנדרלמוסיה שעוררו השד"רים הרבים, ספרדים, חסידים ופרושים, שהגיעו להולנד לפני שנת תק"ע וגרמו למורת רוח רבה בקרב יהודיה. דעה זו מוטעית, משום שהמהומה שעוררו השד"רים התחילה רק בשנת תקפ"א, כאשר החלו להגיע להולנד השד"רים האשכנזים הראשונים. וראה אליאב, "יהודי הולנד", עמ' 140.

9. לונץ כותב כי "המשרה הזאת הושמה בראשונה על שכמם מאת רבני ירושלים של עדת הספרדים והאשכנזים". ראה לונץ, ירושלים, ט (תרע"א), עמ' 51. אליאב כותב כי אנשי אמשטרדם הם שהחליטו לכונן מרכז רשמי לאיסוף נדבות למען יהודי ארץ ישראל. ראה אליאב, "יהודי הולנד", עמ' 140. בעקבותיו הלך גם החוקר יעקב שלום הירש במאמרו "כירורים לתולדות הפקידים". יוסף מכמן כותב בהרחבה על הרקע ההיסטורי להקמת הארגון, אך נוטה לבסוף לדעה שהקמת המוסד הייתה פרי יזמתם של אנשי ירושלים. מכמן, "התהוות המוסד", עמ' 83. כל החוקרים הנזכרים לא היו מודעים להלך הרוח המשיחי שאחז במייסדים ולא הכירו את כתב המינוי המקורי שהוענק להם.

10. כתב המינוי הועתק לתוך כתב היד "תולדות אברהם", המכיל רישומים פריטיים וחידושי תורה של ר' אברהם פרינץ מראשי הפקוא"מ (1768-1851). האספן מר סאלו מאיר מאמשרדם מסר לי בטובו צילומים של כמה תעודות מכתב היד והעניק לי את הרשות לפרסמם.

11. כתב היד "תולדות אברהם", עמ' 46-47.

12. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 209. התרשמות זו היה לה על מה שתסמוך, שכן במשפחת לעהרן הייתה מסורת של אירוח שד"רים מארץ ישראל. בשנת תקל"ח, לדוגמה, ליווה ר' משה לעהרן, אביו של צבי הירש, את החיד"א בהיותו בהאג, ואף אירח אותו בביתו. לעהרן השתלב באווירה זו וכבר בצעירותו, בהיותו בן עשרים שנה, ליווה שד"רים לבתי נדיבים: "מזה כ"ה שנים [משנת תקס"ד] הלא מנעורי גם בבית אבא מ"ו הרב זצ"ל [בהאג] עסקתי במצוה זו, להיטפל עם שלוחי א"י, וגם אחרי כן בשבתי פה ק"ק אמשטרדם". ראה שם, ג, עמ' 209. ברשימת השד"רים שאתם סבכ על פתחי נדיבים מוזכר לעהרן את סגרי, מאטלון, יעקב דוד יקותיאל הכהן רפפורט, יצחק דוד בן רבי, בן חסון ומאיסטרו. בחודש אב תקס"ח, לדוגמה, הגיע לאמשרדם השד"ר הספרדי ר' ישראל חיים רפאל סגרי, ולעהרן ליווה אותו בפניותיו אל נדיבים פריטיים: "וסובבנו שם עם השד"ר נר"ו [נטריה רחמנא ופרקיה – ישמרו ה' ויצילון] על פתחי נדיבים יחידי סגולה פה הק"ק יע"א, להיות לו לפה ולמליץ לעורר לבותם". ראה פנקס שליחות של השד"ר ר' ישראל סגרי מטבריא, ביסל"א, תצב"י, מס' 29651, עמ' 208.

13. שד"ר זה היה מבאי הבית הקבועים אצל משפחת לעהרן, והכיר מקרוב את מסירותו וחריצותו של לעהרן לענייניה של ארץ ישראל: "זכור לטוב הצדיק מוהר"ר [מורנו הרב ר'] רפאל משה מיוחס וצלה"ה עפ"י עצתו להני שד"רים דהווי בק"ק אמשטרדם יע"א בשנת תק"ע לפ"ק, ביוזעו וראותו השתדלותנו לטובת א"י ת"ו עלתה בהסכמה לפניהם למנות אותנו לפקידים ומשגיחים". ראה ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 202, 279. וכן ראה לונץ, ירושלים, יג (תרע"ט), עמ' 217; בן יעקב, ירושלים בין החומות, עמ' 224-226; מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, עמ' 108-117. על מידת קרבתו למשפחת לעהרן תעיד העובדה כי בשכנו על ערש דוויי באמשרדם סעד אותו לעהרן בביתו. הוא נפטר ביום א' דראש חודש אדר א' תקפ"ד.

14. אברהם יערי טעה בכתבו כי ארגון הפקוא"מ נוסד בשנת תקפ"ד. ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 706.

15. כתב היד "תולדות אברהם", עמ' 47.

16. שם, עמ' 48.

17. שם, עמ' 49.

18. על פי כתב פשר משנת תקפ"ב. ראה מורגנשטרן, "הסכם הפשרה", עמ' רמא. רבני ירושלים סירבו להעניק לפקוא"מ מינוי ישיר מחשש שהדבר יפגע בסופו של דבר בחופש הפעולה שלהם, ובעיקר ימנע אותם מלשגר שד"רים להולנד, כפי שאמנם התרחש מאוחר יותר. נראה שהמינוי שקיבלו הפקוא"מ מרבני ירושלים ניתן רק בשנת תקפ"ט בערך. קודם לכן ביטלו רבני ירושלים את המינוי שנתנו השד"רים הנזכרים ללעהרן, ועתה נאלצו לחדשו. הפקוא"מ לא הציגו מעולם ברבים את כתב המינוי החדש ובוודאי היו להם סיבות לכך. על המינוי והתקנה לביטול יציאת השד"רים ראה ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 210-211.

19. הקשר הרשמי הראשון נוצר בין השד"ר ובין לעהרן יום קודם לכן, בכ"ז בסיוון. לעהרן מוגדר כ"פקיד ומשגיח מעריהקודש תובב"א בק"ק אשכנזים באמשטרדם יע"א". ראה פנקס קהילת ל'ורדן בהולנד, עמ' 500; מכמן, יהדות הולנד, ב, עמ' 162.

20. הברמן, "פשרה בין שני שלוחי צפת", עמ' רס.

21. אליאב, "יהודי הולנד", עמ' 141.

22. הברמן, "פשרה בין שני שלוחי צפת", עמ' רס.

23. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 279.

24. שם, עמ' 112, 175.

25. שם, עמ' 46.

26. שם, עמ' 31.

27. המכתב נשלח בעקבות תלונה של תושב אשכנזי בחברון על שבמשך שלוש השנים האחרונות לא קיבל פרוטה מכולל חב"ד, לא מכספי אמשטרדם ולא מכספי וינה. לטענת האיש, יהודה לייב בן יהושע העשל, נהגו כלפיו בכפיות טובה. לדבריו, הוא היה בעל זכויות בחידוש היישוב היהודי בחברון, "שעלידו נבנתה חברון מק"ק אשכנזים, והוא אשר הכניס את אנשי חב"ד לעיר, ועתה הוא עשוק וגזול עלידם". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 127 ע"ב.

28. ראה מכמן, "התהוות המוסד".

29. מצבה הכלכלי של הולנד הידרדר בתקופה זו בגלל המדיניות הכלכלית שהנהיג המלך לואי נפוליאון במאבקו נגד אנגליה.

30. כאשר הגיעה לפרנסי הקהילה האשכנזית באמשטרדם דרישה שהקהילה האשכנזית תקיים מגבית נפרדת למענם מפני שהאשכנזים בארץ אינם מקבלים מידי הספרדים את חלקם בכספי ארץ ישראל, לא היה לאל ידם של הפרנסים לעשות דבר בנידון.

31. אמתע"י, פנקס המבורג, AHW/31(1), דף 8.

32. אליאב, "יהודי הולנד", עמ' 141.

33. ביסל"א, כ"י, 4^o199.

34. לדוגמה: בפנקס קהילת לוורדן שבהולנד נרשם ביום כ"ז בסיוון תקע"ה שלעהרן, "פקיד ומשגיח מעריהקודש תובב"א בק"ק אשכנזים באמשטרדם יע"א", מעביר כסף לשד"ר

חברון חיים מאיסטרו. ראה פנקס קהילת לוורדן, עמ' 500; מכמן, יהדות הולנד, כרך ב, עמ' 162. למחרת, ביום כ"ח בסיוון תקע"ה, נמצא רישום בפנקסו של השד"ר כי שלושת ראשי הפקוא"מ – ברייבארט, פרינץ ולעהרן, "פקידי ומשגיחי ערייהקודש בק"ק אשכנזים באמשטרדם" – מאשרים בחתימת ידם את העברת הכספים אליו.

35. השליח המתחזה הוא איש צפת, נשיא מזליטוב שמו. בפנקס המבורג מצויה חתימתו כשד"ר, וכן נזכר שמו כשד"ר במכתב לרבה של עמדתן, ר' אברהם לווינשטאם, מיום ט"ז בשבט תקצ"ו. במכתב מסופר כי בקיץ תקע"ה הוא עבר בעמדתן ונרשם בפנקס הקהילה כמי שקיבל 80 זהובים "עלידינו פקידי ומשגיחי עה"ק ירושלים". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 99 ע"א.

36. נראה שרבני הספרדים בירושלים כתבו לקהילות נוספות באירופה, בעיקר לקהילות הספרדים, ולכן ביקש לעהרן לסתום פרצות וכתב מכתבי אזהרה לקהילות נוספות, אלא שמכתבים אלו אינם בידינו.

37. מכתב מיום ט' באדר תקע"ו, ארכיון העיר האג, אוסף הקהילה האשכנזית, תיק מס' 10.

38. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 208-209.

39. שם, שם.

40. שם, שם.

41. שם, א, עמ' 65.

42. שם, עמ' 92.

43. שם, עמ' 82, 196.

44. ריבקינד, "דפים בודדים", ירושלים, עמ' קס.

45. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 72 ע"ב. היו מקרים שבהם לעהרן לא היסס לאיים על נדבנים שביקשו לחזור בהם מהתחייבויותיהם בעקבות משברים כלכליים אישיים. ראה שם, כרך 5, דף 132 ע"ב; כרך 6, דף 197 ע"א.

46. ריבקינד, "דפים בודדים", ירושלים, עמ' קס.

47. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 27.

48. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 59 ע"א.

49. שם, כרך 5, דף 132 ע"ב; שם, כרך 6, דף 197 ע"ב.

50. ריבקינד, "דפים בודדים", ירושלים, עמ' קס.

51. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 186 ע"ב.

52. שם, כרך 4, דף 50 ע"א, דף 55 ע"ב.

53. שם, כרך 5, דף 132 ע"ב.

54. שם, שם, וכן שם, כרך 6, דף 195 ע"ב, דף 197 ע"א.

55. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 46.
56. שם, ג, עמ' ג.
57. שם, ג, עמ' 82.
58. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 124 ע"א.
59. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 134.
60. שם, שם.
61. שם, שם, וכן שם, א, עמ' 231; איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 3, דף 147 ע"א.
62. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 122 ע"ב.
63. שם, כרך 4, דף 124 ע"א.
64. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 147.
65. שם, שם.
66. שם, א, עמ' 276.
67. שם, שם.
68. שם, א, עמ' 107.
69. שם, ג, עמ' 145.
70. שם, א, עמ' 3, 136. על פי בקשתו של לעהרן הועמדו קופות ארץ ישראל גם ביריד בלייפציג. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 33 ע"ב.
71. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 146.
72. שם, ג, עמ' 134.
73. ראה שטמפפר, "ה'פושקע'", עמ' 89-102.
74. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 9, 118.
75. שם, ב, עמ' 230; איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 202 ע"ב.
76. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 48.
77. שם, א, עמ' 148.
78. שם, ב, עמ' 39.
79. שם, ג, עמ' 183.
80. שם, ג, עמ' 60; שם, א, עמ' 152; איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 53 ע"א.
81. דף בודד, "אחינו בני ישראל אוהבי האמת והצדק ישמרם השומר אמת לעולם", אמשטרדם תר"ג.
82. שם.

83. שם.
84. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 69, 205.
85. שם, א, עמ' 13; אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 5, דף 138 ע"א.
86. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 226.
87. אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 49 ע"ב.
88. שם, כרך 6, דף 178 ע"ב; שם, כרך 8, דף 149 ע"א; ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 48.
89. אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 178 ע"ב.
90. שם, דף 3 ע"א.
91. שם, דף 6 ע"א.
92. שם, דף 38 ע"ב.
93. שם, דף 3 ע"א.
94. שם, דף 6 ע"א.
95. שם, דף 38 ע"ב.
96. כאמור לעיל, כל עוד היה הכולל הספרדי בארץ הכולל הדומיננטי, קיבל הוא לידי את כל הכספים, גם את אלו שנגבו בקהילות אשכנזיות, והוא היה אחראי לחלוקתם בין הכוללים השונים בארץ.
97. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 226.
98. שם, א, עמ' 223; וכן: שם, ג, עמ' 248.
99. שם, א, עמ' 226.
100. שם, ג, עמ' 259.
101. שם, א, עמ' 223, 227.
102. אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 91 ע"ב.
103. שם, כרך 4, דף 96 ע"א.
104. שם, כרך 5, דף 24 ע"א.
105. שם, כרך 6, דף 50 ע"א, דף 62 ע"ב, דף 129 ע"ב. ביום כ"ד בניסן תקצ"ד ניסה לעהרן דרך נוספת לשיגור כספים. לאחד העולים מאמשטרדם תפר שלוש חגורות, ובתוכן הטמין 603 פלורינים הולנדיים ו-519 לירות זהב אנגליות. בכך הפך את העולה ל"שליח מצווה" שזכות המצווה מגנה עליו ועל המטמון שהוא נושא. התכנית לא יצאה אל הפועל, אולם עצם הניסיון מלמד על המאמצים שעשה לעהרן על מנת לחסוך בכספים ולייעל ככל האפשר את דרך העברת הכספים. ראה שם, כרך 6, דף 43 ע"א.

106. אחד ממתוכי הכספים היה רפאל יצחק אֶלְפֶנְדֵרִי, נאמן כוללות הספרדים בניירות.
ראה שם, כרך 6, דף 136 ע"ב; שם, כרך 8, דף 28 ע"א-ע"ב.
107. שם, כרך 8, דף 181 ע"ב.
108. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 260.
109. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 128 ע"א.
110. שם, כרך 5, דף 37 ע"ב.
111. שם, כרך 5, דף 9 ע"ב.
112. שם, כרך 6, דף 198 ע"ב.
113. שם, כרך 6, דף 210 ע"א.
114. שם, שם.
115. שם, כרך 8, דף 10 ע"ב.
116. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 22, 291.
117. שם, ב, עמ' 41.
118. שם, שם.
119. שם, א, עמ' 215; שם, ג, עמ' 7; איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 48 ע"ב; כרך 5, דף 65 ע"ב.
120. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 13.
121. שם, ב, עמ' 63, 167; שם, ג, עמ' 243; ריבקינד, "דפים בודדים", ירושלים, עמ' קנו-קסג.
122. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 166.
123. שם, ב, עמ' 137.
124. שם, ג, עמ' 81.
125. שם, ג, עמ' 166.
126. שם, ג, עמ' 112.
127. שם, ב, עמ' 217.
128. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 176.
129. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 206; איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 5, דף 50 ע"ב.
130. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 28.
131. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 134 ע"ב.
132. שם, כרך 5, דף 115 ע"א.

133. שם, שם.
134. שם, כרך 4, דף 146 ע"א.
135. על פעילות הפקוא"מ ראה אליאב, אהבת ציון, עמ' 13-22; אליאב, "יהודי הולנד", עמ' 132-157.
136. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 169.
137. שם, ב, עמ' 197.
138. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 225 ע"ב.
139. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 195.
140. שם, שם.
141. שם, ב, עמ' 67.
142. שם, א, עמ' 159.
143. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 3, דף 163 ע"א.
144. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 38-40.
145. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 96 ע"ב.
146. שם, כרך 5, דף 115 ע"א.
147. שם, כרך 8, דף 172 ע"א.
148. שם, כרך 8, דף 113 ע"א.
149. שם, כרך 4, דף 114 ע"ב.
150. שם, כרך 4, דף 48 ע"ב.
151. שם, כרך 4, דף 114 ע"א. בשנת 1830 השתוללה באירופה מגפת כולרה, ובעקבות כך פחתה גביית הכספים למען יהודי ארץ ישראל. 'דונוי וילנה' ביקשו מהפקוא"מ לעשות מאמצים נוספים בתחומם, והללו נענו לבקשה. ראה שם, כרך 4, דף 131 ע"ב.
152. שם, כרך 4, דף 114 ע"ב. המושג "ערב שבת אחר חצות" הוא מושג קבלי המצביע על התקרבות הגאולה, וזאת על פי התפיסה כי ששת ימי השבוע מקבילים לששת אלפי שנות קיום העולם, והאלף השישי – מחציתו הראשונה גלות ומחציתו השנייה גאולה. ראה מורגנשטרן, "יהדות הגולה והכמיהה לציון".
153. בבלי מגילה יז ע"ב.
154. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 5, דף 78 ע"א.
155. בבלי סוטה מט ע"ב.
156. שם, כרך 8, דף 161 ע"א.

157. פרשנות של מסורת זו בתקופתנו מצויה בדברים שכתב בנושא זה רבה של קהילת עמדן, ר' אברהם לווינסטאם: "אנו מצווים לבלתי שלוח יד בשום אופן ובשום זמן למהר גאולתנו על-ידי איזה פעולה מצדנו". ראה אברהם בן אריה לייב לווינסטאם, צרור החיים (אמשטרדם, תק"ף), דף עב ע"ב.
158. בבלי כתובות קיא ע"א.
159. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 7 ע"ב.
160. שם, שם.
161. שם, שם. על פרשה זו ראה בהרחבה אצל מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, עמ' 104-116.
162. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 51.
163. שם, כרך 8, דף 56 ע"א.
164. על העולים מהולנד, ר' עוזר עמריך ור' זיס בליץ, הוא אומר: "גם לא על עצתנו ועל דברנו עשו זאת, חלילה, כ"א מהתלהבות יראה פנימית". ראה ריבלין וריבלין, איגרות הפקוא"מ, א, עמ' 48.
165. רמב"ם, ספר המצוות, מצוה קנג. וכן ראה דברי החת"ם סופר: "כי אילו חס ושלום לא ישאר שום יהודי בארץ ישראל... מקרי כליון האומה חס ושלום, שאין לנו סימוכין שיהיה אפשר לקבוע חודשים ולעבר שנים". משה סופר, תשובות חת"ם סופר, חלק יורה דעה, סימן רלד.
166. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 103 ע"א.
167. שם, כרך 4, דף 30 ע"ב, מכתב מיום י"ב בניסן תקצ"ב.
168. שם, כרך 8, דף 7 ע"א.
169. שם, כרך 4, דף 128 ע"ב. וכן: "והם [הפרושים] הורסים ומרחיקים את הקץ ע"י המחלוקת". שם, כרך 8, דף 68 ע"א.
170. שם, כרך 6, דף 62 ע"א.
171. שם, כרך 4, דף 116 ע"ב.
172. עמרם, "איגרת התפארת והאמונה", עמ' מב.
173. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 41 ע"א, דף 189 ע"ב, דף 191 ע"א.
174. שם, כרך 5, דף 136 ע"ב.
175. על פי דין וחשבון פנימי, שנמצא בפנקס כתבי היד של הפקוא"מ, ואשר צילמו הובא בספרי משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 180, גייסו הפקידים והאמרכלים למען יהודי ארץ ישראל בין השנים 1822-1842 סכום של יותר מ־336,000 פלורנים הולנדיים. קשה לאמוד את תרומתם היחסית של הפקוא"מ בהשוואה לסכומי הכספים שהעבירו לארץ ישראל 'דוני וילנה' או 'פקידי קושטא', אבל נראה שתמיכתם הכלכלית הייתה תרומה מכרעת לקיומו של היישוב בתקופה זו של ראשית העת החדשה. שאלת סכומי הכספים שגייסו הפקוא"מ מחייבת מחקר מיוחד.

הערות לפרק ה

1. מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, עמ' 241-252.
2. שם, עמ' 246.
3. ר' נחום מזאמוט, ר' אייזיק מגיד מדוברובנה ור' ירמיה מווילנה. ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 139.
4. שם, שם.
5. שם, שם.
6. שם, ג, עמ' 141.
7. נראה שהחסידים שהיו ותיקים יותר בארץ התגוננו טוב יותר מפני המגפה, ולכן היה מספר הנפגעים מביניהם קטן יותר.
8. בשנת תקע"ב, עת נחתם ההסכם הראשון, עדיין לא עלו להתיישב בירושלים אלא התרכזו בצפת.
9. דף בודד, "על דבר הפשרה אשר נעשה בק"ק ווארשאי". הסכם זה, הקובע את גבולות ההתפשטות הגיאוגרפית של תנועת החסידות בפולין, מהווה מסמך בעל חשיבות רבה לחקר תנועת החסידות, ולא נעשה בו שימוש עד כה.
10. על ההסכם לחלוקת כספי פולין היו ערעורים רבים במשך השנים, אולם הוא קיבל תוקף מחודש מידי בית הדין הספרדי בירושלים בשנת תר"ה (1845).
11. את המכתב שלחו 'רוזני וילנה' באמצעות ר' אברהם דנציג, ובו הם כותבים בין השאר: "ואך בזאת נאות לכם, להיות גם לספרדים חלק עם האשכנזים ולשלוח לידינו רק החצי". ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 760.
12. ר' שמשון ורטהיימר (1658-1724), מ"יהודי החצר", היה רב ותלמיד חכם גדול ונחשב ליהודי העשיר ביותר בגרמניה בימיו. הוא היה מנהל הכספים הראשי של קיסרי גרמניה בין השנים 1694-1709 ומילא תפקידים נוספים בפיתוח הכלכלה ויחסי החוץ של הקיסרות הגרמנית. הוא הגן בכשרון רב על זכויות היהודים ותרם סכומים גדולים למוסדות צדקה, בין היתר ליהודי ארץ ישראל, ועל כך זכה בתואר "נשיא ארץ הקודש".
13. לונץ, החלוקה, עמ' לב-לד.
14. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 146.
15. בניהו, "קונטרס על חלוקת כספי א"י", עמ' 114.
16. מורגנשטרן, "הסכם הפשרה", עמ' רלד.
17. הברמן, "פשרה בין שני שלוחי צפת", עמ' רס. פקידי אמשטרדם סירבו לשנות את סדרי החלוקה: "ואנחנו עמדנו מנגד נאמנים בבריתנו עם כוללות הספרדים שבערי הקודש ת"ו". ראה ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 111.

18. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 111.
19. מכתב ר' ישראל משקלוב לר' שלמה פ"ח מיום ו' במנחם-אב תקע"ז, גרייבסקי, מגנזי ירושלים, יז (תרצ"א), עמ' 6.
20. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 144-146.
21. כשלושה חודשים לאחר רצח חיים פרחי, ביום ח"י בכסלו תקפ"א, פנו הפרושים לקהילות במערב אירופה בבקשה לתמיכה ישירה שתשלח אליהם באמצעות 'רוזני וילנה'. ראה בניהו, "קונטרס על חלוקת כספי א"י", עמ' 114: פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 146-147. כמו הפרושים כן גם החסידים ביקשו לחרוג מן הסטטוס קוו שנקבע במשך שנים בין הספרדים לאשכנזים. בשל דוחקם שלחו ראשי הכוללים החסידיים בצפת ובטבריה בחודש מנחם-אב תק"ף (1820) מכתב לראשי הקהילות היהודיות במערב אירופה ובארצות המגרב, ובו הם מודיעים כי בשל המצב הכלכלי הקשה שבו נתונים היהודים ברוסיה פחתה התמיכה הישירה בהם, ולכן הם נאלצים, לראשונה, לפנות אל קהילות מערב אירופה ואל הקהילות הספרדיות שבצפון אפריקה, מקור יניקתם של הספרדים, ולבקש שהיהודים שם יתמכו בהם.
22. וכך הם כותבים במכתב שנמסר בידיהם של שני השד"רים, ר' מאיר יחיאל מיכל מלבוך ור' משה מקרמניץ: "ועתה הנה אנחנו בקדש עיר הק' [דש] צפת ת"ו ועה"ק טבריא ת"ו... בן פורת יוסף יהיה לערך אלף וחמשה מאות נפשות... ולא היה מימות עולם ומשנים קדמוניות התעוררות מאתנו לבקש עזר ממדינתכם הנז' [כרת] ע"י שלוחים או מכתבים, אך היינו מספיקים עצמינו במיעוט ובמצוק מהנשלח לנו מארץ מולדתינו כנז' [כר]... ברם דא עקא אשר אחב"י [אחינו בני ישראל] שבמדינות רוסיא... צרוים על אדמתם מעול מסים וארנוניות וגזירות קשות ומרות בעו"ה [בעוונותינו הרבים]... ואין בידינו למצוא פתח עזרה... שחה לעפר נפשינו... דבקה לארץ בטנינו". ראה איגרת מארץ ישראל, ביהמ"ל, ניו יורק, כ"י מס' 3971.
23. מורגנשטרן, בשליחות ירושלים, עמ' 54.
24. ריבלין, "תקנות העזבונות", עמ' תרו-תרה.
25. "מיום שאנחנו באה"ק לא ניתן אף פ"א [פרוטה אחת] מכל אשר לוקחים מהאשכנזים וכ"ש [וכל שכן] מכל המדינות ואף מסים אינם משלמים בעדינו... הלא לקחו הפקידים כל אותן העשרה שנים [מאז 1808] עזבונות וחכירות עולים אוצרות גדולים למאד לבד חצרות ובתים שלקחו". ראה שם, שם.
26. פעילות משותפת של רבני הספרדים מארבע ערי הקודש במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה הייתה בוודאי נדירה, ואינה ידועה לי משום מקרה אחר.
27. ארכיון הקהילה היהודית בליוורנו.
28. "כי זה שנים אשר באו כמה יחידי סגולה מק"ק אשכנזים בשם חסידים מערי רושיא [רוסיה], ויבואו אלימה, ובחרו להם בתי ערי חומה לשבת בהם בעה"ק טבריה ת"ו, והכינו את אשר יביאו מכל אחיהם אנשי רושיא". ראה שם, שם.
29. שם, שם.
30. "ועוד זאת רעה חולה... להיות כפויי טובה, לבנות במה לעצמם ולפרוש מן הציבור... ולא באו לעזור במתן דמים ויוסיפו עוד לחטוא עוון על עוונם, קבר פתות גרונם... ואחרון

הכביד... קשה מכולם נתנו פניהם לקפה פרנסת כוללי ק"ק הספרדים והכנסתם, ועשו שליחים לשם אחינו בני ספרד לארבע כנפות הארץ". ראה שם, שם.

31. שם, שם. על השפעת כתב החרם אנו קוראים באיגרות הפקוא"מ: "עם כל טרחותיו ויגיעותיו [של השד"ר החסידי אביגדור מייזלס] לא עלתה בידו שיקבלו שליחות כולל אשכנזים במערב הפנימי, כי יראים הם מאיגרת הספרדים בעה"ק צפת וטבריה] תוב"ב... וביותר איגרת ירושלם ת"ו שגזרו בחרמות גדולות בצירוף כותל מערבי שלא לקבל שליחות כולל אשכנזים". ראה ריבלין וריבלין, איגרות הפקוא"מ, א, עמ' 39.

32. דף בודד, "ארוי לכנון הרמים והנשאים היקרים המסולאים מאורי אור במושבותם", אדר תקפ"ב.

33. שם, שם. תיאור עושרם של האשכנזים נראה כעולה בקנה אחד עם הידוע לנו על סכומי כסף גדולים שהביאו עמם העולים מליטא. הדבר בא לידי ביטוי גם בעסקאות הרבות של נכסי דלא-ניידי שעשו הפרושים מיד עם הגיעם לעיר. ראה טולידאנו, "פנקס בית הדין בצפת".

34. עד לאותה העת פעלו הפקוא"מ כממונים מטעם הספרדים בלבד.

35. הברמן, "פשרה בין שני שלוחי צפת", עמ' רס.

36. שם, שם.

37. מורגנשטרן, בשליחות ירושלים, עמ' 53.

38. מכתב ר' שלמה זלמן שפירא לר' שלמה פ"ח, גרייבסקי, מנגזי ירושלים, יז (תרצ"א), עמ' כב-כג.

39. ראש"ז יצא מירושלים לוויילנה ביום י"ב באלול תקע"ט, ומשם המשיך לאשכנז ולאנגליה בשליחות 'החורבה', בניסיון לבדוק אפשרות לשנות את מדיניות חלוקת הכספים של הפקוא"מ. וראה לעיל בפרק הרביעי.

40. ריבלין וריבלין, איגרות הפקוא"מ, א, עמ' 112.

41. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 3, דף 102 ע"א.

42. בניהו, "קונטרס על חלוקת כספי א"י", עמ' 123.

43. שם, שם.

44. שם, עמ' 135.

45. שם, עמ' 133.

46. שם, שם.

47. שם, עמ' 144.

48. שם, עמ' 135.

49. ראה לעיל בפרק הראשון.

50. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 3, דף 162 ע"א.

51. הברמן, "פשרה בין שני שלוחי צפת", עמ' רס.
52. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 157 ע"ב.
53. על מספרם של החסידים לעומת מספר הפרושים ראה מורגנשטרן, "יהודי צפת 1800-1839", עמ' 168-169.
54. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 220.
55. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 157 ע"ב; ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 266.
56. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 184.
57. שם, ב, עמ' 17.
58. שם, א, עמ' 112.
59. שם, שם.
60. הברמן, "פשרה בין שני שלוחי צפת", עמ' רס.
61. שם, שם.
62. נטייתם לטובת האשכנזים ניכרת מדברי ההסכמה שלהם: "כי לא יעשה כך בישראל לדחות איש את אחיו מלהסתפח בנחלת ד'". ראה שם, שם.
63. שם, שם.
64. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 175.
65. שם, א, עמ' 112.
66. שם, ב, עמ' 184.
67. שם, שם.
68. שם, א, עמ' 266.
69. שם, עמ' 93. הכוונה לפשרה שערך ר' ישראל משקלוב עם שד"ר החסידים בעת ששהה ברוסיה: "ועשיתי קשר עם שלוחי אנשי וואלין מצפת לחלק כל פרי מדינה ההיא גם לכוללנו גם לכולל שלהם לפי נפשות". ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 141. נראה שמספר הפרושים בשנת תקע"ב, לפני המגפה, היה 511, כמספר אשר"י (ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 93). יש לשער שמספרם אז היה קרוב למספר החסידים ואילו לאחר המגפה השתנה היחס לרעת הפרושים.
70. הסכם הפשרה שנחתם בצפת ביום ח' בתמוז תקפ"ה. ראה ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78. וכן ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 765-767.
71. שם, שם.
72. מכתב מצפת מחודש אב תקפ"ו, ארכיון הקהילה היהודית בטרייסט. יש לציין כי בהעתק ההסכם שנמצא בארכיון הקהילה היהודית בוונציה מצויות רק חתימותיהם של ראשי העדות היהודיות בצפת.

73. "באופן שלא תקבע קופה והקדש בשם רמב"ה [ר' מאיר בעל הנס] יע"א בערי הספ' [רד"ם] ה"י עלידי שלוחי האש' [כנזים] בשום אופן". ראה העתק ההסכם מחודש תמוז תקפ"ו, סעיף ג, ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78.

74. הפקוא"מ דרשו שהאשכנזים יקבלו שני שלישים ושהספרדים יקבלו רק שליש אחד מן הכספים. ספק אם סעיף זה בהסכם קיים, שהרי הפקוא"מ לא התחשבו בדעת הכוללים בנושא.

75. איגרת שד"רות של ר' ברוך מפינסק מחודש אלול תק"ץ, ספריית אמברוזיאנה, מילנו.

76. השד"ר ר' בצלאל הכהן חזר ארצה מרוסיה בשנת תקפ"ה. ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 152. נראה שבשנת תקצ"ד לא היה כבר ר' בצלאל הכהן בין החיים, ובמפקד הפרושים מופיע רק בנו ר' משה יצחק. ראה מורגנשטרן, "מפקד כולל הפרושים", עמ' 244.

77. כתב השד"רות "משמיע שלום" של יהודי צפת מחודש תמוז תקפ"ח, אוסף דוד סופר בלונדון. צילומו בידי, ותודתי לו על שאפשר לי לפרסמו.

78. שם, שם.

79. ריבקינד, "דפים בודדים", ירושלים, עמ' קנד.

80. על נסיבות התיישבותם של חסידי חב"ד בחברון נחלקו החוקרים. יש הסבורים כי הסיבות לכך קשורות במחלוקת האישית שפרצה בין שני מנהיגי תנועת החסידות – ר' שניאור זלמן מלאדי, מייסד חסידות חב"ד, ור' אברהם מקליסק, שהנהיג עד לפטירתו בשנת תק"ע (1810) את החסידים בגליל – מחלוקת שלא אפשרה לשתי הקבוצות לחיות זו בצד זו. אחרים סבורים כי ההיפרדות בין אנשי חב"ד לחסידי הגליל מקורה בתפיסה תיאולוגית מיסטית המדגישה את עדיפותה של חברון על פני שאר ערי הקדש. עדיפות זו מקורה באמונה כי תפילותיהם של ישראל עולות למרומים דרך העיר חברון בזכות שלושת האבות הקבורים בה, אשר תיקנו את שלוש התפילות: "ונק' [רא] התפלה חברון מחמת התחברות מדות חג' [חכמה גבורה תפארת]. ואחר שתקנו התפלות ונתחברו בה נק' [ראה] חברון... וע"י מדותיהם הק' [דושות] עולים התפלות דרך חברון במקום שתיקנו". ראה גוריאריה, חסידות חב"ד בחברון, עמ' 43. לעומת דעות אלו עולה מאיגרות הפקוא"מ כי חסידי חב"ד החליטו להיפרד מאחיהם שבגליל ולהתיישב בירושלים, אלא שהדבר נמנע מהם בשל התנגדותו של רמ"מ משקלוב, ומחוסר ברירה בחרו להתיישב בחברון.

81. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 175.

82. מסמך משנת 1820 בערך, ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78. המסמך שלפנינו כתוב באיטלקית, והוא תורגם כנראה מן המקור העברי, וכעת שב ותורגם לעברית בידי פרופ' מנחם הרטום. עדות זו הקובעת כי רבי מלכיאל היה אשכנזי אמיתי, ולא ספרדי ששמו "אשכנזי", היא יחידאית וראויה לציון. מדובר בדמות מסתורית, מחדש היישוב היהודי בחברון בשנת ש' (1540) בערך. וראה גאון, יהודי המזרח, ב, עמ' 124.

83. שם, שם.

84. שם, שם. שליח משותף נזכר גם במכתבו של לעהרן. ראה ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 175.

85. שם, שם. תאריך ייסודו של כולל חב"ד בחברון הוא שנת תקפ"ג בערך, דהיינו כעבור שלוש שנים. ראה גוריאריה, חסידות חב"ד בחברון, עמ' 36-45.

86. באותה העת מנו חסידי חב"ד כ־100 נפשות. ראה ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 176.
87. שם, עמ' 112, 175.
88. מכתב הספרדים לקהילת טרייסט, אמתע"י, ארכיון הקהילה היהודית בטרייסט, IT-1172.
89. "לקבל עלינו כל עול הגויים וחמסת המינים וללוות ברבית אכזרי... למען ישבו יחידי אשכנזים פעה"ק בנחת ובשלוה... ואל אלקים הוא היודע ועד... שבהוספת דיורים מתרבים הוצאות הגויים... כאן נמצאו כמו מאה ועשרים נפשות [חסידי חב"ד] ויש כמה וכמה מוכנים ומזומנים לעלות לראות בהר ה'... ישתתפו עמנו יחידי האשכנזים בכל צרתינו ובכל ההוצאות ומסים וארנוניות הנצרכות... וזה יהיה במכסת נפשות... ואם לא יאותו להשתתף עמנו... הנה הארץ רחבת ידיים לפניהם... אל המקום אשר יבחרו ושם יבקשו להם מנוח". ראה שם, שם.
90. אבישר, ספר חברון, עמ' 186-188.
91. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 242.
92. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 15, 17.
93. "כי לא יושג תכלית המבוקש במעשה הצדקה לארץ ישראל בבוא השלוחים, כי רב הוצאת השלוחים". ראה משה דיוויס, "מקור חדש לחקר קשרי יהדות אמריקה עם ארץ ישראל", ספר בארון (ירושלים, תשל"ה), עמ' קד.
94. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 15.
95. שם, עמ' 43.
96. שם, עמ' 23.
97. שם, עמ' 57.
98. "הן הספרדים הן האשכנזים צווחו ככרוכיא על שאנחנו רוצים למנוע ביאת השלוחים". ראה שם, עמ' 56.
99. ר' שלמה זלמן שפירא היה נשוי בנשואים שניים לאישה ממוצא ספרדי – כך על פי מפקד הפרושים בירושלים, ברשימת האלמנות. ראה אסולין, מופקד יהודי ארץ ישראל, עמ' 172. נראה שלחץ השלטונות גיבש במאורעות פסח תקפ"ה את שתי הקהילות היהודיות בירושלים. ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 162. המעשה אירע בתקפ"ה, ולא בתקפ"א כפי שרשם פרומקין בטעות. ראה ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 174.
100. "ותועלת גדולה היא בכמה עניינים שיש להם שם כולל בפ"ע [בפני עצמם] וממילא לא היו צריכים לקבל תקנותיהם". ראה שם, א, עמ' 57.
101. שם, א, עמ' 21.
102. שם, א, עמ' 74.
103. שם, שם.
104. שם, שם.

105. המכתב מיום ט"ב באדר ב' תקפ"ו, שם, א, עמ' 197.
  106. שם, א, עמ' 86.
  107. שם, שם.
  108. "למען התחזק והתעצם נגד שלוחי כולל החסידים הי"ו, שנסעו לערי מערב, עשו אלה שני הצדדים שלום ביניהם". ראה ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 24.
  109. שם, א, עמ' 22.
  110. שם, א, עמ' 94.
  111. שם, שם.
  112. שם, א, עמ' 87.
  113. שם, א, עמ' 88. מלכתחילה טען לעהרן שגם את שליחותו לקהילות הספרדיות אין הרב שפירא יכול לקיים, מפני שאלו מקבלות שליח מדי עשר שנים, והשד"ר האחרון הגיע אליהן בשנת תקפ"ב. ראה שם, א, עמ' 76.
  114. שם, א, עמ' 22.
  115. שם, א, עמ' 172.
  116. מכתב לעהרן לר' משה סופר מחודש ניסן תקצ"ו: "יזכור נא שגם בתקפ"ו החזיק בידו מי שכנגדי, והסכים עם השד"ר מו"ה זלמן שפירא זצ"ל... ונתן בידו פסק דין כנגדי". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 217 ע"א.
  117. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 171.
  118. שם, א, עמ' 94.
  119. איגרות הפקוא"מ מהוות, כאמור, מקור היסטורי כמעט יחיד על המתרחש בארץ ישראל בתקופה הזאת, ובעיקר על הקשרים בין הפקוא"מ ובין היישוב היהודי בארץ. כדרכו, אין לעהרן מציין או מצטט באיגרותיו דברים שאינם לרוחו או דברי ביקורת נגדו, ולכן גם לא הביא כלשונן את הטענות של השד"ר הירושלמי. בין הטענות מצויה הטענה נגד מניעת הגעת שד"רים למערב אירופה, ביקורת על שיטת איסוף הכספים בהונגריה וגם ביקורת על מנהגי החסידים. ראה ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 93.
  120. שם, א, עמ' 86, 94. יש לזכור כי הרב ש"ז שפירא היה בראש ובראשונה שד"ר הפרושים בירושלים. אי לכך, בדרכו לאירופה הוא טיפל בקושטא בהשגת פירמאן לבניין 'החורבה'. ראה שם, א, עמ' 72.
- הד למאבקו של כולל הפרושים בירושלים לקבלת חלוקה יתרה על פי צרכיו הייחודיים אנו מוצאים גם בוויכוח שפרץ בין לעהרן ובין החת"ם סופר, ר' משה סופר מפרשבורג. לטענת החת"ם סופר הוקצבו לירושלים אחד-עשר חלקים מתוך עשרים ושמונה החלקים שהוקצו לארבע ערי הקודש, וזאת בשל מעמדה המיוחד ביניהן, ולא בשל גודל היישוב היהודי הנמצא בה. לעומתו טען לעהרן כי החלוקה הראשונה נקבעה במאה השמונה-עשרה על פי מספר תלמידי החכמים שהיו בכל עיר, וכך נוצר מצב ולפיו ירושלים, שהיה בה מספר תלמידי החכמים הרב ביותר, קיבלה את חלק הארי בחלוקה. הראיה לכך, הטעים לעהרן, היא ערעורה

של קהילת חברון, שהתבסס על הטענה כי לפי מספר הלומדים מגיע לה חלק נכבד יותר בחלוקה. כמו כן, לאחר בניינה מחדש של טבריה בשנת ת"ק (1740) והקמת ישיבות בעיר, גרעו מירושלים חלקים שהועברו לטבריה, "ואי נימא דמצד [ואם נאמר שמצד] עלוי וקדושה וכתה [ירושלים] בחלק גדול, מדוע הורע כחה ונגרע עלויה אחרי הוסדה עה"ק טבריה? אלא ודאי דכל 'החלוקה' הי' [תה] מתחילה לפי ערך מספר הת"ח [תלמידי חכמים] שהי' [ו] בעה"ק ירושלים ת"ו יותר מבשאר שתי ערי הקדש". ראה שם, א, עמ' 264, 267.

121. שם, א, עמ' 173.

122. הכוונה לפשרה מחודש אדר תקפ"ג שנחתמה בוויילנה לגבי צפת, חברון וטבריה. על פי פשרה זו היו אמורים שבעה-עשר החלקים המגיעים לערים אלו להתחלק באופן שווה בין הספרדים ובין האשכנזים – שמונה חלקים וחצי לכל אחד מהם, והחלוקה הפנימית בקרב האשכנזים היא ארבעה חלקים וחצי לחסידים וארבעה לפרושים. כאמור לעיל, התנגדו הפקוא"מ עד כה לחלוקה הפנימית הזאת שהעניקה עדיפות לפרושים על פני החסידים.

123. שם, שם.

124. שם, א, עמ' 286.

125. שם, א, עמ' 22.

126. שם, א, עמ' 221.

127. על ההצעה שמעו מפי הרב ש"ז שפירא כאשר היה בדרכו חזרה לארץ משליחותו. ראה שם, ב, עמ' 72.

128. שם, ב, עמ' 73.

129. שם, ג, עמ' 4.

130. שם, ב, עמ' 14. וראה בהרחבה להלן בפרק השביעי.

131. שם, ג, עמ' 21, 57.

132. ריבקינד, "דפים בודדים", ירושלים, עמ' קנ-קנא. מדובר בטקס מיסטי שלא מצאתי לו אח ורע במאה התשע-עשרה.

133. שם, עמ' קנא.

134. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 241-244.

135. אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 3, דף 162 ע"א. לעהרן נעלב קשות מכך שבדברי המבוא לגוף הפשרה לא הוזכר חלקו בגיבוש פשרת תקפ"ב. בעת ביקורו של ראש"ז באמשטרדם, בטבת תקצ"ב, סירב לעהרן לחתום על טופס הפשרה. ראה שם, כרך 5, דף 16 ע"ב. אפילו בתקצ"ז הוא עדיין טוען כי טרם אישר את פשרת תקפ"ט, ועל כן אין לה בעיניו כל תוקף. ראה שם, כרך 8, דף 7 ע"ב.

136. וכך נאמר שם: "האנשים אשר יעלו ויבואו לאה"ק ממדינות הנזכרות יתן כל כולל וכולל כפי ערך טובת הנאה שלו ממדינה ההיא... שהחסידים יתנו לו כפי ערך ממדינת פולין וחברותיה, והפרושים כפי ערך ממדינת ליטא וחברותיה, וכן כולל חב"ד. והי' [ה] זכות האנשים

כאחד מיושבי האה"ק שהם יסודי הכוללים הי"ו". ראה שם, כרך 10, עמ' 288. סעיף אחר דן בכספים המגיעים לידי הפקוא"מ מהונגריה. עד כה לא הייתה לפקוא"מ שליטה של ממש בכספי הונגריה, והם שימשו רק כבלדרים לגבי כספים אלו. הבעיה נבעה מכך שלא היה ברור לאיזה כולל בארץ יש להפנות את הכספים. עתה הוסכם שכספי הונגריה יחולקו לשנים-עשר חלקים, שמהם יקבלו חסידי חב"ד בחברון חלק אחד, ומן השאר יינתנו שני שלישים לחסידים ושליש לפרושים. ראה שם, כרך 4, דף 143 ע"ב.

137. החלוקה הפנימית לאנשים שבתוך כל אחד משלושת הכוללים – החסידים, הפרושים וחב"ד – הייתה אמורה להיקבע על פי שיקולי ההנהגה, ולא על פי מקום המגורים באחת מארבע ערי הקודש.

138. הסכם הפשרה לחלוקת כספי ארץ ישראל בין הפרושים ובין החסידים מחודש אדר תקפ"ט, נמצא בארכיון עיריית ירושלים, תיק J-1. מידע חלקי נמצא גם אצל ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 244. לונץ הקדים בטעות את שנת תקפ"ט לתקפ"ג. ראה לונץ, ירושלים, ט, עמ' 54.

139. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 18; שם, ג, עמ' 249.

140. שם, א, עמ' 189.

141. שם, א, עמ' 186-189.

142. על פי השמועות נוהג לעהרן כלפיהם במדיניות של הפליה חמורה מבעבר. שמועה אחת אומרת כי הוא מתכוון להעביר את כל כספי ארץ ישראל באמצעות הממונה החסידי ר' גרשון מרגליות מצפת, ושמועה אחרת אומרת כי יש בדעתו לשנות את פשרת תקפ"ב ולהשוותה לדגם של פשרת תקפ"ג, באופן שהספרדים יקבלו רק שלישי במקום מחצית מתוך אחד-עשר החלקים שנועדו לירושלים. ראה שם, שם.

143. לעהרן חושד כי הספרדים הוסתו נגדו. בתחילה הוא חושד כי ידו של הרב ש"ז שפירא, הנמצא באותה העת באירופה ועומד להגיע להולנד כשד"ר משותף לפרושים ולספרדים, הייתה בדבר. הרב שפירא מפנה את החשד כלפי החסידים, "שהכריו בארץ ובחו"ל כי להם ועליהם יהי"ה"ה] הגשם מכל גשמי נדבות מדינות הללו". ראה שם, א, עמ' 200-201. לבסוף חושד לעהרן בכולל הפרושים בירושלים ורואה בראש"ו את הגורם העומד מאחורי מכתבם של הספרדים אליו.

144. שם, א, עמ' 189.

145. כך נהג לעהרן גם בעבר כאשר קיבל מכתבים מלאי עלבונות מכולל הפרושים. ראה שם, א, עמ' 200-201.

146. שם, ב, עמ' 67.

147. שם, שם.

148. שם, ב, עמ' 67-70.

149. שם, ב, עמ' 236.

150. שם, שם.

151. שם, ב, עמ' 180.
152. שם, שם.
153. שם, ב, עמ' 207; ריבקינד, "דפים בודדים", ירושלים, עמ' קמט.
154. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 199.
155. אף שהתקנה נגד הגעת שד"רים לאזורי הפעילות של הפקוא"מ במערב אירופה לא התקבלה ברצון על דעת הנהגת היישוב, חזר לעהרן ופרסם שלוש פעמים את פסק הדין של רבני הולנד נגד הגעת השד"רים על דף בודד, בשם "יהי שלום ושלוח ברבות הטובה". הכרוז הראשון פורסם באדר תקפ"ז, השני פורסם בטבת תק"ץ, והשלישי – בכ"ו בטבת תקצ"ה. הצורך לחזור ולפרסם את התקנה מעיד על דבקותו של כל אחד מן הצדדים בעמדותיו.
156. מדובר כנראה בסכומי כופר גדולים (50,000 זהובים!) שהתחייבו יהודי טבריה לשלם תמורת הגנתם בעת מרד הפלאחים. ראה מלאכי, הישוב הישן, עמ' 72-73. במכתב של השד"ר משה סוזי לראשי קהילת המבורג מיום כ' בשבט תקצ"ה מוצגת גרסה אחרת ולפיה אסר איברהים פחה, מדכא מרד הפלאחים, עשרים מרבני טבריה ודרש כופר תמורת שחרורם. ראה אמתע"י, ארכיון הקהילה היהודית בהמבורג, AHW-858-1-12.
157. איגרתו של לעהרן מיום י"ט במרחשוון תקצ"ה, ארכיון העיר אמשטרדם, אוסף משפחת ברנשטיין.
158. איגרת מיום י"ב במרחשוון תקצ"ה, שם.
159. איגרת מיום ט' בכסלו תקצ"ז, שם.
160. שם, שם.
161. שם, שם.
162. איגרת מיום כ"ג בטבת תקצ"ד, שם.
163. שם, שם. על מאבקו של המרכז באמשטרדם נגד שד"רים נוספים ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 185-186.
164. כך נהג לעהרן כלפי כולם. אפילו בתקופה של הידוק הקשרים בינו ובין ר' ישראל משקלוב לא נעתר לבקשתו להשיג חלוקה מיוחדת למספר מצומצם של מקורביו. כמו כן סירב לסייע לו בהדפסת ספרו פאת השולחן, מחשש שמא יפגע הדבר במאמציו למען הכלל. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 5, דף 26 ע"ב. כך גם הוא לא היה מוכן לפגוע בחלוקה לכולל הפרושים בירושלים, ששלח אליו את השד"ר שנוא נפשו ראש"ז, או לאיים בהפסקת החלוקה לכולל זה, בטענה שאין זה מדרכו לעשות כן. ראה שם, כרך 8, דף 15 ע"א. במקום אחר הוא אומר: "אין אנחנו נוהגים למנוע חלוקה גם ממי שחולק עלינו". ראה שם, כרך 8, דף 117 ע"ב.
165. שם, כרך 11, עמ' 158.
166. שם, כרך 4, דף 83 ע"ב.
167. "לא להסכמת הגוברים דא"י שבק"ק וילנא יע"א אנו צריכים, כי בכל אלה המדינות הנז' (כרות) דברינו נשמעים יותר מדבריהם, וכל הק"ק שבאשכנז וצרפת שולחים צוור כספם לדינו". ראה ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 21.

168. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 3, דף 176 ע"א.
169. שם, כרך 5, דף 136 ע"ב.
170. שם, כרך 4, דף 102 ע"ב.
171. שם, שם.
172. שם, כרך 4, דף 105 ע"א.
173. שם, כרך 6, דף 214 ע"א.
174. כאשר משגרים לו הפרושים שבעה ספרי תהלים שנדפסו בצפת על מנת לחלקם לגבירים בלונדון, מעורר הדבר את קנאתו והוא כותב: "מונטיפיורי אינו ראוי כלל לכך. לא ראיתי ממנו טובה שיש בה ממש לכולל אש' (כנזים) שבא"י, ובעצם גם הגאון הנז"ל [ר' שלמה הירשל] אינו מגיע לו". ראה שם, כרך 6, דף 94 ע"א.
175. שם, כרך 8, דף 117 ע"ב.
176. שם, כרך 8, דף 112 ע"ב.
177. שם, כרך 6, דף 139 ע"א; כרך 8, דף 107 ע"א.
178. שם, כרך 8, דף 107 ע"א.
179. שם, כרך 6, דף 41 ע"א.
180. שם, כרך 8, דף 117 ע"א.
181. שם, כרך 6, דף 189 ע"ב.

הערות לפרק ו

1. ריבלין, "תקנות החלוקה של כולל הפרושים", עמ' 150.
2. שם, עמ' 170.
3. שם, עמ' 149.
4. מורגנשטרן, בשליחות ירושלים, עמ' 159. בשעתו לא הבנתי את משמעות ההערה, וכתבתי: "לא ברור למה כוונתו".
5. הסיבה העיקרית לסירובם של אנשי ירושלים לחתום על המסמך הייתה התקנה המקנה זכות לכל אחת מהקהילות להטיל וטו על הוצאות כספיות של הקהילה השנייה, אם אינן לצורך פיקוח נפש: "אם יעלה בדעת אחת מהקהילות לעשות איזה דבר חדש שלא לצורך פקוד"נ, אף שיהי' לה בהסכם רוב בנין ומנין הקהילה ההיא, אסור להם לעשות אם לא בהסכם רוב בנין [ולא רוב מנין] מקהילה השנית". ראה ריבלין, "תקנות החלוקה של כולל הפרושים", עמ' 165, סימן ו (דיני ממונים), סעיף ח. על פי תקנה זו יכלו כמה מרבני צפת, שהיו "רוב בניין" ועמדו לצדו של ר' ישראל משקלוב, למנוע בעד אנשי ירושלים מלהשקיע כספים בבניין 'החורבה', ובכך לפגוע בעצם הרעיון שבנינו קמו ועלו להתיישב בירושלים.

6. שם, עמ' 168.
7. מורגנשטרן, בשליחות ירושלים, עמ' 118.
8. ריבלין, "תקנות החלוקה של כולל הפרושים", עמ' 152, סימן ב, סעיף ב; שם, עמ' 163, סימן ז, סעיף א.
9. ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ג, עמ' 225.
10. ברטל, ירושלים לדורותיה, עמ' 39, טועה בכתבו ששיטת החלוקה אצל הפרושים "המשיכה את שיטתם של החכמים הספרדים". ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 149. וכן ראה מורגנשטרן, "מציאות היסטורית".
11. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 149.
12. הכוונה בעיקר למשיכת עולים לירושלים ולגיוס כספים ייחודיים לבניין 'החורבה' על מנת לקדם את רעיון "בניין ירושלים" כשלב הכרחי בתהליך הגאולה.
13. כאמור לעיל, חתמו הפרושים בירושלים על הסכם עם הספרדים בשנת תקפ"ה, בעוד הפרושים בצפת ניהלו נגדם מלחמת חרמה. עם החסידים קיימו הפרושים בצפת מערכת יחסים טובה, ואילו הפרושים בירושלים נלחמו בהם.
14. מפי הרב ר' בצלאל לנדוי ז"ל שמעתי כי אנשי ירושלים נהגו לומר, בדרך הלצה, כי בשאתו אישה מבית חסידי לא עבר ר' ישראל משקלוב שום עבירה, שהרי על הפסוק "לא יבא עמוני ומואבי בקהל ה'" (דברים כג:ד) נאמר בתלמוד: "עמוני ולא עמונית" (בבלי כתובות ז ע"ב).
15. ר' שלמה זלמן שפירא נפטר לפני אדר א' תקפ"ט (כ' בשבט תקפ"ט?). ריבקינד, "דפים בודדים", ירושלים, עמ' קמט.
16. מועד פטירתו של ר' טוביה אינו ידוע. חתימתו האחרונה כמנהיג הפרושים בירושלים מצויה על כתב השליחות של ראש"ז לאיטליה מחודש מנחם-אב תקפ"ט. ראה מורגנשטרן, בשליחות ירושלים, עמ' 98. משנת תק"ץ ואילך אין רואים עוד את חתימתו על מסמכי הכולל.
17. שם, עמ' 159.
18. הוא יצא לשליחות ב"ב באלול תקפ"ט וחזר ממנה בטבת תקצ"ג. ראה סלמון, שלושה דורות ביעשוב, עמ' 45.
19. ברדקי חתום בצפת על כתב השליחות של השד"ר ר' בצלאל הכהן מחודש תמוז תקפ"ח באיש ירושלים. ראה כתב השד"רות "משמיע שלום" מתמוז תקפ"ח. כנראה כבר אז התכוון לעבור להתגורר בירושלים. הוא חתום בחודש ניסן תקפ"ט על הסכם הפשרה בין הפרושים ובין הספרדים בירושלים בעניין חלוקת כספי איטליה. ראה ריבקינד, "דפים בודדים", ירושלים, עמ' קנו.
20. איגרת מיום י"א בשבט תק"ץ, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 4 ע"א.
21. יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 357.

22. בית הלוי, תולדות יהודי קאליש, עמ' 321.
23. אלפסי, "תעודות לתולדות הישוב הישן", עמ' 219. צילום התעודה ביד, וכך כתוב בה: "יש לי בכתב מהרבנים הגאונים הפרנסים דווילנא שאנחנו ממונים ומשגיחים על כל דבר בעה"ק ירושלים".
24. רמב"ם, הפירוש למשנה, סנהדרין א א. וכן ראה יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 354.
25. יש לציין כי השליחות נועדה גם לגיוס כספים מבני עשרת השבטים, שתוארו במסורות השונות כבעלי אוצרות אגדיים.
26. מורגנשטרן, משיחות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 114-124.
27. אפשר להניח, אם כי לא בוודאות מוחלטת, שגם אנשי ירושלים האמינו בקיומם של בני עשרת השבטים, אך היו ערים יותר מר' ישראל משקלוב לקושי ההלכתי שעל פיו אין סמיכת חכמים וסנהדרין יכולות להתקיים בחוץ לארץ. ראה מורגנשטרן, "מקומם של עשרת השבטים בתהליך הגאולה"; וכן רמב"ם, משנה תורה, הלכות סנהדרין ד, ו.
28. על מעמדו המעורער של ר' ישראל משקלוב במסגרת הכולל המאוחד בראשית שנות השלושים תעיד גם העובדה כי כאשר החרימו אנשי ירושלים בחודש חשוון תקצ"ג את העולה מהולנד, אלכסנדר בליץ, משום שהעביר ללעהרן מידע על הנעשה בעיר, נאלץ לעהרן לפנות לראשון לציון הספרדי, הרב שלמה משה סווין, בבקשה "שיגזור עליהם לבטל גזירתם", משום שלר' ישראל משקלוב אין השפעה על אנשי ירושלים. ראה מכתב לסווין מיום כ"א בתשרי תקצ"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 5, דף 136 ע"ב. מאחר שגם הרב סווין התעלם מדרישתו, קיים לעהרן בהולנד טקס של "התרת קללות" בפני עשרה תלמידי חכמים.
29. המסמך המכונה "תקנות הפרושים בירושלים" מצוי עד היום בכתב יד באוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ז"ל). אני מכיר טובה לר' בנימין ריבלין המנוח, שנתן לי צילום מן התעודה.
30. "תקנות הפרושים בירושלים" משנת תקצ"ב, שם. התקנות אושרו מחדש בחודש מנחם-אב תקצ"ד בידי שמונה חותמים שלא חתמו על התקנות בתקצ"ב. ייתכן שמדובר באנשים שעלו לאחר אדר תקצ"ב. אישור נוסף לתקנות הוא מתאריך ח' בתשרי תקצ"ז, וחתימה עליו שני ממוני הכולל "אשר נתמנינו להיות ממונים ומשגיחים... מגדולי רוסיה" צדיקי'ס] הגבאים אמרכלים דעה"ק בוילנא מאשרים ומקיימים כל התקנות" – ר' צבי הירש ב"ר יוסף מדליאטיץ' ור' דוד ב"ר ראובן וואלפין. שמם של השניים אינו מצוי במפקד הפרושים של 1834, וחתימתם על התקנות מצביעה על קבלת מרות התקנות לאור תפקידם כממונים חדשים. לעהרן מזכיר את "תקנות הפרושים בירושלים" רק בשנת תקצ"ו. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 40 ע"ב. וראה להלן הערה 51.
31. יש לזכור כי המסמך התחבר בעצם ימי שליחותו של ראש"ז באיטליה כנציגם המשותף של הספרדים והפרושים בירושלים. למכתביו הרבים, ובהם תיאורי הצלחתו, הייתה כנראה השפעה מרובה על תעוזתם של אנשי ירושלים, שביקשו לפרוץ דרך לעבר עצמאותם בכולל ולהבטיח כי הכספים מן הקהילות היהודיות העשירות באיטליה יגיעו ישירות אליהם, וכך לא יצטרכו לחלוק בהם עם אחיהם בצפת כי אם יוכלו לעשות בהם שימוש על פי ראות עיניהם.

32. "תקנות הפרושים בירושלים" משנת תקצ"ב, אוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ז"ל), ירושלים, סעיף א.
33. "הממונים בעצמם אינם רשאים ללוות מהכולל כ"א לפי ערך ההכנסה שיש להם, ודין ממונה ודין יחיד שוה בזה". ראה שם, שם.
34. "כל כסף נדבה אשר מתקבץ בכל המדינות, דהיינו רוסיא ואוסטרייך ופולין ואיינגילאנד והאלאנד וצרפת, הן המקובץ על ידי שלוחי הגבאים הכוללים הנ"ל... אפילו המתקבץ ע"י שלוחי אה"ק בכל המדינות הנ"ל... הכל באשר לכל ליד הרוזנים הכוללים יובא". ראה ריבלין, "תקנות החלוקה של כולל הפרושים", עמ' 151.
35. "תקנות הפרושים בירושלים" משנת תקצ"ב, אוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ז"ל), ירושלים, סעיף ג. השימוש במילה "יובא" במקום "יישלח" מכון כנגד "תקנות החלוקה", שם נאמר: "ליד הרוזנים הכוללים יובא". וגם בסעיף ד נאמר: "שליחים שיהיו למדינות אחרים מחויבים להביא המעות לפה ולא לשלוח לוויילנא".
36. שם, סעיף ה.
37. כך למשל נלקחה הלוואה גדולה של 3,000 אדומים זהב מהגביר הספרדי יוסף אמולג לצורכי החזרי הכספים להוצאות בניין 'החורבה'. אמולג שחשש לגורל כספו התעקש להחתים על ההלוואה גם את ר' ישראל משקלוב, שנענה לכך שלא ברצונו. ראה מורגנשטרן, "הגביר יוסף אמולג", עמ' רטז-רכא.
38. בכל המוסדות הקהילתיים נשענו הפרושים בירושלים על מוסדות הספרדים חוץ מחברת "ביקור חולים", בית הכנסת ובית המדרש. ראה לעיל בפרק הראשון.
39. "שלשה חלקים שיתחלקו לכל אנשי כוללינו שוה בשוה נפש כנפש כקטן כגדול לכל כוללינו תושבי עה"ק ירושלים ת"ו, והחלק הרביעי יהי' לה לעזר תוספות ת"ח שבכוללינו". ראה "תקנות הפרושים בירושלים" משנת תקצ"ב, אוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ז"ל), ירושלים, סעיף ג.
40. "יתאספו השבעה טובי העיר... ויסדרו שלשה שורות של ת"ח גדולים, בינוניים, קטנים, ולהם יחולק ע"ו [על זה] הדרך". ראה שם, שם.
41. לא ברור מה היה גודלה של חלוקת הנשים. נראה שבתקופת היווסדות הכולל קיבלו הנשים רק חצי "חלוקה" כדי לאלצן לצאת לעבוד בשירות משפחות נצרכות. ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 150.
42. בספרות חז"ל מוזכרים גם מספרים אחרים, כגון ארבע או שבע מצוות השקולות כנגד כל המצוות שבתורה.
43. ספרי דבי רב, פרשת ראה, פסקה נג. וכן תוספתא, עבודה זרה, פרק ה, הלכה ב.
44. בבלי בבא בתרא ט ע"א.
45. משנה בראש מסכת פאה. וכן רמב"ם, משנה תורה, הלכות תלמוד תורה א, ג.
46. איגרת ראשי הפרושים בארץ ישראל לראשי קהילת האג מחודש אייר תקע"ו, אוסף ד"ר מנפרד ליהמן (ז"ל), ניו יורק. Courtesy of the Lehmann Manuscript Collection.

ר' שלמה זלמן שפירא כותב בעניין זה לשד"ר ר' שלמה פ"ח: "ידידי, ידידי, אילמלא לא נבראנו רק לתקן זאת ישוב אה"ק די לנו כי שקולה זה כנגד כל המצוות". ראה מורגנשטרן, בשליחות ירושלים, עמ' 135.

47. כתב שד"רות מיום ט"ו בכסלו תקצ"א, קטלוג חובבי יודאיקה, אפריל 1987, מוצג מס' 744.

48. סופר, אגרות סופרים, איגרת סב מיום ב' באדר ראשון תקצ"ו. לפנינו גלגול ראשון של המחלוקת בדבר סדר העדיפויות בין ארץ ישראל, תורת ישראל ועם ישראל.

49. החותמים על "תקנות הפרושים בירושלים" הם: ר' נתן נטע ברמ"מ, ר' שלמה זלמן ב"ר וואלף, ר' צבי הירש ב"ר זרח שפירא, ר' נתן נטע ב"ר סעדיה, ר' אריה ב"ר ירחמיאל, ר' יעקב יוסף ב"ר ישעיה הלוי הורוויץ, ר' מאיר ב"ר משה, ר' אריה לייב ב"ר יוסף ליאון, ר' מרדכי ב"ר אברהם ש"ץ, ר' מאיר במוהר"י משקלוב, ר' אריה לייב ב"ר גבריאל, ר' אברהם ב"ר יצחק חסלוביץ, ר' חיים ב"ר יוסף, ר' אברהם מאיר ב"ר ירמיה, ר' יצחק ב"ר יהושע סג"ל מקידאן וראש"ז. ראה "תקנות הפרושים בירושלים" משנת תקצ"ב, אוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ו"ל), ירושלים. גם על תעודה זו אין למצוא את חתימת ר' הלל ריבלין. וראה על כך בפרק הראשון.

50. על מוסד "יחידה הסגולה" בחברה היהודית במזרח אירופה ושאלת היותם חלק מן הקהל או גוף עצמאי לחלוטין ראה דיון אצל אלחנן ריינר במאמרו "הון, מעמד חברתי ותלמוד תורה: הקלויז בחברה היהודית במזרח אירופה במאות הי"ז-ה"ח", ציון נח (תשנ"ג), עמ' 321, הערה 94, ושם ההתייחסות להבחנותיהם של ישראל היילפרין ומשה רוסמן. במקרה שלפנינו, כאשר היה מדובר בקהילה הפרושית הקטנה, מילאו "יחידה הסגולה" גם תפקידים נוספים בהנהגת הקהל.

51. "ונדרשנו לעיין היטב בסדר חמשה תקנות הנו"כרות, ואחר העיון היטב אמרנו וענינו מי יתן והי' להן שזה יהי' להן סדר והנהגה ישרה עד ביאת גואל צדק". ראה "תקנות הפרושים בירושלים" משנת תקצ"ב אוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ו"ל), ירושלים, מדובר בברוך בנדט ב"ר אליעזר ליפמאן מטיקטין, שמחה ב"ר שמחה, אורי שבתאי ב"ר חיים, ישראל ב"ר מרדכי, אהרן זעליג מן, יצחק ב"ר יוסף, צבי הירש בהרב מוהר"מ ולוי ב"ר חיים.

52. שם, שם.

53. החותמים הם הממונים צבי הירש ב"ר יוסף מדליאטיץ' ור' דוד ב"ר ראובן וואלפין. את כפיפותם הראשונית ל"תקנות הפרושים בירושלים" הם מבטאים בהצהרה: "ידינו תכון עמהם להנהיג את כו'ללנו עפ"י התקנות ההם, וכל ישונה מכל הנו"כר". שם, שם.

54. מדובר במסמך שעליו חתומים שני רואי החשבון נתן נטע ב"ר סעדיה וראש"ז, ועליו אישור נוסף של שני "המפקחים", נתן נטע ברמ"מ ובנימין בייניש ב"ר אליהו מקידאן. המסמך הוא אישור על נכונות פנקס הוצאות והכנסות של הכולל לשש שנים: "לפי סדר התקנות שנתייסדו מרוב מנין ורוב בנין מיחידה סגולה דכוללנו הי"ו. יום ה' לסדר 'תעבדון את האלקים על ההר הזה' שנת תקצ"ו". ראה אמתע"י, J-50. שלושת הממונים היו צבי הירש ב"ר יוסף, ישעי' לה ברדקי ודוד ב"ר ראובן וואלפין, ור' אריה היה נאמן הכולל.

55. באיגרת לרוזני וילנה מיום ב' בסיוון תקצ"ז כתב לעהרן: "קבלנו באיגרת המנאצת הנז' (כרת) העתק תקנות העשויות בצב"ל [בשנת תקצ"ב לפ"ק] שההוספות שמוסיפים שם לא יהי' [ה] אפילו לגדול שבגדולים יותר מעשרים אדומים זהב ולממונים לא יותר מכ"ה אדו"ז, ואם יוסיפו יותר מיכן חייב המקבל להחזירו לכיס הכוללות, אם כן, גם אתם, (הרוזנים) לא שליטים בהחלט על החלוקה". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 40 ע"ב.

56. ארכיון עיריית ירושלים, J-31.

57. הפרושים בירושלים סירבו בעקשנות, מאז שנת תקפ"ו, לחתום על תקנת הפקוא"מ האוסרת שיגור שליחים למערב אירופה, וזאת כדי לשמור על אופציה פתוחה לגיוס כספים נוספים מארצות שהפקוא"מ לא הגיע אליהן. ראה ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 86; שם, א, עמ' 43-44.

58. מורגנשטרן, משיחות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 166-169.

59. ראש"ז יצא לחוץ לארץ לשלוש שליחויות ארוכות בין השנים 1819-1823, 1829-1833, 1846-1850, וכן לנסיעה קצרה למצרים בשנת 1836. ראה קטן, "דרכונו של ר' אברהם שלמה זלמן צורף", עמ' 74-80.

60. במכתב ששלח ראש"ז מביירות למצרים בי"א בטבת תקצ"ג, לקראת סיום שליחותו השנייה, הוא כותב כי בעת שהותו בליורנו בשליחות הכולל הירושלמי עסק בין היתר בענייני הדפסת ספרים, ובתוך כך הוא מגלה גם כי יש לו "כמה עסקים שם". ראה סלמון, שלושה דורות ביישוב, עמ' 46. על עסקיו של ראש"ז בחוץ לארץ בעת שליחותו בשם הכולל אנו שומעים ממסמך משפטי שנערך בינו ובין המדפיס ר' ישראל ב"ק מצפת בט"ו בשבט תקצ"ג, סמוך לשיבתו ארצה: "שמוהראש"ז נר"י יתחייב... להעמיד כמה מיני סחורה למוהר"י [ר' ישראל ב"ק] הנצרכים לו לצורך הדפוס... והסחורה הנ"ל מחוייב מוהראש"ז הנז' (כר) להביאם מעיר ליורנו לנמל בן[י]רות". ראה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, עמ' יח.

61. איגרת מאמשטרדם לראש"ז בטרשיסט מיום ח' בטבת תק"ץ, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 3, דף 180 ע"א.

62. למרות היותו מסוכסך עם לעהרן, הפתיע אותו ראש"ז והציע שהוא, ראש"ז, ישמש סוכן הכספים של הפקוא"מ. לפי הצעתו יחסוך על ידי כך הפקוא"מ את דמי העמלה הגבוהים שגובים הבנקים. מדובר היה בכספי הפקוא"מ שנועדו לכוללי הספרדים והחסידים, שאותם היה הפקוא"מ אמור להעביר לליורנו או לטרייסט, ואילו ראש"ז, על פי אותה הצעה, היה אמור להעבירם ישירות לכוללים בארץ. לעהרן דחה את בקשתו באמרו שהוא מעדיף לשלוח את הכסף באמצעות בנקים מוסמכים. באותה הזדמנות לעהרן כותב כי לבו אינו שלם עם מעשיהם של עשירים המלווים כסף לכוללים ומרוויחים הון רב מהתנודות בשערי המטבע באזור. ראה איגרת מיום כ"א במרחשוון תקצ"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, דף 5 ע"ב.

63. מתוך קנאה הרחיק לעהרן לכת בהשמיצו את ראש"ז "שאינו יודע לכתוב ולשוננו לשון עלגת". ראה איגרת מיום י"ג בניסן תק"ץ, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4. עם זאת תיאר לעהרן באמינות את תכונותיו הפיזיות של ראש"ז: "ואותו איש בראשם, כי הוא בעל קומה". ראה איגרת מיום ה' בניסן תקצ"ט, שם, כרך 8.

64. העזתו של ראש"ז להופיע בפני גדולים נובעת לדעת לעהרן מהעובדה ש"יש לו ממון, ויוכל לדבר עם השרים". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 14 ע"א.
65. לדבריו של לעהרן, נוף ראש"ז ברבה של לונדון ר' שלמה הירשל בגין שבע לירות שטרלינג שהיה חייב לו, וכן הרעיש עולמות על חוב שחבה לו קהילת פרנקפורט בגין אדמת ארץ ישראל ששלח אליה. ראה מכתב מחודש אדר תקצ"ב, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 14 ע"א.
66. שם, כרך 8, דף 9 ע"ב.
67. איגרת מיום כ"ו במנחם-אב תקצ"ו, שם, כרך 8, דף 61 ע"א.
68. ר' יהודה שטראשון, אביו של מזכיר ארגון 'רוזני וילנה', עלה ארצה בשנת תקפ"ה ונפטר בערב ראש חודש כסלו תקפ"ח. ראה פין, קריה נאמנה, עמ' 280.
69. איגרת רנ"ג משקלוב ללעהרן מחודש שבט(?) תקצ"ו, ביסל"א, כ"י, 4^o1685(5). בדברים אלו מאשר רנ"ג כי היה ויכוח קשה בין ראש"ז ובין רמ"מ בנוגע לגובה חלקו של ראש"ז בכספי השליחות, וראש"ז נודה ונגזף. אך את הסיפור כאילו החרים ראש"ז את רמ"מ ליד הכותל המערבי ("העז פניו נגד כבוד הרב החסיד המקובל... והכניף עשרה לפני כול מערבי, ועשה שם דברים נגד הרב החסיד... ושוב בזהו ברבים במסכת שמחה עד שנגע אל לבו") – פוסל רנ"ג בטענה שהוא אינו נכון. ראה מכתב לשקלוב מחודש אדר תקצ"ח, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 88 ע"א.
70. ביסל"א, כ"י, 4^o1685(5).
71. בבלי כבא מציעא פה ע"ב (מטבע בודד הנמצא בקופה מקשקש ומרעיש, בניגוד לקופה מלאה מטבעות).
72. ביסל"א, כ"י, 4^o1685(5). עדות על יושרו האישי של ראש"ז מצויה בדברי השד"ר החברוני ר' נתן עמרם. הלה יצא מן הארץ בתקצ"ה מצויד בעותק מפנקס שליחותו של ראש"ז באיטליה משנת תקצ"ג. וכך הוא כותב: "טרם צאתי לקחתי סדר השליחות והמסעות עם כל סדרי ההכנסה ממעלת... הרב המובהק... כמוה"ר ר' אברהם שלמה זלמאן הי"ו מר שד"ר מעה"ק ירושלם ת"ו, ובכל מקומות שהלכתי הייתי מחטט אחר מעשיו ואחר חשבונותיו ואחר כל הקבלות שיצאו מתחת ידו... כדי לדעת את כל אשר לקח מכל עיר ועיר ומכל יחיד ויחיד. וראיתי שלא נפל דבר מסדר חשבונות הטהור אפי' לון זקוק של כסף". ראה עמרם, "איגרת התפארת והאמונה", עמ' כח.
73. ביסל"א, כ"י, 4^o1685(3). האיגרת נשלחה מווילנה בכ"ט בכסלו תקצ"ו.
74. שם, שם.
75. רנ"ג מזכיר כי השניים "היו באוכלי שולחני". ראה שם, שם.
76. וכך כותב רנ"ג: "גם ראיתי דברים קשין כגידין שהחזו לי אדוני במחוג קולמוסו, כי חזות קשה הוגד לו, שממוני ע"ק ירושלים מפריזים על המדה להלוות ליחידים על עסקי מו"מ ובנין וקנין בתים וחצירות, ומהם שמתו ונשארים חייבים לכולל". ראה שם, שם. באשר לתלונותיו של לעהרן על הלוואות שנתן הכולל לאנשיו כדי שיוכלו לבצע עסקים, מודה רנ"ג

כי נכון הדבר וכי כמה מבנייהכולל התארגנו לביצוע עסקאות תחת שלטונו החדש של מוחמד עלי. עולה חדש בשם ר' חיים מקרקוב הביא אתו מעל 1,000 אדומים זהב, ואליו הצטרף גיסו ר' דוד ממוהילב שנתתו לו כ־300 אדומים זהב מתוך 600 האדומים שהיו לו עם עלייתו ארצה. כמו כן הצטרפו לקבוצה ר' אריה נאמן וראש"ז, שהשקיעו אף הם מהונם הפרטי או לקחו את הכספים בהלוואה. את כל הכסף מסרו בידי ר' זעליג משווינצן (אהרן זעליג מן) "אשר הוא מוכשר לעסוק במו"מ". לדעתו של רנ"ג אין שום חשש להפסד כספי הכולל בעסקאות אלו, ואך פלא בעיניו שלעהרן, שהוא בנקאי ואיש העולם הגדול, אינו רואה את הדברים כמוהו. ראה ביסל"א, כ"י, 4°1685(5).

77. שם, שם.

78. שם, שם.

79. שם, שם.

80. מכתב מיום י"א באייר תקצ"ו, אמתע"י, אינ (1)7227, אוסף מכתבי שווארץ.

81. שם, שם.

82. כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה־19), עמ' 282-283. על רכישת נכסים עירוניים בירושלים אשר הוגדרו כאדמות מולב (המוחזקות כקניין פרטי) ראה קרק, "קרקעות", עמ' 65.

83. ברישום מיום 31 במרס 1835 נזכרת חכירה ולא רכישה של חצר בשכונת באב חוטה בידי שני אשכנזים בעלי נתינות רוסית. ראה כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה־19), עמ' 284.

84. שם, עמ' 151. לא ברור היכן נרשמו עסקאות אלו. מלשון האזהרה ש"לא יהיה לו פתחון פה" אולי אפשר להבין שהרישום היה אצל ה"ויקיל", סגן הקונסול היהודי של אוסטריה ורוסיה בירושלים, כמו ראש"ז או ישעיה ברדקי, ואחר כך במשרדי הקונסוליות הזרות שנפתחו החל משנת 1838 בירושלים.

85. שם, שם.

86. שם, שם.

87. שם, עמ' 149 ("מסכנות" — בתי חרושת לסבון).

88. שם, שם. הבקשה הראשונית של הפרושים נדחתה על ידי המג'ליס של ירושלים. ייתכן שהפרושים ערערו על החלטה זו בפני מוחמד עלי, או שבגלל חשיבות הנושא הועברה החלטה המג'ליס בירושלים לאישור השלטונות בקהיר, ואלה גיבו את החלטתה השלילית של המועצה בירושלים בפסק דין מיום 30 באפריל 1837. על החלטה המג'ליס הירושלמי ראה גם קרק, "קרקעות", עמ' 65-66.

89. ברנאי, "לקראת תמורות בירושלים", עמ' קנד. במכתב מוזכר כי העולה מגרמניה משה זאקס שיצא מירושלים נפגש עם בני משפחת רוטשילד וכן עם עשירים אחרים בווינה ובפרנקפורט דמיין והעלה בפניהם רעיונות דומים ("מלבניה" — בית מלאכה לעשיית לבנים).

90. באחד ממכתביו מגלה לעהרן כי ר' אריה נאמן ביקש שאחיו, עקיבא לעהרן, ישלח לו לירושלים סחורה כדי שיוכל לסחור בה. תשובתו השלילית של לעהרן הייתה חד־משמעית: אין אנו מעוניינים להתעסק במשלוח סחורות, ואין אנו רוצים לקיים שום קשר עם סוחרים שיעסקו בכך בארץ ישראל. לא ברור מן התשובה אם ביקש ר' אריה נאמן שהסחורה תישלח אליו אישית, או שמדובר במשלוח סחורות עבור הכולל במקום חלק מכספי החלוקה. ראה איגרת מיום י"ד בטבת תקצ"ז, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 14 ע"א.

91. כך מבקש יהוסף שווארץ מקרוביו שישלחו לו סחורות מטרייסט, "אשר אוכל להרויח על חד תלת – כי נודע לך כי ממש כל סחורה ומרכולת אשר בארץ תבוא מבחוץ". ראה מכתב ללא תאריך, אמת"ע, איג' 7227(1), אוסף מכתבי שווארץ, דף 40. לעניין זה אפשר להוסיף את הקמת סניף הדואר בירושלים על ידי אליעזר ברגמן ויהוסף שווארץ, "להעמיד ולתקן פאסט וועזען בארץ הקדושה... ואין שיעור וערך למעלה זאת, וממש הישוב הארץ נתעלה עליידי ענין זה". ראה שם, דף 56. לדיווחיו של משה זאקס על הצלחותיו לעניין בעלי הון באירופה בהשקעות לפיתוח הכלכלי של ירושלים הייתה השפעה רבה על הנהגת כולל הפרושים בעיר. ראה מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 173-196.

92. על עמדתו זו ראה שם, עמ' 165-169. לעהרן אף ביקש מהחת"ם סופר (ר' משה סופר מפרשבורג) כי יאסור את העלייה לארץ ישראל בשל המצב הקשה לאחר חורבן צפת. תשובתו של החת"ם סופר הייתה: "מ"ש [מה שכתב]... שאמנע העולים מלעלות... חלילה לי למנוע בכח". ראה כרם שלמה, גיליון קפט (איירסיוון תשנ"ז), עמ' כח-כט.

93. איגרת לוויילנה מיום כ"א באדר ב' תקצ"ז, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 10 ע"ב. כאשר כותבים הפרושים ללעהרן על מצוקותיהם בעקבות התגברות העלייה לאחר שנת ת"ר, הוא מתריס כנגדם וכנגד 'רוזני וילנה' על שנותנים חלוקה לכל העולים, גם לאלה שעלו ללא רשותם. לטענתו של לעהרן "כבר פסק ר' חיים מוואלווין שנקראים וודפים ואם לא יקבלו חלוקה לא יעלו ללא רשות. ומה שנותנים לבעלי מלאכות הוא בוודאי דבר שאין לו שחר. בעל מלאכה ילך למדינה בחו"ל שירויח שם פרנסתו". ראה מכתב לר' אריה נאמן מיום ט"ו במרחשוון תר"ה, שם, כרך 11, עמ' 13.

94. שם, כרך 4, דף 154 ע"ב.

95. שם, שם.

96. השימוש במקור זה בעניין תפיסתו המיסטית של האר"י מצביע בעיקרו של דבר על חילוקי הדעות ששררו בשאלה הנידונה במאה התשע־עשרה, ופחות מכך על מכלול הנימוקים שהיו לאר"י הקדוש בבחירת צפת כמקום פעילותו במאה השש־עשרה. לעצם העניין, ישנן מסורות הפוכות שעל פיהן לא הצליח האר"י לשכנע את תלמידיו לעלות עמו באחד מערבי השבת מצפת לירושלים על מנת להביא את הגאולה. שאלה זו הובהרה כבר לעיל בפרק הראשון. ראה מיינשטרל שלמה, שבחי האר"י (ורשה, תרל"ה), דף ג ע"ב.

97. מורגנשטרן, "בניין חצר", עמ' 274.

98. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 5, דף 141 ע"א.

99. על פרשת בניין 'החורבה' והמחלוקות סביבה ראה מורגנשטרן, "בניין חצר".

100. ר' משולם זלמן נפטר בב' במנחם-אב תקצ"ו, וחברו ר' שמואל חרי"ק נפטר בכ"ד באדר א' תקצ"ו.
101. איגרת ר' נתן נטע ללעוהרן מיום כ"ט בכסלו תקצ"ו, ביסל"א, כ"י, 1685(3)⁴.
102. הכוונה ל'רוני וילנה' הראשונים, האבות המייסדים.
103. שם, שם.
104. שם, שם.
105. לעהרן, שסלד מראש"ו וגם התנגד לבניין 'החורבה', תיאר את פרשת השגת הפירמאן כפעולה בלתי ישראלית: "ואותו איש בראשם [ראש"ו], כי הוא בעל קומה והוא הלך בירוש' [לם] אצל השר הנז' [כר] [לורין], הקונסול האוסטרי [וגם] הלך אליו [למוחמד עלי] לאלכסנדריה לקבל הרשיון, וכיחש לו לאמר... שכל מה שצריכים לבנין בה"כ [בית הכנסת] בחורבה יתן להם הנגיד רויטשילד, לכן יעשה השר הטובה להנגיד יצ"ו [ישמרהו צורו וגואלו], שיעמוד לימינם ששיגו הקרקע". ראה מכתב לר' משה סופר מיום ה' בניסן תקצ"ט, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8.
106. שם, מכתב לוויילנה מיום ב' בסיוון תקצ"ו. שניים מחברי בית הדין הזה היו יוצאי גרמניה – אליעזר ברגמן ויהוסף שווארץ.
107. ראה מורגנשטרן, "אחדותו הארגונית".
108. המשנה הצופה את חורבנה העתידי של צפת היא המשנה האחרונה במסכת סוטה. על הפרשה ראה בהרחבה אצל מורגנשטרן, משיחות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 156-161; מורגנשטרן, "בניין חצר", עמ' 302-305.
109. יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 366.
110. על פי מאמר התלמוד: "אמר רבי יוחנן: אמר הקב"ה, לא אבוא בירושלם של מעלה עד שאבוא לירושלם של מטה". בבלי תענית ה ע"א. מאמר מוקשה זה בתלמוד – שעליו מסתמך ר' ישראל משקלוב, המתנה את תהליך "בניין ירושלים" בפעילות ספיריטואלית בלבד – פורש על ידי המקובל ר' עזריאל מגירונה פירוש שהיה עשוי להתקבל דווקא על דעת הפרושים הירושלמים: "לא אבוא" – בעיר שחוברה לה יחדו, לירושלים של מטה, עד עת קץ, שישבו שם ישראל והשכינה חוזרת עמהם". ראה חביבה פדיה, השם והמקדש במשנת ר' יצחק סגי נהור (ירושלים, תשס"א), עמ' 155. ייתכן שר' ישראל משקלוב, שהיה מקורב למנהיג החסידים בצפת ר' אברהם דוב בער מאוורוץ' (אסף, "מוולין לצפת", עמ' 255), הושפע בקביעת עמדתו גם מרעיונות חסידיים המתאייסות לארץ ישראל ולירושלים במונחים ספיריטואליים.
111. איגרת שליחות שנתן ר' ישראל משקלוב בידי ר' אברהם אייזנשטיין מיום י' בתמוז תקצ"ו. את צילום כתב היד מסר לי ר' בנימין ב"ר אליעזר ריבלין המנות.
112. רבי יהודה הלוי, ספר הכוזרי, מהדורת אבן שמואל (ירושלים, תשל"ז), פרק ה, פסקה כז.
113. משה סופר, ספר תורת משה, חומש ויקרא, פרשת אמור – הספד מיום ב' באייר תקצ"ו.
114. באיגרת השליחות לר' אברהם אייזנשטיין כותב ר' ישראל משקלוב: "ברוך דיין האמת שכך עלתה במחשבה... מאת ה' היתה זאת ליחד ולהתאים תיומת [שני חלקים] כוללינו

היקר כאחד, כאשר היתה תחילת המחשבה. [לא ברור לאיזו תקופה הוא מתייחס ולמי הכוונה] והי' לה] ככה עיכובא כל הבתים והחצרות והבתי כנסיות ובתי מדרשות הטובות... אבל כאשר ראינו רצון הגורר בחורבן הגליל אמרנו, עלה נעלה בעליית קדושת ירוש' [לים] יחד עם סיעתנו אשר שמה".

115. איגרת מיום ט"ו באייר תקצ"ז, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 38 ע"א. בניסיונו לשכנע את ר' ישראל משקלוב לוותר על תפקידו בהנהגת הכולל, מוסיף לעהרן כי בהתנהלותו של ר' ישראל משקלוב מצוי פגם נוסף – אשתו מתערבת בענייני הכולל ומושללת בו, ומן הראוי שר' ישראל ירחיקנה מיד מכל התערבות בענייני ההנהגה: "אין חכמה לאשה אלא בפלך, ולא כלום בהנהגת הצבור". התלונות נגד מעורבות אשתו נשמעו זה מכבר, ורק עתה מצא לעהרן הזדמנות מתאימה להעלותן בפני ר' ישראל. בין היתר נטען כי היא מתערבת במינוי שד"רים תמורת קבלת טובות הנאה. ראה שם, כרך 8, דף 4 ע"ב.

116. לעהרן גם התעשת עד מהרה והחל במסע אגרסיבי לגיוס כספים למען נפגעי הרעש בכל הקהילות היהודיות ברחבי אירופה. בד בבד פעל גם להשלמת תהליכי הפיצוי לאנשי צפת שנפגעו עוד קודם לכן, במרד הפלאחים של שנת תקצ"ד (1834). הוא הריץ איגרות לקונסולים הזרים במצרים כדי שילחצו על ממשלתו של מוחמד עלי לסיים את הטיפול בעניין. סכום התביעות שהוגש הגיע ליותר משישה מיליון גרוש.

117. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 32 ע"ב. המסמך המייפה את כוחו של ראש"ז לטפל בענייניהם של נפגעי הרעש הוגש פעם נוספת לקונסולים של אוסטריה, פרוסיה ורוסיה בכ"ו בניסן תקצ"ט. ראה סלמון, שלושה דורות בשוב, עמ' 75-77. החתימה של הקונסול הבריטי ג'יימס פין על המסמך היא מיום 1 במאי 1841.

118. דף בודד, "המשפיעים במידה גסה לכל דבר שבקדושה".

119. גרייבסקי, מגנזי ירושלים, ב (תר"ץ).

120. על ישיבתו של ר' מרדכי ב"ר אביגדור מינסקר אמר ר' חיים מוולוז'ין: "מהישיבות דמינסק יש לי נחת וקורת רוח יותר מהישיבה שלי, כי מהישיבה שלי יש לי טרדה גדולה... ומהישיבות דמינסק אין לי שום טרדה כלל והכל שלי". ראה שמוקלר, רבנו חיים מוואלאזין, עמ' 33-34. את הקלויז במינסק ייסד ר' מרדכי בסיוע הגבירה בלומקה ווילענקין ובניה. ראה שם, שם. הגבירה הזאת תמכה בהדפסת ספרו של ר' ישראל משקלוב תקלין חזיתין (מינסק, תקע"ב), ואף עלתה לארץ בשנת תק"ף. ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 152; בן ציון אייזנשטט, רבני מינסק וחכמיה (וילנה, תרנ"ט), עמ' 21. שלושת בניה הגבירים – ר' אלעזר, ר' זאב וולף ור' יצחק – היו מתומכי הפרושים בארץ ישראל.

לאחר זמן עבר ר' מרדכי מינסקר לוויילנה וייסד ישיבה ב'קלויז הישן' בעיר. בשנת תק"ף הוא הביא לדפוס את פירושו הקבלי החשוב של הגר"א על ספרא דצניעותא.

121. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 40 ע"א. ראה גם שם, כרך 10, עמ' 377, שם כותב לעהרן: "ולא ישלמו כ"א [כי אם] מעט אשר בידם באשר נחרבו בתים ובניינים של הכולל שלהם בצפת ת"ו, ור' ישראל לא רצה לשקר באמונתו ולפשוט רגליו לבעלי חובות".

122. דרישה זו גובתה בפסק דין שהזמין לעהרן מהרב שמואל ברנשטיין מאמשטרדם. ראה ארכיון העיר אמשטרדם, אוסף משפחת ברנשטיין.

123. "מפני חשבונות... לא הי'ה אפטר להעתיקו ההרה... מפני אשר שקעו הכולל באה"ק צפת ת"ו רכוש רב בבה"מ [בבתי המדרש] ובבה"כ"ס [ובבתי הכנסת] ובתים וחצירות, וכן כמה וכמה יחידים היו להם אחוזות נחלה". ראה ביסל"א, כ"י, 1685(6)⁴.
124. "ועה"ק צפת תו"ב כי סבלה בעו"ה [בעוונותינו הרבים] צרות רבות ומשונות באילו השנים לעומתם התנשאו חובותיהם מעלה ראש יותר ויותר מעל האה"ק ירושלם ת"ו. שם, שם.
125. שם, שם.
126. ר' דוד ב"ר ראובן וואלפין היה גיסו של רנ"ב ב"ר מנחם מנדל משקלוב, ומוצאו ממוהילב. באחד ממכתביו מספר עליו לעהרן דברי רכילות ששמע על אודותיו: "שמענו שמעו שהי'ה סוחר בליפציג ויברח וילך לא". לא לאיש כזה יאות להיות ממונה". ראה מכתב מיום י"ז במרחשוון תקצ"ז, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8.
127. לעהרן היה מעוניין שמשפחתו של ר' אליעזר ברגמן תתגורר במקום. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 71 ע"א.
128. על רכישת החצר ראה מורגנשטרן, "בניין חצר", עמ' 296-302.
129. ר' יצחק ב"ר חיים מוולוז'ין היה חתום קודם לכן וגם אחר כך כמי שמאשר את החלטות שלושת הרזונים.
130. ארכיון רוזנטליאנה באוניברסיטת אמשטרדם, קובץ דברים שונים של משפחת לעהרן.
131. שם, שם. לראיה שהחצר היא אכן רכוש פרטי של משפחת לעהרן צורפו לפסק הדין מסמכים וחשבון הוצאות מפורט על הרכישה, כולל החזר הלוואה בת 2,000 דורס אספניאס שלקח ר' ישראל משקלוב מהקונסול פייר לוריילה בביירות. חשבון ההוצאות כולל רכישת חומרי בניין, שכר עבודה ורכישת פריטי ריהוט, עד לפרוטה האחרונה. בכל אלו, הודגש, לא השקיע הכולל אפילו פרוטה אחת, ולפיכך אין לו חלק בחצר. ראה שם, שם.
132. איגרת מיום כ"ה בשבט תקצ"ח, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 86 ע"ב.
133. מה שנותר לך לעשות לאחר כישלוננו של ברדקי, כך כתב לעהרן לר' ישראל משקלוב, הוא לשלוח לרזונים דין וחשבון מפורט שיסביר את כל החשבונות המסובכים והרקע להיווצרות החובות. ראה שם, שם.
134. לעהרן כתב לר' ישראל ש"אין לו אוהב תכלית יותר ממני בכל א"י". ראה שם, כרך 8, דף 68 ע"א.
135. "לבבנו לא כן ידמה שיעזוב אה"ק אפי' לזמן". ראה שם, כרך 8, דף 96 ע"ב.
136. כזכור, הוטלה על ר' ישראל האשמה בחורבן הגליל, הוא נרדף על ידי בעלי החובות הישנים של הכולל בצפת, הודח בצורה משפילה מהנהגת הכולל, הואשם באי-סדרים כספיים, נדחה מבחינה חברתית על ידי אנשי ירושלים, וכבודו כמנהיג רוחני של העדה נרמס עד עפר. למשל, כאשר ביקש להכריז תענית ציבור בעת עצירת גשמים בחורף תקצ"ח "בעלי החורבה לא רצו לשמוע לכך, והלכו בפומבי לאכול ולשתות, וכל זה רק למעט בכבוד הה"ג [הרב הגאון] נרו". איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 35 ע"א. ואם לא די בכל אלה, הנה גם שלום בית לא

היה לו. אשתו (השנייה) ובנה מבעלה הראשון הואשמו בהתערבות בנייהול ענייני הכולל, באחריות לאי-סדרים כספיים, במעילות ובגניבות. בנו החורג הואשם כי בזז חפצים מקרבנות הרעש בגליל, ושניהם גם היו מסוכסכים קשות עם חתנו, ר' ישעיה ברדקי (שם, כרך 8, דף 135 ע"א). לעהרן, שנהג להעיר על כל מיני עוולות שנגרמו בגלל אשתו זו, ננזף על ידי בטענה כי כל בעיותיו של ר' ישראל נובעות מרצונו של לעהרן לשלוט בכולל, ולשם כך הוא משתמש בבעלה כמכשיר להשגת מטרותיו ואף מפצה אותו בהתירו לו להשתמש בחצר של אחיו: "מזה יצא כל הקטטות ומריבות... היינו במה שישב בירושלים ת"ו בחצר של או"ח [אחיו וחתנו] במחילת כבודו הרמה". ראה שם, כרך 8, דף 167 ע"א.

137. איגרת לר' משה סופר מיום ו' בתמוז תקצ"ט, שם, כרך 8, דף 160 ע"א.

138. איגרת מיום כ"ו באדר תקצ"ט, שם.

139. "ואלינו יגונב דבר, לולא התיראו [הפרושים] מתקיפותו כי בגויים יתהלך ושלח דורונות לקנסולען היו מנדים אותו". ראה שם, כרך 8, דף 91 ע"א.

140. לדבריו של לעהרן, ראש"ז היה מוכן לוותר לר' ישראל על ייפוי הכוח תמורת הסכמתו של ר' ישראל לשיגור שליחיו (של ראש"ז) לחוץ לארץ לאיסוף כספים – זאת בניגוד לתקנות הפקוא"מ בעניין שליחת שד"רים לחוץ לארץ.

141. שם, כרך 7 (כרך של מכתבים בלועזית), עמ' 192.

142. שם, שם.

143. שם, כרך 7, עמ' 191. ספק אם הקונסול לוריין לא ידע בשעת מעשה שאזכור שמו של רוטשילד בפני מוחמד עלי לא היה אלא תכסיס מחוכם.

144. שם, כרך 7, עמ' 316.

145. שם, כרך 7, עמ' 445.

146. ראש"ז רכש את אמונם של הספרדים ויצא בשליחות משותפת של הפרושים והספרדים למערב אירופה, וכמו כן זכה לגיבוי מוחלט של בית הדין הספרדי במאמציו לבניין 'החורבה'. ההנהגה הספרדית בראשות סיעת משפחת נבון התנגדה כמוהו לדרישתו של לעהרן לחלק את הכספים אך ורק לתלמידי חכמים. ראה איגרות הפקוא"מ, כרך 8, דף 85 ע"ב. לעהרן מודה כי כבר היו דברים מעולם, וכי הראשון לציון הרב משה סווין העביר בידיעתו מכספי הפקוא"מ לקופת הכולל לצורכי בניית המתחם שבו היו ארבעת בתי הכנסת הספרדיים (שם, כרך 8, דף 68 ע"א). לעהרן מודה ש"גם הראשון לציון והפקיד... הרימו ראש נגדי כאשר ציויתי למסור דמי השלוח לאנשים כלבבנו ולחלק הכל לת"ח [לתלמידי חכמים]". שם, כרך 8, דף 71 ע"א. לעהרן סירב אחר כך לשלוח את הכספים על שם ראשי העדה הספרדית המרדניים, על שום תמיכתם בראש"ז. ראה שם, שם.

147. שם, כרך 8, דף 150 ע"א.

148. שם, כרך 8, דף 157 ע"ב.

149. ראש"ז מצדו לא פסק מלהתגרות בלעהרן. ביום הושענא רבה אסף עשרה אנשים ליד הכותל המערבי והחרים אותו. ראה שם, כרך 8, דף 88 ע"ב. במכתב לאדמו"ר החסידי ר' יצחק

מוזיקי מיום ט' באדר תקצ"ח מבקש לעהרן ממנו כי יתפלל בעדו ויהפוך את הקללה לברכה, "אך יהי"ה הדבר כמוס עמו משום כבוד א"י ת"ו". ראה שם, שם.

150. את צילום המכתב מסר לי ר' בנימין ב"ר אליעזר ריבלין המנוח.

151. שם. על התעודה השנייה מצויה המלצה של פקיד קושטא מחודש כסלו תקצ"ח. על כתב השליחות חתומים מלבד ר' ישראל משקלוב עוד שבעה אישים, ואולי יש בזה כדי להעיד על ריבוי התומכים בו. שניים מהחותמים מוכרים: ר' צדוק הלוי קרויז ממוהילב, חותנו של משה זאקס, ור' אליהו ב"ר הלל ריבלין משקלוב. האחרים אינם ידועים כפעילים בכולל: ר' יונה ב"ר יצחק אייזיק (מפינסק?), יוסף ב"ר מאיר, יצחק ב"ר יוסף, ברוך ב"ר מנחם מענדל הלוי, ומשה ב"ר מאיר. ראה שם, שם.

152. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 86 ע"ב.

153. שם, שם.

154. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 175.

155. שם, ג, עמ' 179.

156. איגרת מיום ח' באדר תקצ"ח, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 88 ע"א.

157. שם, שם.

158. שם, כרך 8, דף 110 ע"ב. אחרי שנודע ללעהרן על בואם לירושלים של ר' יוסף זונדל ור' מאיר שלום הכהן הוא שואל את ר' ישראל משקלוב בו' בתשרי תקצ"ט: "יודיעני נא מה טיבם של שנים ההם". שם, שם. על הגעתם יחד לירושלים כ"נושאי הברכה" של שנת תקצ"ח ראה מורגנשטרן, "הגביר יוסף אמזלג", עמ' רכב. מועד בואו (על פי פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 220) משובש, וצ"ל ח' בכסלו תקצ"ט. ראה ריבלין, הצדיק ר' יוסף זונדל, עמ' ז.

159. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 220.

160. מגיד (שטיינשניידר), עיר ווילנא, עמ' 3.

161. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 176-177. על ר' מאיר מקרליץ ראה גם מגיד (שטיינשניידר), עיר ווילנא, עמ' 55, 122, 172.

162. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 176.

163. שם, שם.

164. גרייבסקי, פנקס ירושלים, חוברת א, ע"ב.

165. קהילת צפת השתמשה בתואר "ראשי ישיבות" ביחס לר' חיים הכהן מפינסק ור' ישראל משקלוב בשנת תקצ"א. ראה קטלוג חובבי יודאיקה, אפריל 1987, מוצג מס' 744.

166. השניים חתומים על קבלת ההלוואה הגדולה שנתן הגביר הספרדי יוסף אמזלג לכולל הפרושי. ראה גרייבסקי, זכרונות קדומים, עמ' 3-5.

167. שם, שם.

168. מורגנשטרן, "הגביר יוסף אמולג", עמ' רכו. לא ברור מה הסתתר מאחורי התואר החדש "ראשי ישיבות קדושות" במסגרת הנהגת הכולל, שהרי אין לנו מידע על קיומה של ישיבה ממוסדת בנוסח הליטאי בירושלים באותו הזמן. ייתכן שהכוונה למרביצי תורה בבית המדרש 'מנחם ציון', או שיש כאן רמז לישיבה שהקים בירושלים ר' מאיר שלום הכהן כאשר עלה לארץ. נכדו, ר' שאול בנימין, הרב מרדישקוביץ, יהיה קשור בעתיד למאבק על ניהול ישיבת 'עץ חיים' בירושלים.

169. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 115 ע"ב, דף 163 ע"א.

170. שם, כרך 8, דף 163 ע"א.

171. לעהרן מעיד על מצב רוחו: "קלני מראשי קלני מזרועי" (בבלי סנהדרין מו ע"א. "קלני" – מלשון קל, במשמעות של מדוכא מדוכדך). ראה שם, כרך 8, דף 162 ע"ב. כמוהו גם אחיו, עקיבא לעהרן, מדוכדך מן המכתבים המגיעים מן הארץ, כפי שהוא כותב לר' ישעיה ברדיק. ראה שם, שם.

172. הממשל המצרי החזיר רק כחמישה אחוזים מסכומי התביעות של יהודי צפת.

173. בן צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 161.

174. "בתוך המון המחשבות שעלו על דעתי הי' [ה] למשוך ידי לגמרי מכולל הפרושים הי' כי השביעוני מרורים... וכל זמן שהצדיק הנו' [כר] [ר'] ישראל משקלוב חי על האדמה למענו סבלתי. אך עתה... למי אני עמל ומחסר נפשי מטובה?" ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 165 ע"א.

175. לעהרן מזכיר כמה ממקורביו של ר' ישראל משקלוב, שמהם לווה כספים: ר' צדוק הלוי קרויז, קרובו השד"ר צבי הירש פרוש, ר' שמעון ממינסק ואחרים. הוא מייעץ להם להשתמש בכספי הפיצויים לתשלומי החובות, באופן שהכספים לתשלומי החובות לא יקוּוו מדמי החלוקה האישיים של בני-הכולל.

176. שם, שם. לספרדים בטבריה המתלוננים על גובה תשלומי החלוקה לעהרן כותב: "ואם פוחזים וריקים הם מדוע יקבלו פרי צדקותינו הנתונים ללומדי תורה שבא"י... שטוב בעינינו אילו לא עלו מימיהם לא"י ת"ו... שמעתי מקדם שגם בעה"ק ירושלים לא נתנו חלוקה כ"א [כי אם] למי שהיה לו מקום בישיבה... שאילו כל הבא ליטול יבא ויטול ירבו לעלות עניים ואביונים מסביב לא"י ולא ישאר כדי פרנסת הת"ח חכמי ולומדי הישיבות". ראה שם, כרך 8, דף 175 ע"א.

177. תוך שהוא מאיים באורח סמוי בהפסקת פעילותו למען כולל הפרושים, לעהרן דורש מהם לסלק את ראש"ו מהנהגת הכולל בירושלים: "להעביר את אותו האיש רז"צ [ר'] זלמן צורף] מכל מינוי בכולל ולא יהי' [ה] לו שום שליטה לא בכולל ולא בחורבה, וגם רז"ח [רואה חשבון] לא יהי' [ה]". ראה שם, כרך 8, דף 166 ע"א.

178. ייתכן שהבקשה בעניין החלוקה לאלמנתו הייתה רשומה בצוואתו של ר' ישראל משקלוב. בשלב זה עדיין לא ידע לעהרן כי כבר בחלוקת תקצ"ט קיבל ר' ישראל רק מחצית מן הסכומים שהיו נשלחים אליו בעבר מווילנה.

179. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 171 ע"ב.

180. שם, דף 189 ע"א.

181. שם, דף 186 ע"א.

182. איגרת א"ד שטראשון לאהרן זעליג מן מיום י' באיר ת"ר. ראה ביסל"א, כ"י, 8^o3048.

183. שם, שם.

184. שם, שם.

185. הערכת מצב יחסי הכוחות בין 'רוזני וילנה' לפקוא"מ אינה מתאימה להערכה של שטראשון. לעהרן היה זקוק לקשר עם 'רוזני וילנה' לא פחות משאלה היו זקוקים לו. כך כותב לעהרן, לדוגמה: "מעולם לא כתבתי כ"א וכי אם] בדרך כבוד וענווה לבקש מכבוד גדולת הרוזנים הי"ו לעשות הטוב והנכון ונהי'ה] עמהם לאחדים... כי כבודם הרמה מוכרחים במעשיהם לשאת טרחם משאם וריבם של כו'לל] פרו'שים] הי"ו, כי רצונם להחזיק במצוה המסורה בידם לקיים ישוב א"י... אנן בדידן שבעה"י [שבעזרת ה' יתברך] אנחנו מטיבים עם כל הכוללים שבא"י הברירה בידינו למשוך ידינו לגמרי מכו'לל] פרו'שים] הי"ו ולא נפסיד מצותינו". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 232 ע"א.

186. שם, דף 199 ע"א.

187. את המינוי הביא לר' ישעיה ברדקי סגן הקונסול הרוסי החדש ביפו. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 186 ע"א. כמה ימים אחרי כן אושר המינוי גם בידי הקונסול הרוסי בסוריה, קונסטנטין בזילי, שביקר בירושלים. בזילי כתב לר' ישעיה ברדקי כי נודע לו על מינויו ל"ויקיל" היהודים נתיני רוסיה בארץ ישראל בהמלצת לעהרן, "נשיא הקהילות היהודיות בארץ הקודש", וכי הוא רואה חובה להכניסו אישית לתפקיד ולהציגו בפני המושל של ירושלים. ראה Hyamson, *The British Consulate*, vol. I, p. 26.

188. המאסר היה גם תוצאה של סכסוך כספי שהיה לראש"ו עם אחד מבני העדה הקראית בירושלים, וזה פנה לעזרת סגן הקונסול הרוסי ביפו. במקרה זה טען ראש"ו שהוא נתין פרוסי ומשום כך אינו כפוף לסגן הקונסול ביפו. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 186 ע"א, עמ' 193 ע"ב. גם החסידים התלוננו על מינויו של ברדקי, שנראה להם פוגע במעמדו של ר' אברהם דוב בער מאוורוץ' כממונה על כולל החסידים בצפת. לעהרן מרגיע אותם: "ולא יתערב שום אדם בהתמנותו ולא יכנוס שום א'חד] בתחומו... וא"א להטריח את השר הגדול הנז'כר] ולומר לו שחסידי'ם] הם כו'לל] בפ"ע [בפני עצמו], ובפרט כו'לל] חסי'דים] שברוסיה [חסידים רייסין] עצמה חולקים עליהם". ראה שם, כרך 8, דף 222 ע"א.

189. שם, דף 186 ע"א.

190. שם, דף 211 ע"ב.

191. שם, דף 199 ע"א.

192. וכך כותב לעהרן לברדקי: "ראוי להשגיח על צדיקים ות"ח שיהיו אתך, אבל גם לא בכח ובהתאמצות או ע"י מתן דמים אבל על ריבוי אנשים פשוטים אין לתת לב כלל". ראה שם, דף 173 ע"א.

193. שם, דף 167 ע"א.

194. שם, דף 227 ע"ב. באחד ממכתביו לר' ישעיה ברדקי מצטט לעהרן את עדות האופי שנתנו הספרדים לראש"ו ומציע לו ללמוד ממערכת היחסים הטובה שמקיים ראש"ו עם הספרדים, לעומת יחסיו הרעועים של ברדקי עצמו עמם משום שנהג לזלזל בהם: "כדרך הרבה אשכנזים שאינם מחשיבים לחור"ר [לחכמי ורבני] ספרדים הי"ו. לא כך היתה מדת מ"ח [מר חמיו, ר' ישראל משקלוב] הה"ג זצ"ל". ראה שם, דף 186 ע"ב.

195. וכך הוא כותב לחת"ם סופר בראשית שנת ת"ד: "ועיני לשמים, תהי' [ה] השנה הזאת שנת גאולה וישועה ונעלה לציון ברינה, ושם נעבוד ד' שכס אחד ובתורתו נהגה יומם ולילה". שם, דף 172 ע"ב.

196. שם, דף 195 ע"ב. עם ההנהגה אז נמנו: רנ"ב ב"ר מנחם מנדל, ר' יוסף זונדל מסלנט, ר' משה ב"ר עקיבא נאמן צפת לשעבר, ר' בנימין מדוברובנה ור' אריה נאמן. ראה שם, דף 199 ע"א.

197. שם, כרך 10, עמ' 96.

198. שם, כרך 8, דף 223 ע"א. המתיחות הרבה בקרב ההנהגה הפרושית מוצאת את ביטוייה בדיווח של ר' ישעיה ברדקי לאמשרדס על חקירת השלטונות בשאלת בניין בתי הכנסת בירושלים.

199. שם, כרך 8, דף 221 ע"א.

200. שם, דף 233 ע"ב.

201. שם, דף 207 ע"א.

202. שם, דף 200 ע"א.

203. שם, שם.

204. שם, שם.

205. השליח שיצא עם הפנקסים לוויילנה היה אחד מאנשי הכולל, ר' גרשון זאב מןשווין, המוגדר במפקד מונטיפיורי כ"סוחר". ראה אסולין, מפקד יהודי ארץ ישראל, עמ' 163.

206. מזכיר הרוזנים בוויילנה, ר' אברהם דוד שטראשון, כתב על ראש"ו: "זה רבות בשנים שלא כתבנו אליו שום מכתב, ולא השלטנו אותו בשום שליטה, לא על שום דבר שבממון ולא בשום הנהגה ושררה על הציבור, וגם כל מעשינו ומכתבינו הכל נגדו, אפס לגעור עליו לאמר גש הלאה, אין אנחנו יכולים מטעם כמוס". איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 22 ע"ב.

207. בניגוד למסורת משפחת ריבלין, התולה את עליית ר' משה מגיד בפטירת אביו. ראה ריבלין, חזון ציון, עמ' 17; אליאב, ארץ ישראל וישובה, עמ' 92. כבר בחודש שבט תקצ"ח נודע לעהרן מפי ר' ישעיה ברדקי, שהגיע לאמשרדס מליטא, כי ר' משה ב"ר הלל ריבלין החליט לעלות לארץ ישראל. לעהרן מביע את חששו שהאיש בעל שיעור הקומה יצטרף לסיעת 'החורבה', וזו תתחזק בעקבות כך. אשר על כן הוא "מיעץ" לו כי ימנע מלעלות ארצה: "בעינינו יותר מצוה יעשה הרמ"מ [ר' משה מגיד] לישאר במדינה שם [ליטא] בעסק התורה

ועבודה, ממה שיעלה לא"י להצטרף למחלוקת". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 91 ע"א. כעבור שנתיים, כאשר כבר היה ר' משה מגיד ריבלין בדרכו לארץ, כתב לעהרן בנימין אירונית: "ראיתי שכתב הרבני ר' ג"ז [גרשון זאב] נ"י שהרב המגיד הגו' [כר] נ"י ידרוש פעם בבהכ"נ [בבית הכנסת] זה [החורבה] ופעם בבהכ"נ זה [החצר], וחששני שעד כה הי' [ו] המצות ומריבות חוץ מבהכ"נ עתה... תהי' [ו] המחלוקת בתוך בהכ"נ". ראה שם, כרך 8, דף 233 ע"ב.

208. עדות היסטורית ממקורות ארכיוניים רוסיים על תפוצת האמונה בשנת ת"ר בקרב גדולי ליטא קשורה ברד"ל (הגאון ר' דוד לוריא) (1798-1855), מגדולי הלמדנים בליטא וממשיכי דרכו של הגר"א במאה התשע-עשרה. בשנת 1838, בעקבות סכסוך משפחות בעיר ביחוב ישרן, העלילו על הרד"ל כי פרסם מכתבים נגד הצאר הרוסי. הרד"ל הושם במאסר במבצר שליסבורג, והמעלילים נגדו טענו כי בין היתר התפאר הרד"ל שבעוד שנתיים, לכל המאוחר, הוא יהפוך ל"קיסר ומשיח". מלשינות זו נראתה כה "משונה ואווילית" בעיני הקצין החוקר, עד שהחליט כי מדובר בעלילת שווא וצויה לשחרר את הרד"ל ממאסרו. נראה שהמעלילים עשו במקרה זה שימוש זדוני ולא מוצלח בדברים שאמר הרד"ל על הציפייה המשיחית לשנת ת"ר (1840). ראה גינבורג, כתבים היסטוריים, עמ' 36. סכומי כסף גדולים אסף הרד"ל בביחוב ישרן עבור כולל הפרושים בשנת 1832 (ראה לעיל בפרק השני), ובשנת 1853 התעניין באפשרות לעלות לארץ.

209. החומר החדש כולל צילומי תעודות מתקופת הנהגתו של ר' משה ריבלין שמסר לי ר' בנימין ב"ר אליעזר ריבלין. עם זאת אין סימוכין למסורת משפחת ריבלין כי ר' משה מגיד היה הראב"ד של קהילת שקלוב (ריבלין, המגיד "דורש ציון", עמ' 3, 20). הדבר גם אינו נראה סביר, שהרי במקום אחר ציינו כי במשך שלושים וחמש שנה הוא נדד בשליחות ארץ ישראל ברחבי מזרח אירופה והיה מגיע לביתו רק לחג הפסח. שם, עמ' 8.

210. ייעודו המשיחי של ר' משה מגיד מבוסס במסורת משפחת ריבלין על גימטריות של פסוקי מקרא ודברי חז"ל. לדוגמה: שמו "משה בן הלל" (462) זהה בגימטריה לפסוק הייעודי משיחי "עד כי יבא שילה" (462); "משה בן הלל בן בנימין" (666) זהה בגימטריה לתוארו "דורש ציון" (666), על פי המאמר "ציון היא, דורש אין לה, מכלל דבעיא דרישה". כמו כן שמו תואם לשמות המשיח הנזכרים בבבלי סנהדרין צח ע"ב: "ר' שילא אמר 'שילה [משה] שמו', ר' ינאי אמר 'ינון שמו'" (462) שהוא "משה בן הלל" (462). וכן "יש אומרים 'מנחם בן חזקיה שמו'" (666) – שווה ל"משה בן הלל בן בנימין" (666). ולבסוף, גם עת ה"זמיר הגיע" (345) שווה לשמו – משה (345). ראה ריבלין, חזון ציון, עמ' 105-107.

211. התואר "דורש ציון" מצוי במקורות היסטוריים בנייהתקופה, כמו פירוש הרד"ל למדרש רבה (מתר"ט) – צילומו אצל ריבלין, המגיד "דורש ציון", עמ' 54. כך מכנה אותו גם לעהרן: "מגיד מישורים ודורש לציון מו"ה משה ריבלין הי"ו". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 388.

212. לונץ, לוח ארץ ישראל, כ (תרע"ה-תרע"ו), עמ' 206.

213. שם, עמ' 207.

214. "כמה תיקונים ויסודות שתיקן וייסד ייסוד המעלה במילי דשמיא ודמטה". ראה שם, עמ' 205. מאלפת העובדה שאנשי שקלוב מתייחסים בכתב המינוי לניסיונם הכושל לשכנעו

לכל ינטוש את תפקידו: "בקשו והפצירו בו לכל יפרד מאתנו ואמרו לו הלא כל מחסורו עלינו, רק לכל יפרד החבילה. והוא לא שמע ולא הטה אוזן". ראה שם, עמ' 209.

215. איגרת לר' ישעיה ברדקי מיום ט"ו באדר תר"א, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 48. השימוש בפסוק "ורצוי לרוב אחיו" (אסתר י:ג) ובפרשנות תלמודית: "מלמד שפירשו ממנו מקצת סנהדרין" (בבלי מגילה טז ע"ב), מרמזת כנראה על מחלוקת שהיו קיימות בליטא בענייני ארץ ישראל. ראה מורגנשטרן, "שתי מסורות", עמ' 208.

במקום אחר כותב לעהרן על ר' משה ריבלין "שעלה לירושלים בהסכמתם ועצתם... הי' לה מנהיג גדול בעירו ועליו הניחו ראשם ורובם שיתקן הכל בירושלים על נכון". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 58. בסקירה היסטורית של תולדות הכולל כותב ר' אריה נאמן: "ושלחו לנו הרזונים הצדיקים הרב ר' חיים נחמן זצוק"ל והראב"ד ור' יצחק מוולוז'ין את מעלת הרב המגיד דק"ה (הילת) שקלאב, הרעיא מהימנא [הרועה הנאמן] מו"ה משה זצ"ל בהסכמת כל גדולי המדינה. ובחכמת הנהגתו הציל העדה... וה' הגין על ירושלם". ראה ר' אריה נאמן, "מכתב ירושלים", בתוך גרייבסקי, פנקס ירושלים, חוברת א, עמ' ב-ג.

216. מסופר כי ר' משה ריבלין הספיד בוורשה בשנת תקצ"ז את הרוגי הרעש בגליל במשך ארבע שעות רצופות ועורר את ההמונים לתמיכה ביישוב ולעלייה לארץ. ראה ריבלין, המגיד "דורש ציון", עמ' 16-17. גם המיסיונר האנגליקני ניקולייסון מתפעל מכישוריו אלה ומספר כי ר' משה ריבלין הספיד באזכרה שנערכה בירושלים את רבה של לונדון ר' שלמה הירשל במשך ארבע שעות תמימות. ראה *Jewish Intelligence* (להלן *Jl*), 1843, עמ' 93-94.

217. לונץ, לוח ארץ ישראל, כ (תרע"ה-תרע"ו), עמ' 205.

218. Loewe, *Diaries*, A, pp. 266-274, 278-279.

219. פרנקל, דס ופליטיקה, עמ' 394.

220. אין שחר לנאמר בספרו של ריבלין, חזון ציון, עמ' 113, כאילו הגיע לעהרן אף הוא לקושטא. לעומת זאת ידוע כי לעהרן פנה במכתב לרב חיים נסים אבולעפיה, שהיה אף הוא בקושטא באותם ימים, וביקש ממנו ומראש 'פקידי קושטא' אברהם קאמונדו כי יסייעו בידי "הת"ח [תלמידי חכמים] ואלופי התורה ומתוכן כעין החשמל הרב הגדול הדרשן המפואר מגיד מישרים דק"ק שקלאב". לעהרן גם מבקש כי קאמונדו ידאג לכך שיהודי ארץ ישראל לא ייפגעו במלחמה המשתוללת באזור בין גייסות השולטן ובין צבאו של מוחמד עלי. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 9.

221. בראשית מט:י.

222. בבלי סנהדרין ה ע"א. מאמרים בנוסח זה נזכרים לרוב ביחס למונטיפיורי בשירי תהילה שנכתבו לאחר עליית דמשק ובהם הוא מוכתר בתארים: "מלך ישראל", "משה רעיא מהימנא", "ראש גולה", "רוח אפינו", "משיח השם" ועוד. ראה ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 574. המיסיונר האנגליקני אוולד כותב ביום 7 באוגוסט 1846 שיהודי זקן הסביר לו כי בהתאם למשפט האמור משגיח הקדוש ברוך הוא על עם ישראל גם בתקופת הגלות, וזאת למשל באמצעות משה מונטיפיורי מלונדון והברון רוטשילד מווינה. ראה *Jl*, 1846, עמ' 90, 402; שם, 1849, עמ' 297 — שם מוגדר מונטיפיורי כ"מלך היהודים". התייחסות דומה אל משה

מונטיפיורי ואל משפחת רוטשילד מצויה אצל הרב יהודה חי אלקלעי, בהקדמה לספרו מנחת יהודה (פרשבורג, תר"א).

223. ירמיה ליו.

224. ריבלין, חזון ציון, עמ' 112-113. במכתב למונטיפיורי כותב לו ר' משה מגיד: "הרימותי ידי לאל עליון וברכתיו", ברוך שחלק מחכמתו למשה עבדו, הוא ניהו [ומי הוא?] מעכ"ה [מעלת כבודו הרמה]. ראה ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 587, עמ' 3.

225. בשנת תר"ט כותבת אלמנת ר' משה מגיד למשה מונטיפיורי: "כי נועם אהבתם עוד נזכרה מני אז כי עברנו דרך קושטאנטינאפול לעלות אל הר מרום הרים, כי שולח אישי ז"ל לרעות ביעקב עמו... לתכן עמודי כולל פרושים על מכוניה... והתקשר עמו באהבת אמת... ויתן בידו את החותמת לאות ידידות בינותם". ראה ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 577, עמ' 170. במכתב שכתב ר' יוסף יואל ב"ר אליהו ריבלין למונטיפיורי בשנת תרכ"ג הוא מציין את יחסי האהבה ששררו בין השניים: "אכן נשענתי על איתן אהבת אדוני את נפש הצדיק הוא דודי, אחי אבי הרב המאה"ג ר' משה מגיד ריבלין זצ"ל". ראה שם, קובץ מס' 485. יחסו של ר' משה ריבלין למונטיפיורי מאפיין גם את יחסו האוהד של כולל הפרושים כלפיו. הם לא היססו לתאר זאת אפילו במכתבים שכתבו ללעהרן, כגון: "רגלינו עומדים במישור אהבתנו אותו [את מונטיפיורי] אהבה תמימה". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 131. לשווא מנסה לעהרן לתקוע טריז בין ר' משה ריבלין למונטיפיורי, וזאת כמעט בכל מכתב אליו, כגון: "הצדיק שלכם סיר משה מונטיפיורי הוא העומד לימין ענין הרע הזה [בית החולים] כי עם הארץ גמור הוא". ראה שם, כרך 10, עמ' 388.

226. שיגור מכתבי הבקשה מיפו לקושטא נעשה באמצעות ר' מרדכי צורף. ראה מורגנשטרן, "חורבת" ר' יהודה חסיד, עמ' שפט. הפירמאן לא הושג בהודמנות זו, ורק בשנת 1855 הצליח מונטיפיורי להביא אותו עמו לירושלים. באותו הזמן הצליח לעהרן להשיג באמצעות השגריר האוסטרי בקושטא פירמאן שולטני לר' ישעיה ברדקי למינויו ל"ויקיל" האשכנזים בירושלים. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 58. על הבאת המינוי השולטני לירושלים ראה מלאכי, הישוב הישן, עמ' 96-97. טופס המינוי של ברדקי נרשם בפנקס בית הדין השרעי בירושלים. ראה כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי בירושלים (המאה ה'19), עמ' 13. ברישום השם בתעודה זו נפלה טעות, ובמקום "עזריה יורדאכי" צ"ל "ישעיה ברדקי".

227. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 104.

228. ריבלין, "משפחת ריבלין בארץ ישראל", עמ' 50.

229. לונץ, לוח ארץ ישראל, כ (תרע"ה-תרע"ו), עמ' 210.

230. כידוע, לא החמיצו ברדקי וראש"ז כל הודמנות להשמיץ זה את זה. וכך כותב לעהרן על ראש"ז: "הוא ממדינת ליטא הידועים לקשי עורף ונצחנים... חתר וחפר עד שמצא מה ביקש אנשי ריב ומצה ואוהבי בצע". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 356.

231. עד שנת תר"א לא היה לפרושים בית דין רשמי עצמאי, והם נזקקו לבתי הדין הספרדיים, זאת בהתאם להסכם בין שתי העדות משנת תקפ"ה. ראה מורגנשטרן, "הסכם הפשרה", עמ' רלג. עצמאות הפרושים, שהחלה קורמת עור וגידים בימי ר' משה מגיד, נובעת

בין היתר מן המשבר החמור והמחלוקת הקשות שהיו בקרב ההנהגה הספרדית בירושלים, אשר אפשרו לפרושים לפעול באורח חד-צדדי. ראה בניהו, "חמש שנים", עמ' רמז-תכא.

232. בתיק "הפרושים" שבארכיון עיריית ירושלים מצויות רשימות שונות של חובות הכולל: חובות צפת 350,539 גרוש, חובות ירושלים 41,100 גרוש, ועוד 150,000 גרוש חוב לגביר הספרדי יוסף אמולג. כמו כן היו לכולל חובות נוספים ליחידים. בתורו אחר מקורות הכנסה דרש ר' משה מגיד כי התמורה לעותקי הספר פאת השולחן שנדפסו בצפת בשנת תקצ"ו בידי ר' ישראל משקלוב על חשבון הכולל ונמכרו בהונגריה, תועבר לקופת הכולל, "כי מחמת השערורי[ה] דכוללינו לא שמנו לכבנו ע"ז [על זה]". איגרת כולל הפרושים מיום א' באדר תר"ב לשד"ר הפרושים ר' אברהם (ברצ"ה פרוש). צילום המכתב מתוך אוסף של שמונת מכתבי הכולל להונגריה נמסר לי על ידי ר' בנימין ב"ר אליעזר ריבלין.

233. באוסף הנזכר מצויים שמונה מכתבים העוסקים בגיוס כספים בקהילות הונגריה. אחד מהם הוא כתב מינוי לשד"ר ר' אברהם אייזנשטיין, המופנה אל כל הרבנים וראשי הקהילות היהודיות ב"אונגריין, פיהם ומעריין", ואשר פותח בניהו דתית-לאומית מובהקת המאפיינת את מחברה ר' משה מגיד: "קול נחלת יעקב ושארי ישראל. כה אמרו אחיכם היושבים בהר ציון. שומרי משמרת הקודש. זכרו תורת משה ושם נאמר: ארץ אשר ה' אלקיך דורש אותה וכו' מכאן דבעי דרישה. ומה גם באהבת ציון וחיבת ירושלים, הלא תדעו הלא תבינו את השבועה האמורה אם אשכחך ירושלים כו'. ומה ראו על ככה להפוך בה ולהפוך בה דכולא בה. כי ציון ראש עפרות תבל משם יצא לעולם אורה וכי מציון תצא תורה, ומי כעמך ישראל מייחלי להשיב לציון תפארת ותהלה". המכתב מיום ח' בטבת תר"ג.

234. בן ציון דינבורג (דינור), "מארכיונו של החכם באשי ר' חיים אברהם גאגין", מאסף ציון, ספר רביעי (תר"ץ), עמ' 70. על פי ההסכם זכו הפרושים בכספי ארבעה מחוזות נוספים, מלבד המחוזות שהיו להם קודם. במסמך זה מופיע התואר "עדת ישורון": "בהתאסף ראשי עדת ישורון מע' [לת] הרבני[ם] ממוני ק"ק פרושי[ם] אשר פה עיקר ירושלים ת"ו". על מושג חדש זה ומשמעותו נעמוד בהמשך. על פי מסורת המשפחה, ראה ר' משה ריבלין את ייעודו גם כמשכין שלום בקרב הארץ, שהרי "רודף שלום" (666) שווה בגימטריה לתוארו "דורש ציון" (666). ראה ריבלין, המגיד "דורש ציון", עמ' 104.

235. רשימת תשלומי החובות של כולל הפרושים תר"א-תר"ב, מתוך דף בודד בכתב יד, העתקה מ"פנקס הגדול חשבון פרח"ח להספרדים הי"ו". צילומו נמסר לי על ידי ר' בנימין ריבלין (ז"ל).

236. ביסל"א, אוסף גאגין (V736), תיק מס' 178.

237. שם, שם. זו התעודה היחידה שמצאתי המתייחסת למימוש ההסכמים בדבר חלוקת כספי קרן ורטהיימר מווינה.

238. ריבלין, חזון ציון, עמ' 117.

239. איגרת 'רוזני וילנה' לראשון לציון הרב חיים אברהם גאגין מיום ד' בתשרי תר"ח, באוסף מאיר בניהו (צילום עמדי).

240. שם, שם. לאחר פטירתו של ר' משה מגיד עמלו 'רוזני וילנה' קשות להסדיר את שאלת החובות עם הספרדים.

241. על הפרשה ראה בהרחבה בספרי משיחות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 197-215. נראה שאליעזר לוריא היה בן דודו של ר' שמריה לוריא, שהיה נשוי לחנה ריבלין, אחותו של ר' משה מגיד.

242. *Jl*, 1843, עמ' 60.

243. שם, 1843, עמ' 67-70. על פרשה זו דיווח בהרחבה הקונסול האנגלי בירושלים ויליאם טנר יאנג לממונים עליו בקושטא ובלונדון. ראה *Hyamson, The British Consulate*, vol. I, pp. 56-78.

244. אייזנשטדט המשיח בשנת ת"ר הייתה הגורם להתנצרותם של השניים. אליעזר לוריא שהועבר על ידי המיסיון לשרת בקהיר כתב ב־5 בדצמבר 1846 כי את החלטתו הסופית להתנצר קיבל "לפני שש שנים", דהיינו בסוף שנת 1840, שהיא ראשית שנת תר"א. ראה *Jl*, 1847, עמ' 92.

245. שם, שם. המקורות המיסיונריים מדברים על פרשה של חילול קברים בהר הזיתים, ובהם קבר חמיו של אליעזר לוריא. ראה שם, 1843, עמ' 257, 382.

246. *Hyamson, The British Consulate*, vol. I, pp. 57-60.

247. שם, שם. ב־3 באוגוסט 1846 כותב המיסיונר אוולד כי בעת ביקורו ברובע היהודי שמרו עליו כל הזמן משגיחים יהודים, והמשפחה שבביתה ביקר נחקרה על ידם לאחר מכן. ראה *Jl*, 1846, עמ' 366. בדיווח אחר הוא כותב כי הפרושים הקימו בעיר בית דין מיוחד, מעין אינקוויזיציה, כדי לרדוף את מי שמקיים קשר עם המיסיונרים. ראה שם, 1847, עמ' 103. לעהרן, לעומת זאת, התלונן כי הפרושים נהגו ביד רכה מדיי בפרשה. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 298.

248. *Hyamson, The British Consulate*, vol. I, pp. 71-72. לעהרן כותב כי מלבד החרם עשו הפרושים שמירה "שלא יהרסו לעלות לבית המנוגע". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 36.

249. לעהרן מתרעם על עמדתם של הפרושים וכותב לממוני הכולל: "ולא נשמע מצדם כלום נגד בה"ח [בית החולים] ובה"ל [בית הלימוד], שהיה אמור להיות מוקם לצדו של בית החולים, אין זה כי אם מצד משוא פנים לנגידים". ראה שם, כרך 10, עמ' 429. בהודמנות אחרת הוא מתמרמר: "באמת אם יחתום או לא יחתום הרב המגיד נרו נגד השפיטאל [בית החולים] הכל הבל הוא בעיני, כי כל הכתבים לא יועילו". שם, כרך 10, עמ' 420.

250. מכתב מיום ז' באייר תר"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 420. במקום אחר לעהרן מאשים אותם בחנופה למונטיפיורי: "בצפייתם לקבל טובה ממנו עליידי שמנשאים ומרוממים אותו, ולא חשו לזילותא דידן". ראה מכתב מחודש שבט תר"ו, שם, כרך 11, עמ' 118.

251. יעקב אריה בן חיים מרדכי, שארית יעקב (ירושלים, תרמ"ג), מכתב מיום כ"ב באלול תר"ד. וכן: פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 264. הפרושים גם שלחו שד"רים מיוחדים לצורך איסוף כספים לחברת "ביקור חולים" שלהם. מדובר, למשל, בר' מאיר לייב רייך, שיצא בשליחות להונגריה. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 388. הפרושים נעזרו גם בד"ר

שמעון פרנקל, הרופא ששלח מונטיפיורי לירושלים בשנת 1843, והיה אישיות שנויה במחלוקת. מונטיפיורי פנה במכתב אישי לר' משה ריבלין וביקשו לדווח לו על התנהגותו של הרופא, והלה, בניגוד לתשובות הרשמיות של הכולל, נאלץ לספר למונטיפיורי את האמת: "רוח אחרת היתה עמו, ברב אכזריות ינהג, ושמעון [פרנקל] איננו כבתחילה, מתנהג בכבידות ונותן חיתו בארץ החיים... הכל בקול ברעש גדול. והעניים והאביונים חולים מדוכאים שבורי לב... והוא מדבר קשות ומבהילים... השיב ימינו בלי תת להחולים מרפא חנם, צרי וסממנים הטובים". ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 587, עמ' 33, מכתב מיום ח' בטבת תר"ו.

252. מכתב ר' משה מגיד למונטיפיורי מיום ח' בטבת תר"ו, ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 587, עמ' 3.

253. על חלוקת "כספי וילנה" בשנים תקצ"ח-ת"ר ראה מיכלין, "כולל הפרושים בירושלים". ברשימת החלוקה המצוטטת במאמרו מתגלים פערים גדולים בחלוקת אנשי הכולל.

254. איגרת מחודש ניסן תר"ה. באיגרת תמיכה בשד"ר אורי שבתאי מחודש תמוז תר"ו הוא כותב: "הכל הגיע נכון לידנו... ונתחלקו יפה יפה לכל אנשי כוללינו בצירוף כל אנשי מדינתם [הונגריה] היושבים פה עמנו, נפש כנפש כנהוג". במכתב לקהילת אונסדורף מניסן תר"ה הוא כותב: "לעיני כל העדה הקדושה... חילקנו יפה לכל אנשי כוללינו... נפש כנפש כנהוג". כל המכתבים מצויים כאמור באוסף בנימין ריבלין (ו"ל), וצילומם עמדי. כך גם במכתב הפרושים ללעזר מיום י"ד בטבת תר"ד: "כי מתחלק יפה יפה שוה לכל נפש... ואלו שמות האנשים איש וביתו באו, רשום בכתב אמת לחלקם בחיים לפי מספר נפשות". ראה קונטרס "אמת מארץ", ב (תר"ד).

255. "ולא יאמרו שאנחנו נותנים קדימה למתפללים בסכת שלם". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 328. לעזרן פנה לממוני הפרושים וביקש לדעת מי זוכה במענקי הקרנות שהוא שולח: "וגם על זה שאלנו ולא ענו אותנו דבר". בתגובה הוא מחליט לקבוע בעצמו את שמות עשרת תלמידי החכמים שיוזכו בכספי הקרן שהקים חמיו (ר' דוד הלוי הולנדר) בשנת תקפ"ו. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 332. עם זאת לא היה קיים שוויון מוחלט בחלוקת הכספים בין כל אנשי הכולל. בעלי מלאכה וסוחרים קיבלו כאמור רק מחצית חלוקה, והיו תוספות גם לתלמידי חכמים ולבעלי התפקידים השונים בהנהגת הכולל. כספי תמיכה שנשלחו במפורש על שמו של אדם מסוים מקרובי משפחה לא הולאמו, אולם בהשוואה לעקר חולק נתח גדול יותר של הכספים באופן שוויוני על פי מספר הנפשות. וראה הדוגמה שלהלן.

256. שם, כרך 11, עמ' 195.

257. שם, שם. זו אחת ההוכחות לכך שלעזרן העניק לאחר שנת ת"ר העדפות כספיות ללידייו בארץ, ואף לא נמנע מלכתוב על כך במפורש.

258. קטלוג חובבי יודאיקה, חורף תשנ"ד, מוצג מס' 73.

259. שם, שם. יוצאי פולין בכולל הפרושים התלוננו על הפלייתם לעומת יוצאי ליטא. על כך ראה בפרק התשיעי.

260. ריבלין, המגיד "דורש ציון", עמ' 83-84. דרשה זו, שהיא היחידה המתוארכת (אדר תר"ד), היא דרשה שלפחות תוכנה נראה אותנטי.

261. בבלי סנהדרין צח ע"א.

262. דברים, סוף פרשת "כי תצא", שהיא הפרשה השישית המקבילה למאה השישית באלף השישי. סמוך לה מצויה פרשת "כי תבוא אל הארץ". וראה מורגנשטרן, משיחות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 96-97.

263. "הנה ציון קרית מועדנו, עיניך תראינה ירושלם נוה שאנן אהל בל יצפון בל יסע יתדתי לנצח וכל חבליו כל ינתקו". ישעיה לג:כ.

264. ריבלין, המגיד "דורש ציון", עמ' 84-85.

265. שם, שם.

266. הרעיון עצמו נאמר שלוש פעמים ביום בתפילת שמונה-עשרה: "ומביא גואל לבני בניהם למען שמו...".

267. ריבלין, קול התור, עמ' תקלב-תקלד, תקלו-תקלט.

268. איגרת ממוני הפרושים לקהילת סמניץ מיום י' בניסן תר"ה, בתוך אוסף בנימין ריבלין. ברוח אותה תפיסה ממשיכה האיגרת: "ברם לן יאות למבכך, לן יאות למספד, על שבר בת עמנו בזכרנו את ציון, אשר היא אם כל חי, וממנה תוצאות חיים וברכה לכל באי עולם... דרשו בשלום העיר הזאת ירושלם... שיחדש ימינו כקדם לקרב ישועתו, וצדקתו להגלות. ועלו מושיעים בהר ציון לזבוח את הפסח במועדו, וראו כל אפסי ארץ את הדר כבודו ואת ישרים סודו... המצפים ומיחלים לתשועת ישראל. ובא לציון גואל". רעיון משיחי זה של "קידוש השם" לעיני כל הגוים מופיע גם בכתב המינוי של יהודית מונטיפיורי לגבאית חברת 'עזרת בנות ציון' של כולל הפרושים: "ויתקדש שם אלוהינו אשר קיינו לו, וראו הגוים אשר סביבותינו כי לא אלמן ישראל וכמה שכתוב כי לא יטוש ה' עמו ונחלתו לא יעזוב". על כתב המינוי חתומים: ישעיה ברדקי, יוסף זונדל מסלנט, דוב בער סג"ל, דוד טעבלי הירשל (ברלינר), משה מחסלוביץ' ואריה נאמן, שכיחנו בהנהגת הפרושים גם בימי ר' משה מגיד. ראה ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 577, עמ' 9.

269. המושג "ממוני ומנהלי עדת ישורון" מופיע בארבעה מתוך שמונה כתבי יד שבידינו, שעליהם חתומים ממוני הכולל בתקופת ר' משה מגיד. ארבעת המכתבים הם משנת תר"ד ואילך: מכתב לר' יהודה אסאד מניסן תר"ה, מכתב לר' שלמה זלמן הימלשטיין מניסן תר"ה, תקנות חברת 'גמילות חסדים' מניסן תר"ו, ומכתב אל ר' אהרן בעכער מתמוז תר"ו. כמו כן מצוי המושג "עדת ישורון" במסמכים נדפסים: בקונטרס "אמת מארץ" (חוברת ב שנדפסה באמשטרדם ובה מכתב הממונים מיום י"ד בטבת תר"ד), במכתב על הרעב בירושלים מתאריך ט"ב בטבת תר"ו (שנדפס על דף בודד באמשטרדם, הנושא את הכותרת: "אל אצילי בני ישראל היושבים ראשונה"), וכן בפסקה פנימית בראש הסכם הפשרה עם החסידים בשאלת חלוקת כספי הונגריה, שנחתם בחודש מנחם-אב תר"ה. תואר זה אינו מופיע מאוחר יותר במסמכי כולל הפרושים. וראה ריבלין, חזון ציון, עמ' 70, הטוען כי בית מדרשו של ר' הלל ריבלין בירושלים נקרא "קהלת ישורון".

נראה לי שעם הפסקת השימוש במונח "עדת ישורון" אצל הפרושים אימצו ראשי קהילת יוצאי גרמניה והולנד (הו"ד) את המונח שהיה חביב על קהילות רבות בגרמניה. הוא מופיע בפעם הראשונה בסוף שנת תר"ח על תקנות קופת גמילות החסדים 'אהבת ציון', שהקים עולה

מכולל הו"ד, ר' מאיר שעהנבוים, וכן מאוחר יותר על גבי חותם כולל הו"ד עצמו לצד מסמך משנת תרי"א: "חותם כולל עדת ישרון ילידי דייטשלאנד הי"ו בעה"ק ירושלם תוכב"א". ראה עץ'הדר, אילנות, עמ' 28-29. וכן ראה אליאב, אהבת ציון, עמ' 241. אליאב אינו מתייחס לשאלה של זמן התחלת כינויו של כולל הו"ד בשם "עדת ישרון". התואר "עדת ישרון" מצוי פעם נוספת במסמך משנת 1852. מדובר כנראה בשגרת לשון ובתקנה נגד מותרות שחתומים עליה מנהיגים מכל כוללות האשכנזים בירושלים: "ראשי קהל עדת ישרון, מנהלים ענייני העדה וב"ד צדק וקני ת"ת ויח"ס [ויחידי סגולה]" משנת תרי"ב. ראה גרייבסקי, מגנזי ירושלים, כב (תרצ"ב), עמ' ח-ט. כמו כן מופיע התואר "עדת ישרון", גם הפעם כשגרת לשון, בכתב השליחות של ר' אליהו יהודא פייכס מ'כולל ורשה' בשנת 1854: "הנה אנחנו בקדש קהל עדת ישרון בני מדינת פולין אשר ברוסלאנד, תוככי ירושלם עה"ק ת"ו ובשאר ארצות החיים". ראה עץ'הדר, אילנות, עמ' 10.

270. זוהר, חלק א, דף קעז ע"ב, דרשה על הפסוק בישעיה ס:כא: "ועמך כלם צדיקים לעולם יירשו ארץ".

271. ריבלין, קול התור, עמ' תקטו-תקטז; ריבלין, המגיד "דורש ציון", עמ' 68.

272. שם, שם; ריבלין, קול התור, עמ' תצב, תקטז.

273. שם, עמ' קיא, תעו. מן הדין להתייחס במקום זה בקצרה לשאלה מי הוא מחברן של הדרשות שסוכמו והובאו לדפוס לראשונה בספר קול התור בידי שלמה זלמן ב"ר יושעה ריבלין ומקורביו בשנת תש"ו. במהדורת קול התור, ירושלים תשכ"ט (בספר התקופה הגדולה) קובע המביא לדפוס כי מחברם של גיליונות הספר קול התור הוא ר' הלל ריבלין. לעומת זאת, בספרו חזון ציון הוא כותב: "פרקי 'קול התור' של ר' הלל ובנו ר' משה מגיד" (שם, עמ' 7). מאחר שלא הובאה עד כה שום הוכחה לזיקה בין ר' הלל ריבלין ובין הספר קול התור, יש מקום לשער על בסיס המקורות ההיסטוריים המצויים בידינו ועל בסיס מסורות מתקבלות על הדעת המצויות במשפחת ריבלין, שהרעיונות הבסיסיים של הספר קשורים במסורת משפחת ריבלין משקלוב, שהיוותה קבוצה גרעינית נפרדת וייחודית עוד בליטא והייתה ידועה בעיקר בקשריה המשפחתיים עם הגאון מוויילנה (ריבלין, חזון ציון, עמ' 11-37). עיקר פיתוחם של הרעיונות לדרשות, שבהן הודגש נושא הגימטריות, נעשה בידי ר' משה מגיד בעשרות השנים שבהן כיהן כ"דורש ציון" ובעיקר בשנות המשבר המשיחי בירושלים ובתקופת כהונתו כמנהיג הכולל בשנים תר"א-תר"ו. כל עוד לא יתגלו מקורות היסטוריים נוספים שישנו את התמונה בכללותה, הרי שהמקורות ההיסטוריים החדשים שהובאו בסמוך מצביעים מצד אחד על האוטנטיות של הרעיונות המצויים בגיליונות הספר קול התור, ומצד אחר על זיקת חלקים מהם לר' משה מגיד דווקא. על גיליונות הספר קול התור ושאלת זהות מחבריו יש לדון בהרחבה במקום אחר.

עם זאת, ייחוס אירועים וחיבורים הקשורים בר' משה ריבלין לאביו ר' הלל, עולה בקנה אחד עם טענת מחבר הספר חזון ציון כי שליחות משיחית רצופה קיימת במשפחתם מאז ימי ר' בנימין ריבלין וכל צאצאיו אחריו ללא יוצא מן הכלל. טענתו כי בידם נמסרה "הנהגת 'שליחות שמים' זו... ולא נמסרה לאחרים משום שסברו שאין כמותם 'למדינים' בתורת הגר"א – שאר בשרם – ושיטתו" (ריבלין, חזון ציון, עמ' 7) – טענה זו מוזרה ואיננה קבילה. למעשה, אפילו במשפחת ריבלין לא מצויה רציפות בנושאי "השליחות המשיחית", והיא מאפיינת בעיקר את ר' משה מגיד ואת נכדו ר' יושעה ריבלין. אחרים, כמו ר' אברהם בנימין ב"ר משה מגיד ובן דודו, ר' יוסף יואל ב"ר אליהו ריבלין, חתומים למשל על ההחלטה של חידוש אמירת "תיקון

חצות" בירושלים בשנת תר"ו, שנתפסה כמעשה אנטיימישיחי מובהק. לא חתומים על ההחלטה ר' אליהו ב"ר הלל ריבלין, וכן אחדים מראשי כולל הפרושים מסיעת 'החורבה': ר' שמואל מסלנט, ר' אריה נאמן, ר' ישעיה ברדקי וראש"ו. ראה מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 232-233.

274. תקנות חברת 'גמילות חסדים' של כולל הפרושים מחודש ניסן תר"ו, כ"י, אוסף בנימין ריבלין, (צילומו עמדי). על התקנות חתומים שלושים ושניים אנשי הכולל ובראשם ר' משה מגיד. יש לציין כי בתקופת הנהגתו של ר' משה ריבלין הייתה העדה הספרדית חצויה במחלוקות פנימיות קשות, והפרושים תמכו באופן כללי בסיעת משפחת נבון והסתייגו מהנהגתו של הרב חיים אברהם גאגין. על פרשיות אלו נרחיב בפרק התשיעי של הספר. ידוע כי לר' משה ריבלין היו יחסים אישיים טובים עם הרב יעקב ענתבי, והוא הפיס את דעתו של מונטיפיורי בעקבות דברים מעליבים שכתב הרב ענתבי נגדו. וכך כתב ר' משה ריבלין למונטיפיורי: "לא אוכל אתאפק אשר שמעה אזני שמץ מנהו, אשר ח"ו הרב הגדול צדיק וישר הרב ר' יעקב ענתבי... כאילו ח"ו פגע בו – מעולם לא עלתה על דעתו [לפגוע בך]". ראה ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 587, עמ' 100.

275. בבלי סנהדרין צח ע"א. וכך פוסק הרמב"ם: "ואין כיסא ישראל מתכונן ודת האמת עומדת אלא בצדקה, שנאמר בצדקה תכונני, ואין ישראל נגאלין אלא בצדקה, שנאמר ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה". רמב"ם, משנה תורה, הלכות מתנות עניים י, א.

276. ביסל"א, אוסף גאגין (V736), תיק מס' 102. המכתב משנת תר"ג בערך.

277. גרייבסקי, פנקס ירושלים, חוברת א, עמ' ב-ג, מכתב מירושלים.

278. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 224.

279. ראה ריבלין, ברית אבות בסערת אליהו. עדות חדשה על התייחסותו המשיחית של ר' יוסף (יושעה) ריבלין לאירועי התקופה מצויה במכתב שכתב לדוד אשתו ר' חיים שווארץ בהירבון (ר' יושעה היה נשוי בנשואים שניים לשרה בת ר' יהוסף שווארץ): "מן הבשורות הטובות אשר אליהן כל ישראל ישברון לשמוע מהרמת קרן ירושלם וצמיחת קרן לגאולתנו, וזאת נוכל לבשר כי יצא דבר מלכות לבנות מסלת ברזל מיפו לירושלם ומירושלם לדמשק וממצרים תסיע... ורבים כעת המודדים העוברים בצד הדרכים לבור להם דרך יותר ישרה, והמלאכה קרובה להתחלתה. מי האיש אשר לא יכיר כי אצבע גאולה היא, בהתחיל יעוד חונו להציץ ציץ, אשר נקוה כי עד מהרה יבא דבר ה', מה נאו על ההרים רגלי מבשר טוב משמיע ישועה... וישראל עושה חיל להחליף כח כנשרים". ראה מכתב מיום ג' בשבט תרל"ג, אמתע"י, אינ 7227(4) (עד כה לא היה מידע על תכנית לסלילת קו רכבת בתאריך כה מוקדם).

הערות לפרק ז

1. מיזל, "רשימת יהודי צפת", עמ' תכה-תעג.

2. אסולין, מיפקד יהודי ארץ ישראל, עמ' יט. הדסה אסולין שההדירה את המפקד הגיעה ל-6,408 מתפקדים בסך הכל.

3. מיזל, "רשימת יהודי צפת", עמ' תמב. למרות חוסר ההתאמה בין כמה מהנתונים הסטטיסטיים שהציג מיזל, אנו נאלצים להשתמש במחקר זה. לצערנו לא נערכו עד היום ניתוחים סטטיסטיים של הנתונים שבמפקדי מונטיפיורי.

4. שם, עמ' תמה.

5. אסולין, מפקד יהודי ארץ ישראל, הביאה רק את הרשימות עצמן ללא ניתוח סטטיסטי.

6. אטינגר, "תקנות 1804".

7. זכותיטר זו של המרת השירות הצבאי בתשלום כספי הייתה שמורה למעמד הסוחרים, והיהודים כולם הוכרו לצורך העניין כסוחרים, ללא הבדל במעמד הסוציאקונומי, וזאת משלוש סיבות: הם לא נראו מתאימים לשירות צבאי בשל חולשתם הגופנית; הודבקה להם תווית של קנאות דתית; נאמנותם למדינה הייתה מוטלת בספק. ראה Stanislawski, *Tsar Nicholas*, p. 14.

8. גינזבורג, כתבים היסטוריים, עמ' 198-200.

9. ברשימותיו מתקופת סיוריו בשנת 1816 ציין ניקולאי את הרושם הרע שעשו עליו יהודי תחום המושב: "סרטן הגלילות הללו (רוסיה הלבנה) הם היהודים, שהם כאן הבעלים השניים (לצד בעלי האחוות), הם מדלדלים את העם העלוב. הם כאן הכל – הם הסוחרים, הקבלנים, חוכרי הפונדקים, בעלי הטחנות והמעברות, הם בעלי המלאכה... כעלויות ממש הם נאחזים במקום יניקתם ומוצצים את לשדם של פולנים ואמללים אלו". ראה שמעון דובנוב, דברי ימי עם עולם (תל אביב: דביר, תרצ"ו), כרך ט, עמ' 96.

10. בחוק הגיוס החדש, שמנה יותר ממאה סעיפים, נאמר כי הממשלה מתכוונת "להשוות חובת הצבא לכל המעמדות... ההשכלה וההכשרה שיקנו להם היהודים בעבודת הצבא יהיו אחרי כלות חוק עבודתם לתועלת למשפחותיהם ולברכה במעשי ידיהם". ראה שם, עמ' 97.

11. ההפליה לרעה מנוגדת למגמת הגיוס של יהודים לצבאותיהן של מדינות אחרות באירופה, כמו אוסטריה וצרפת, מגמה שנתפסה כצעד העשוי להוביל את היהודים לחופש. ראה הפרקים העוסקים בחיילים יהודים במדינות אלו אצל יהודה סלוצקי ומשה קפלן (עורכים), חיילים יהודיים בצבאות אירופה (תל אביב: מערכות, 1967).

12. מחקרים מראים כי סך היהודים שגויסו לצבא הרוסי עד לביטולה של הגזירה ביום 26 באוגוסט 1856 הגיע לכדי 60,000 עד 70,000 איש, דהיינו כ-2,000 מגויסים לשנה בממוצע, מתוך ציבור של כ-2,500,000 יהודים. ראה המקורות אצל אסף, דרך המלכות, עמ' 273, הערה 81.

13. ראה Stanislawski, *Tsar Nicholas*, p. 19.

14. השבעת ה"דקרוטים" נוהלה בידי בית הדין הקהילתי בנוכחות עדים מבני הקהילה ונציגי השלטון. התפאורה השתנתה כנראה מקהילה לקהילה. היו קהילות שבהן הלבישו את המתגייס בטלית ותפילין, העמידוהו לפני ארון הקודש הפתוח ותקעו לפניו בשופר, אולם על פי עדותו של שמש בית הכנסת בוויילנה, שלמה זלמן ב"ר עזריאל סג"ל, מיום ט' בטבת תקפ"ט, לא נהגו במגויסי קהילתו על פי כללי טקס אלו: "להיות לראיהן איך ששבעת... עפ"י עקרעטן... נעשים בבהכנ"ס הגדולה כנגד ארון הקודש פתוח, בפני השמש או אנ"ש. אך

המנהגים שניצטוו להיות בשבועות הרעקנט יהודים, היינו הלבשת טלית וקיטל, הדלקת נרות ותקיעת שופר, אינו נהוג בשבועות". ראה אל"ל, חטיבה 620, אוסף מס' 1, שנת 1828, תיק מס' 32.

15. הצאר ניקולאי עצמו דרש כי יופעל לחץ על החיילים היהודים כדי שימירו את דתם. ואכן, במשך שנות שלטונו הלכו ורבו מקרי המרת דת בקרב החיילים. ראה מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 29-30; ליפשיץ, זכרון יעקב, א, עמ' 115, 203-208; Stanislawski, *Tsar Nicholas*, pp. 22-25.

16. בשל הפטור לנשואים היו שהקדימו את גיל הנישואין של ילדיהם כדי למנוע את גיוסם. תופעת נישואי הבוסר גרמה למחסור במועמדים לגיוס, כך שלמעשה גויסו גם ילדים קטנים מגיל שתים-עשרה על מנת לעמוד במכסה. ראה ישראל היילפרין, "נישואי בהלה במזרח אירופה", ציון, כז (תשכ"ב), עמ' 53-54; 25-28. Stanislawski, *Tsar Nicholas*.

17. Stanislawski, *Tsar Nicholas*, pp. 25-28.

18. מאהלר, דברי ימי ישראל, ב, ספר ראשון, נספח ד, עמ' 284-285.

19. שם, עמ' 122-129; 29-31. Stanislawski, *Tsar Nicholas*.

20. על פי איכה א:ה.

21. דברים כח:לב.

22. דרשת ר' מנחם כץ משנת תק"ץ. כתב יד מס' 261 באוסף ד"ר מנפרד ליהמן (ז"ל), ניו יורק (ביסל"א, תצכ", מס' 24606). Courtesy of the Lehmann Manuscript Collection.

23. ליפשיץ, זכרון יעקב, א, עמ' 114.

24. שם, א, עמ' 115.

25. שם, א, עמ' 213.

26. שם, א, עמ' 211. עדות היסטורית רבת-חשיבות על עוצמת הזעזוע שחווי יהודי מזרח אירופה בתקופת גיוסי החובה לצבא הרוסי היא כרוז מודפס שפרסמה הנהגת הקהילה היהודית בוורשה ביום ב' באדר תקצ"א, לאחר פרוץ המרד הפולני של שנת 1830. בכרוז קוראת הנהגת הקהילה ליהודים לתמוך במרד הפולני, אף שהפולנים דחו את נכונותם של היהודים לסייע להם, ולא עוד אלא שהאשימום בסיוע לרוסים. בין שאר חטאיה של רוסיה מונים רבני ורשה את גיוס היהודים לצבא ברוסיה: "ער נעמט [הוא לוקח] ילדים קטנים מחיק אמותם צו בעלי מלחמות, איזה מהילדים הנ"ל זעהן זיך געצוואינגען [הוכרחו] ממיר דתם צי זיין... ולפני מותם עוד המה צועקים לאל לנקום נקמתם". ראה אל"פ W.W.1435, עמ' 124.

27. ליפשיץ, זכרון יעקב, א, עמ' 211.

28. הזעם מצא את ביטוי הספרותי העז בסאטירות של יצחק בער לוינזון (ריב"ל), "די הפקר וועלט" ו"תולדות פלוני אלמוני". ראה יצחק בער לוינזון, ילקוט ריב"ל (ורשה, תרל"ח), עמ' 6-19.

29. מאהלר, דברי ימי ישראל, ב, ספר ראשון, נספח ד, עמ' 129-138.

30. שמואל יוסף פין, "דור דור ודורשיו", הכרמל (1879), עמ' 194. וכן ראה להלן בעדות הקראים בנייהתקופה על פעילות רוחנית של היהודים לביטול הגזירה. וראה גינזבורג, כתבים היסטוריים, עמ' 207-214; 31-34. Stanislawski, *Tsar Nicholas*.

31. ר' דוב בער ב"ר שניאור זלמן, "האדמו"ר האמצעי" של חב"ד (נפטר בט' בכסלו תקפ"ח), דרש בפני חסידיו בשבוע האחרון שלפני פטירתו על גזירת הגיוס. ראה היילמאן, בית רבי, עמ' 23. ר' ישראל מרז'ין היה ער לציפיות החסידים ממנהיגיהם שיפעלו לביטול הגזירה, ואף מתח ביקורת על כישלונם לעשות זאת. ראה אסף, דרך המלכות, עמ' 274.

32. לשם דוגמה, בעקבות תקנת 1804, שנקראה בפי היהודים "גזירת הפונקטין", ניסו מנהיגי החסידים לבטל את הגזירה באמצעות קביעת תפילות, צומות ופעולות מיסטיות. ראה חיי מוהר"ן: סיפורי ר' נחמן מברסלב (ירושלים, תשל"ו), חלק א, עמ' יא, אות א, וכן עמ' יד, אות ו; שם, חלק ב, עמ' טו, אות כג; יהודה רוזנברג, "תפארת מהרא"ל" משפאלי (פייטרקוב, תרע"ד), עמ' 92.

33. אסף, דרך המלכות, עמ' 273-276, מביא עדויות אחדות על פעילותו של ר' ישראל מרז'ין, אולם הוא מטיל ספק באמינותן לנוכח היסודות ההגיוגרפיים המובהקים שבהם וחסר ההתאמה הכרונולוגית. על פי מקורות אלו, היה שיתוף פעולה בין חוגי הלמדנים בליטא ומנהיגי חסידות חב"ד ובין ר' ישראל מרז'ין בניסיונו לבטל את הגזירה.

34. על הניסיון של ה"צמח צדק" לצמצם את הגזירה מסר האדמו"ר ר' יוסף יצחק, במאמרו "האדמו"ר הצמח צדק ותנועת ההשכלה", כפר חב"ד (תשל"ג), עמ' 14. לדבריו, עוררו פעולותיו של ה"צמח צדק" – ר' מנחם מנדל מליובאוויטש, נכדו של ר' שניאור זלמן מלאדי ומנהיג חב"ד בדור השלישי – את זעם השלטונות, מפני שהוא סייע למועמדים לגיוס להשתמש. ראה שם, עמ' 22, 27.

35. לוצקי, איגרת "תשועת ישראל", דף 1 ע"א.

36. ייתכן שלוצקי ביקש להמעיט מדמותה של היהדות הרבנית ולרומם את היהדות הקראית באמצעות הבלטת העובדה שהיא לא הצליחה במקום שהקראים הצליחו, ולכן תיאר זו לצד זו את הצלחת הקראים לבטל את גזירת הגיוס לעומת אי-הצלחתם של היהודים הרבניים לעשות כך. על כל פנים, המעטתו בערך הפעילות של מנהיגי היהודים נגועה מן הסתם בגישה סובייקטיבית, אך עם זאת יש בדבריו עדות חשובה בת-הזמן על עצם קיום תגובה יהודית שתדלנית נמרצת, וכפי שנראה להלן.

37. שם, עמ' 27.

38. לוצקי, איגרת "תשועת ישראל", דף 1 ע"ב.

39. אין לנו מידע מדויק על גובה הסכום המדובר. הקראים עצמם, בטרם הצליחו במשימתם לבטל את גזירת הגיוס, היו מוכנים לשלם כופר נפש בסך 2,000 רובל כסף תמורת כל מתגייס. ראה Miller, *Karaite Separatism*, p. 87.

40. לוצקי, "תשועת ישראל", דף 1 ע"ב.

41. פרנקל, דם ופוליטיקה, עמ' 121-196.

42. איגרת מיום ט"ו באדר תקפ"ח, ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 127.

43. נראה ש'רוזני וילנה' התכוונו לתוצאות הגזירה על המגויסים לצבא הרוסי ולא לגזירות כוללות על כל היהודים: "הן בפתקא הנ"ל מצאתי כתוב כהוא דר' יהושע בן שמוע". ראה שם, ב, עמ' 129.
44. "האמנם לא ידעתי מקום לחששתם, כי מי יערב לבו לפתוח אגרת הנשלחת ע"פ חוצה". ראה שם, ב, עמ' 127.
45. שם, ב, עמ' 128.
46. "נשאתי ונתתי באמונה עם האנשים המבקשים לעשות מה שביכולתם לעשות אצל השרים פה, ודחוננו". ראה שם, שם.
47. שם, שם.
48. איגרת לר' שלמה הירשל (ברלינר) בלונדון מיום כ"ה בתשרי תקפ"ח, שם, ב, עמ' 11-10.
49. איגרת לרוזני וילנה מיום כ"ה באדר תקפ"ח, ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 138. לא הצלחתי למצוא בארכיונים הממלכתיים השונים בהאג הדים לפעילות זו של לעהרן.
50. הפעילות הדיפלומטית ברחבי מערב אירופה התחדשה בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה. בשנת 1846 נערכה הפגישה המפורסמת בין משה מונטיפיורי לצאר ניקולאי ה'1, אך גם פגישה זו לא הניבה תוצאות של ממש.
51. שם, שם.
52. במכתבו לראשי קהילת וילנה עומד לעהרן על קשיים אלו: "כי אם תקף הצרה היא לקיחת בני עמנו לאנשי חיל... מה נענה ומה נאמר כי גזירה זו כבר נתפשטה בכל אלה המדינות... עם כל זה לא נוכל לאמר לפני העמים והשרים היותם גזירות, כיוון שהם גזורים כמו כן בארצותם, וגם בהיות הפקודה כוללת כל גוי וישראל". והוא מסכם: "לא באתי ח"ו להמיס לבכם ולרפות ידיהם כי יתיאשו מן הישועה, ונהפוך הוא, ירבו בתפלה ולד' הישועה. אולם לפעולת אדם בדבר זה רחוקה היא מעיני מכל מה שהצעת". ראה איגרת מיום ט"ז באדר תקפ"ח, ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, ב, עמ' 128-129.
53. שוחט, "הרקרוצ'ינה בימי הצאר ניקולאי הראשון", עמ' לג-לח.
54. אסף, דרך המלכות, עמ' 127-128.
55. איגרת מירושלים לאמשטרדם מיום א' באדר א' תקפ"ט. ראה ריבקינד, "דפים בודדים", ירושלם, עמ' קמח. במקום אחר נוזף לעהרן בחסידים: "מדוע לא שמענו מאומה שהרביתם בתפלות ובתחנונים על צרת אחב"י [אחינו בני ישראל] שבמדינת רוסיה, בלקיחת ב"ע לאנ"ח [בני עמנו לאנשי חיל] באופן העברה על הדת בפועל ממש... שימו נא על לבכם גודל הצרה שיש במדינות רוסיה ופולין של הקיר"ה ומקצת פרייסען [פרוסיה] תסמרו שערות ראשנו". ראה איגרת מיום א' במנחם-אב תקצ"א, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 127 ע"א.
56. דברים כח:לב: "בניך ובנתיך נתנים לעם אחר ועיניך ראות וכלות אליהם כל היום, ואין לאל ידך".
57. סג"ל, ספר בן לוי, חלק שני, דף יז ע"א.

58. הסיוע למתגייס היהודי התבטא באספקת מזון כשר או בסיוע כספי, ולפעמים גם בפנייה לגורמים צבאיים ופוליטיים רמי דרג, כאשר היה נודע על התעללויות ופגיעות בצעירים המתגייסים עוד בטרם הגיעם למחנות הצבא ובטרם נשלחו הרחק מ"תחום המושב". דוגמה מקהילת וילנה יש בדברי ה"מורה צדק" ר' משה זאב וולף ב"ר אריה לייב ליפשיץ אל ראשי הקהילה. הוא מתאר את התלאות שעבר כאשר ביקש לעזור למתגייסים חדשים: "שנדבו העדה דפה איזה סך מעות לצורך הספקת אכילה ושתיה" בשבת... כראוי ליהודים... וחלקנו המעות... לכל או"א [אחד ואחד] סך א' זהוב חמשה עשר ג' פ' מטבע כסף... יום ג' דען 27 אפריל 1828 למספרם, פה ווילנא". אל"ל, חטיבה 620, אוסף מס' 1, שנת 1828, תיק מס' 218.
59. איגרת ר' נתן נטע ב"ר מנחם מנדל משקלוב מחודש שבט(?) תקצ"ו (1837), ביסל"א, כ"י, 1685(5)⁴. על שליחותו של ר' נתן נטע ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 786-787.
60. ריבקינד, "דפים בודדים", ירושלם, עמ' קמח. מדובר בין היתר בסגר שנבע מקרב נזרינו באוקטובר 1827, שהבטיח את עצמאות יוון, ובפתיחת חזית מלחמה נוספת בין תורכיה לרוסיה בקווקז ובבלקן בשנים 1828-1829. אירועים אלו מנעו את הגעת משלוחי הכספים מרוסיה.
61. "ועתה הכביד עלינו עול מדהבה מסים וארנוניות... וידל ישראל מאד. העניים והאביונים שואלים ללחם ואין. ועוד גזירות קשות באו בנים עד משבר וכח אין ללדת. ועת צרה היא ליעקב וממנה יושע". ראה יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 351; יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 147.
62. איגרת שליחות לר' ברוך מפנסק מיום ה' באלול תק"ץ, ספריית אמברוויאנה, מילנו.
63. הכוונה לר' יהושע גליקעס שחזר מרוסיה בשנת תקפ"ט. ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 152.
64. הדברים האלה נאמרו ברוח האיגרת שנשלחה מווילנה לאמשטרדם בנושא הגזירות שנלוו לגיוס החובה לצבא הרוסי. ראה מורגנשטרן, "נסיונו של ר' ישראל משקלוב", עמ' תקסא.
65. "עזורנו בתפלה... כי כשל כח הסבל החירפים והגדופים... ועד מתי יהיה עוזו בשבי ותפארתו ביד צר". ראה יערי, אגרות ארץ ישראל, עמ' 352.
66. "השתרגו עלו על צוארנו חובות רבות אלפי רבבות... עגמה נפשנו פן ח"ו מוט תתמוטט הארץ... ואי אפשר להעזר בזה מאחב"י [אחינו בית ישראל] אשר בארצות מולדתנו, מרובי צרתם ממיעוט השפע וגרעון הפרנסה ואולת ידם". ראה שם, עמ' 355.
67. שם, עמ' 353-354.
68. ירמיה לו:.
69. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 4, דף 52 ע"א.
70. איגרת השד"ר ר' שמואל פינס מווילנה לפקוא"מ באמשטרדם מיום ו' באדר תקצ"ו, ביסל"א, כ"י, 1685(4)⁴.
71. דינור, במפנה הדורות, עמ' 39, הערה 54.

72. ניסיונם של 'רוזני וילנה' להגביל את העלייה לארץ ישראל הוזכר במודעה שנדפסה בשנת 1869 בירושלים. מנסחי המודעה ניסו לחזור ולהטיל הגבלות על מכסות העלייה לארץ לאחר שמגפת כולרה קשה פגעה ביהודי ירושלים בעיקר עקב תנאי המגורים הקשים שבתוך חומות העיר, ולשם כך עשו שימוש בתקדים שיצרו 'רוזני וילנה' שנים רבות קודם לכן: "בשנת תקצ"ב קמו מחדש גדולי הדור הרבנים [הגדולים] המפורסמים רוזני ווילנא ובראשם הרב הגאון הצדיק מו"ה אברהם אבלי זצ"ל מוויילנא... וחזקו את תקנות הנהרסות אשר נוסדו ליישוב הארץ והשמינו כרווא קרי בחיל גדול לאמר, כי גם האנשים השלמים הראויים לעלות לשכון כבוד בירושלים לא ישליכו כל יחבם על הקופה אשר ירדה עשר מעלות וכל יחשבו כרודפים... וברבות העולים יוגרם לבטול תורה ותפלה לחדשים וגם ישנים... ולכה"פ [ולכל הפחות] החפץ לעלות יתקן לו מעמדות מקרוביו שבחו"ל, ודווקא זקני עם החופשים מכל חמורי תבל, וטפלי'ם [תינוקות] לא תלי'ם [א] בהם, כי גם על המעמדות אין סמיכה לישיבת הארץ כמ"ש 'אל תבטחו בנדיבים'. אולם המוני עם אל ירסו כלל לעלות, כי לא יתלו חלק בצדקת הארץ אשר נתיסד רק לחובשי בהמ"ד [בית המדרש]... הלא הם כתובים על ספר". ראה בנימין קלוגר, "קול מהיכל, קריאה להפסקת העלייה לארץ ישראל", מן המקור, ג (ירושלים, תשל"ז), עמ' 45. ממסמך זה עולה כי ניסיונם של 'רוזני וילנה' הראשונים להגביל את העלייה נעשה בשנת תקצ"ב, דהיינו כארבע שנים לאחר פרסום חוק הגיוס. אם כן יש להניח כי אותם הרוזנים הראשונים שעליהם מספר רנ"ג הם: ר' אריה לייב ב"ר דוב בער, ר' משולם זלמן ב"ר יעקב אורי ור' שמואל ב"ר חיים. שלושתם נפטרו לפני שנת תקצ"ז, ועל כן הוא מכנה אותם "הראשונים".

73. איגרת ר' נתן נטע ב"ר מנחם מנדל משקלוב מחודש שבט(?) תקצ"ז (1837), ביסל"א, כ"י, 1685(5)4.

74. אברהם יצחק ברומברג, האדמו"ר ר' ישראל פרידמאן מרוז'ין (ירושלים, תשי"ג), עמ' קפג. מכתב זה אינו מתוארך, אך על סמך המכתב הקודם לו שהוא משנת תקצ"ה (שם, עמ' קפב), אפשר להעריך שגם מכתב זה נכתב בשנת תקצ"ה בערך.

75. שם, שם.

76. שם, שם.

77. מורגנשטרן, "מפקד כולל הפרושים".

78. ביוני 1826 פרצה מלחמה בין תורכיה לפרס. בפברואר 1828, שבועות מעטים לאחר חתימת הסכם השלום ביניהן, מצאה עצמה תורכיה, עוד לפני שהצליחה להתאושש מהמלחמה הקודמת, במצב מלחמה חדש גם עם רוסיה.

79. פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 170.

80. *Jewish Expositor* (JE), 1835, עמ' 122-124; *Jewish Intelligence* (JI), 1839, עמ' 266, וכך נאמר שם: "The increase in the number of Jews has been very decided since 1832 when the Pasha of Egypt took possession of Syria. For two years past [1837-1839] the increase has not been so great owing to the ravages of the plague and the increased price of provisions... [the Jews] are far from being infidel; on the contrary, they are superstitious Jews. They have a real expectation of Messiah's coming; and this feeling is waxing stronger and stronger".

81. גלבר, היהודים והמרד הפולני, עמ' 12, הערה 13.
82. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 25-26.
83. שם, עמ' 35-37.
84. ברטל, גלות בארץ, עמ' 53. יש לציין כי עליית היהודים כאמצע שנות השלושים, דהיינו ב־1835 בערך, הושפעה גם מן האירועים ה"מיסטיים" שהתרחשו בהר הבית בעקבות דיכוי מרד הפלאחים של שנת 1834. ראה מורגנשטרן, "הדיון בשאלת חידוש הקרבנות".
85. אמתע"י, איג 8651. תודתי למר בנימין לוקין שטיפל במציאת התיק (צילומי התיקים הנוספים שהגיעו לידי מארכיון לאומי ביילורוסיה באוגוסט 2005 עדיין לא סוכמו, אך גם הם מצביעים על המגמה הנזכרת כאן).
86. על תעודת היושר של משה בן נחום שמואלביץ חתומים ארבעים בעלי בתים מביחוב.
87. פנקס קהילת מוהילב, ביסל"א, צכ"י 69386 דף 134 ע"ב, או דף 131 על פי מספור אחר של הדפים.
88. מורגנשטרן, "מפקד כולל הפרושים", עמ' 246 (מס' 123). נראה שר' משה ב"ר יעקב בלכר נפטר לאחר הגעתו לארץ.
89. שם, עמ' 245 (מס' 49 ומס' 76); כמו כן "ר' אייזיק ממאהילב" (מס' 79) יכול להתאים לעולה שמספרו 3, אייזיק לייב בן איסר שפיר. ייתכן שמקצת העולים לא היו מן הפרושים, והם מצויים ברשימות החסידים במפקד מוניטיפיורי משנת 1839. בגלל העדר נתונים, רשימות אלו אינן מאפשרות זיהוי מוחלט. ייתכן גם שיש אנשים המנויים ברשימות האלה שלא הגיעו בסופו של דבר לארץ.
90. מורגנשטרן, "מפקד כולל הפרושים".
91. מורגנשטרן, "הדיון בשאלת חידוש הקרבנות", עמ' 52-53.
92. ר' שלמה זלמן הירץ ריינס הוא אביו של ר' יצחק יעקב ריינס, מייסד תנועת 'המזרחי'. ראה מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 363-366.
93. שם, עמ' 367-370.
94. מורגנשטרן, "שתי מסורות", עמ' 202-209; מנחם מנדל מקמיניץ, ספר קורות העתים, דף ח ע"ב; פראנקל, ירושלימה, עמ' 140. שמריה לוריא עלה לארץ בהיותו בן 29 עם כמה עשרות מבני־משפחתו. על אישיותו, מניעי עלייתו, מעשיו בארץ ושיבתו לרוסיה נרחב בהמשך.
95. ר' ברוך משה ב"ר שמשון הלוי רוהלד נפטר, על פי רישומי החברה קדישא בצפת, בכ' בתשרי תקצ"ד, וקברו מצוי בחלקה יג (7).
96. העובדה שהעשירים לא נזכרו בדרך כלל ברשימת מפקד הכולל עולה משאלה שעורר לעהרן באשר לזהותה של אחת מהרוגות הרעש בשנת תקצ"ז (1837) – "שרה בת הגאון ר' יהושע". בתשובה כותב לו ר' נתן נטע ב"ר מנחם מנדל משקלוב: "והנה על האשה הצדקנית מרת שרה נ"ע אשר דרש רומעכ"ת [רום מעלת כבוד תורתו] מה שאינה נזכרת ברשימה. כי היו

שולחים לה כדי ספוקה מהכשר מעות שהניחה פה בהמדינה ולא היתה צריכה לקבל מקופות הצדקה כלל. ע"כ לא נזכרת שום פעם ברשימה". ראה קטלוג חובבי יודאיקה, סתיו תשנ"ה, פריט מס' 30. עוד ראה עליה אצל ריבקינד, "רשימת הרוגי צפת", עמ' 107, שורה 57. וכן ראה שם, הערה 1. ייתכן שהייתה צאצאית של ר' אלעזר רוקח מברודי, שעלה לארץ לקראת שנת ת"ק (1740). ראה מרדכי נדב, ספר פינסק, א (תל אביב: הוצאת ארגון יוצאי פינסק, תשל"ג), עמ' 281.

97. מורגנשטרן, "יהודי צפת 1800-1839", עמ' 166-167.

98. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 133-161. כשלושים מאנשי הקהילה נשארו בצפת ובטבריה, וכעשרה התיישבו בחיפה.

99. ראה שמלץ, "קווים מיוחדים בדמוגרפיה של יהודי ירושלים", עמ' 68-72.

100. על מאפייני העלייה במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה ראה קובץ, "העליה ממזרח אירופה". וכן ראה קרלינסקי, "החברה החסידית של צפת".

101. ריבקינד, "רשימת הרוגי צפת".

102. שוורצפוקס, "יהודי אלג'יריה", עמ' 337.

103. שוורצפוקס, "העליה מצפון אפריקה", עמ' 111.

104. על מספר ההרוגים בגליל ומספר היהודים בארץ ישראל בראשית המאה התשע-עשרה ראה מורגנשטרן, "יהודי צפת 1800-1839".

105. מוקד הרעש פגע באזור המגורים של היהודים, שהיה במדרון המערבי של ההר, סמוך לבית העלמין העתיק של צפת. בתי היהודים נבנו בצורה צפופה ביותר, זה על גבי זה, ואילו באזור המוסלמי נבנו הבתים ברווח גדול זה מזה, וגם עובדה זו גרמה שהיהודים נפגעו יותר מן המוסלמים.

106. מספר זה קטן ב-86 ממספר ההרוגים האשכנזים המצוי בידינו.

107. David Amiran, "Earthquakes in Palestine," *Israel Exploration Journal* 2 (1952), Appendix B, pp. 63-65.

108. אין בידינו מידע על הזמן והאופן שבו השיגו העולים מאלג'יריה בראשית שנות השלושים את הנתונים הצרפתיים, אף שעזבו את אלג'יריה. ייתכן מאוד שאנשים שעלו ממקומות אחרים בצפון אפריקה נרשמו גם הם כעולים מאלג'יריה כדי לזכות בהגנת הקונסוליה הצרפתית. נראה כי הצרפתים, מטעמיהם שלהם, היו מעוניינים להעניק הגנה לעולים יהודים רבים ככל האפשר על מנת להגביר באמצעותם את מעורבות צרפת בענייני האימפריה העות'מאנית.

109. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 79.

110. שם, עמ' 80.

111. שם, שם.

112. שם, שם.

113. איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 503. זרם מתמיד של עולים אמנם לא חדל מלהתקיים, אולם מספרם של הבאים לא היה אלא בבחינת מילוי מקומם של הרוגי הרעש והמגפות. על הסיבות להתמעטות העולים לאחר חורבן הגליל ב־1837 נעמוד בהמשך.
114. ראה מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 46-52. בהמשך הדברים נשוב ונעמוד על התופעה. למרות התייעוד שבידינו טענה מיכל בן־יעקב כי "ספק אם היתה 'משיחיות אקטיבית' במגרב במהלך המאה ה־19". ראה מיכל בן־יעקב, "העליה מצפון אפריקה", עמ' 301, הערה 38. וראה כנגד דברים אלו את המקורות הנוספים אצל איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 525-531.
115. מייזל, "רשימת יהודי צפת", עמ' תמה. הלה מונה בכל המפקד שלוש מאות ואחד עשר עולים מצפון אפריקה, אך אינו מפרט את ההרכב לפי מדינות. בדיקה של הספרדים בצפת מגלה חמישה עולים בלבד ממרוקו.
116. ייתכן שהזיקה המיוחדת של יהודי אלג'יריה לארץ ישראל באותה העת קשורה בהשפעתם הרוחנית של רבני אלג'יריה – הגאון ר' יהודה עייאש, שכונה "הגאון מופת הדור" ועלה באחרית ימיו לירושלים, וכן בנו ר' יעקב משה עייאש, שכהן כרבה הספרדי של ירושלים וכראשון לציון למעלה מעשר שנים (תקס"ו-תקע"ז). ראה אלמליח, הראשונים לציון, עמ' 139-155. יש להניח כי גם לשו"ר טבריה, ר' יהודה עמר, שנבחר בשנת 1831 לכהן כרבה של אלג'יר, הייתה השפעה רבה על העלייה.
117. הירשברג, תולדות היהודים בצפון אפריקה, עמ' 64.
118. בשנת 1801 נעשה ניסיון כושל לרצוח את הדאי מוסטפה, את שריו וכן את איש סודו היהודי נפתלי בוג'נאח.
119. הירשברג, תולדות היהודים בצפון אפריקה עמ' 67.
120. שם, עמ' 68.
121. שם, עמ' 69-77.
122. "מפני האפוטרופסות שביקשו מוסדות הדת של יהודי צרפת הנאורים להטיל על אחיהם 'המפגרים' השרויים עדיין בעולם המסורת". ראה הירשברג, תולדות היהודים בצפון אפריקה, עמ' 79.
123. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 48. על עדויות נוספות לגבי אותו אירוע ראה שם, עמ' 46-50.
124. בין השאר הוטל על הרב יהודה זרחיה אזולאי לאסוף כספים עבור עשרים וארבעה בתי מדרש ושיבות של הספרדים בירושלים.
125. טולידאנו, "תעודות על ר' יהודה זרחיה אזולאי", עמ' קנ-קנב.
126. מכתב מחכמי תוניס ורבניה להנהגה בצפת משנת תקצ"ד, ארכיון יד יצחק בן־צבי, תיק צפת (אוסף אבישר), פרק החלוקה.
127. שם, שם.

128. עובדיה, קהלת צפרו, עמ' רצו, רמב, רמה ועוד. בעמדה זו של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה יחול שינוי בשנות החמישים בעקבות התגברות הפולמוס בין ההנהגה הספרדית בירושלים לעולים מארצות המגרב. על כך ראה בהרחבה בפרק התשיעי.

129. העלייה מאלג'יריה לא פסקה למרות הקשיים שבהם נתקלו העולים בארץ. על עלייתם של מאה וחמישים עולים מדווח אוולד ביום 30 בנובמבר 1843 ומוסיף כי קהילה נפרדת של יוצאי צפון אפריקה עומדת לקום בירושלים. ראה (JI), *Jewish Intelligence*, 1844, עמ' 45. ביום 3 ביוני 1844 הוא מדווח כי זרם היהודים המגיע לארץ הקודש הוא גדול, וכי אין יותר מקום למגורים ברובע היהודי בירושלים, ועל כן נבחרה יפו כמקום משכן לעולים החדשים. ראה שם, 1844, עמ' 267. על כל אלה ראה להלן בהרחבה.

130. *Monthly Intelligence (MI)*, 1832, p. 190.

131. על עלייתו של ר' הלל לארץ ישראל ראה מודגנשטרן, "שתי מסורות", עמ' 199-209. וראה עליו עוד אצל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 175-176.

132. במסורת משפחת ריבלין ישנן כמה התייחסויות לנושא עלייתו של ר' שמריה לוריא, מהן התואמות את המקורות ההיסטוריים שהתגלו לאחרונה ומהן שאינן תואמות אותם. לגבי שנת עלייתו, יש המזכירים את שנת תקצ"ב (ריבלין, חזון ציון, עמ' 86), ויש המציינים את שנת תקצ"ג (ריבלין, "מכתב מאת ר' הלל ריבלין", עמ' קמג), ובמקום אחר מופיעה שנת תקצ"ד (ריבלין, ספר היחס [ירושלים, תרצ"ה], עמ' 21). נכדתו של שמריה לוריא, איטה ילין, מספרת מפי סבתה חנה בת הלל ריבלין כי נסיעתם לארץ ישראל באניית תורן ארכה כחודשיים, וכל המשפחה הייתה נתונה בסכנת חיים מתמדת. ראה ילין, לצאצאי, עמ' 14.

על פי המסורת המשפחתית היה שמריה לוריא צאצא של המהרש"ל (ר' שלמה לוריא מלובלין), ומכאן שם המשפחה "לוריא" (גוטליב, אהלי שם, עמ' 273). אולם אברהם אפשטיין, בספרו משפחת לוריא (וינה, תרס"א), עמ' 38, טוען כי שם המשפחה אומץ על ידי אביו של שמריה: "שאלתי על ייחוסו למשפחת לוריא את הר"א עליאסזאהן, והוא השיב לי בטוב: 'אך לחינם עמל כבודו למצוא דבר הקורבות של ר' שמריה לוריא ממאהיליב וייחוסו לש"ב [לשאר בשרו] הרב הגאון ר' דוד לוריא זצ"ל מביחאו יושן, כי לא ימצאנו. ר' שמריה הנ"ל היה בן לר' אהרן (מכונה ונקרא בפי כל ארליך) לוריא ז"ל שהלך לא"י, ובנו ר' שמריה הנ"ל נסע עם ב"ב [בניביתו] לא"י לבקרו, ושם לביתו למאהיליב. ר' ארליך זה בא ונטל לו השם לוריא בעת שיצאה הפקודה מהקיסר אלכסנדר הראשון כי כל יהודי ארצו יקבלו להם שם משפחה, ובחר לו שם לוריא. אבל לא ממשפחת לוריא מחצבתו". גם הגניאולוג הירושלמי ד"ר פאול יעקובי המנוח מסר לי כי לדעתו מי שאימץ לעצמו את השם "לוריא" היה אהרן (אביו של שמריה) או אברהם (סבו), והם אינם צאצאים למשפחת המהרש"ל. ראה ביסל"א, אוסף פאול יעקובי, תיק משפחת לוריא.

לשמריה לוריא ולאשתו, חנה בת ר' הלל ריבלין, היו שלוש בנות. חתניו היו: דוד לוריא ממוהילב, ר' דוד פרידמן רבה של קרלין ויחיאל מיכל פינס, שעלה עם משפחתו לארץ בשנת 1878 לשמש מזכיר קרן 'מוכרת משה מונטיפיורי', ובכך סגר את המעגל ההיסטורי המשפחתי במפגש מחודש עם הארץ. ראה בזיכרונות נכדתו של שמריה לוריא, שהיא גם בתו של יחיאל מיכל פינס: ילין, לצאצאי, עמ' 12-30. ר' יחיאל מיכל פינס היה הוגה הדעות האורתודוקסי החשוב ביותר בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה.

133. לא נזכרו ברשימה אחותו הנשואה של שמריה לוריא ובני־משפחתה שעלו עמה, וכן לא נזכרו חותנו ר' הלל ריבלין ואביו ר' אהרן לוריא. עולים אחרים שלא נזכרו ברשימת המפקד היו ר' דוב בער מזל, אשתו (אחותו של שמריה לוריא) ובנם בן התשע אברהם, שעלו מהעיר ויזאן שבליטא. ר' דוב בער היה צאצא של ר' יוסף מזל, שהיה אחד האספנים הגדולים של ספרים עבריים במזרח אירופה. ראה יוסף מזל, "תולדות ר' אברהם מזל", היהודי, י"ט בסיוון תרנ"ח. עם זאת מופיעים ברשימה קרובי משפחה אחדים שקיבלו "חלוקה", כמו ר' יוסף יואל ור' יצחק (נכדיו של ר' הלל ריבלין), רבקה אשת יהוסף שווארץ, איידלא (אמה של רבקה ואלמנת שלום לוריא), מאיר לוריא (אחיה של רבקה) ואחרים. ראה מורגנשטרן, "מפקד כולל הפרושים", עמ' 239.

134. לונץ, ירושלים, ה (תרס"א), עמ' 230.

135. ייתכן שבארכיון מוחמד עלי באלכסנדריה יימצא חומר על פעילותו של שמריה לוריא. עד עצם היום הזה מונעים השלטונות המצריים מחוקרים ישראלים גישה חופשית לארכיון זה.

136. ריבלין, חזון ציון, עמ' 91-95, 147-150. ידיעה דומה על גאולת 'חצר חורבת ר' יהודה חסיד' בידי שמריה לוריא הופיעה בעתון המגיד, כ"ז בטבת תרכ"ה (25 בינואר 1865), עמ' 27, בדברים המצוטטים מתוך דברי הספד על שמריה לוריא מפי "מגיד מישרים" בקהילת מוהילב, ר' ליפמאן רובילין (כ"ז): "בימי ילדותו עת כי ה' [ה] עם כל משפחתו בארץ הקדושה פדה שם את הבית הכנסת אשר בחצר מורינו ר' יהודה חסיד וצל"ה [וכך צדיק לברכה לעולם הבא], אשר ה' [ה] תחת יד הישמעאלים כנודע לכל". וראה אברהם בנימין ריבלין, ירושלים – תולדות הישוב העברי במאה התשע עשרה (תל אביב, תשכ"ו), עמ' 42, הכותב: "בשנת 1835 נתן איברהים פשה רשות לתקן את בתי הכנסת, ויהודי ירושלים מהרו לנצל רשות זו בהריצות רבה. אז גם יכולים היו לבנות את בית הכנסת הראשון של העדה האשכנזית ('מנחם ציון') שחונך בשבט תקצ"ו (1837). חלק רב לעמדתו האוהדת של איברהים פשה כלפי הישוב העברי היה לגביר ר' שמריה לוריא, חתנו של ר' הלל ריבלין, יהודי עשיר שעלה מרוסיה בראש שיירה של 40 איש, וכאן מצא מהלכים לכובש המצרי ועזר לו לצייד את צבאו. אותו ר' שמריה (או ר' שמרל) לוריא, שהיה קבלן צבאי ברוסיה, הוא שביחד עם גיסו ר' שמרל צוקרמן ממוהילוב הביא את האקדחים המיוחדים בשביל ה'גווארדיה' היהודית, ארגון ההגנה של ירושלים (אשכנזים וספרדים). זמן רב מכונים היו בפי יהודי ירושלים אקדחים בכנוי סתרים 'שמרילאך', על שמות שני אישים אלה. ר' שמריה לוריא אף הצליח לשכנע את איברהים פשה להסכים ליסוד מקום ישוב יהודי עצמאי בהרי ירושלים, בסביבות הכפר הערבי 'נבי סמואל' (שמואל הנביא), והפשה הכובש אף כינס לשם כך את השייכים הערבים מכל הסביבה, כדי להסביר להם את חשיבות הדבר גם בשבילם, אלא שהדבר לא נתגשם. אגב, ר' שמריה לוריא וחלק מבני ביתו חזרו לרוסיה בשנת 1835, אחרי שאיבד כאן את רוב כספו. אבל שהייתו כאן אפשר לכנותה כאבן־עזר לישוב העברי בירושלים, שחתנו [צ"ל: שחותנו] ר' הלל הציב את אבן הפנה שלו. כעבור שנים רבות התישב בירושלים חתנו של ר' שמריה לוריא, העסקן והסופר ר' יחיאל מיכל פינס, אשר בעת נישואיו נתן לו חותנו כמה 'נפוליונים' שהביא עמו מא"י וברכו שיזכה להשתמש בהם בארץ־ישראל". למסורת זו על כל מרכיביה יש הדים במקורות התקופה, אך אין בנמצא הוכחות חד־משמעיות לכל הפרטים הנזכרים.

137. ר' יהוסף שווארץ, קרובו של לוריא, אינו מזכיר כלל את חלקו בפרשת 'החורבה', וכך גם בתיאורו את גאולת 'החורבה' בספר תבואות הארץ (מהדורת א"מ לונץ) (ירושלים, תר"ס),

עמ' תע-תעב. גם אברהם משה לונץ, שניזון לעתים ממסורות פנימיות של משפחת ריבלין, אינו מזכיר מסורת זו. מה שמקשה עוד יותר לקבל את המסורת המשפחתית הזאת הוא העובדה שלעיהרן, שנלחם בכל מאודו בכוונת הפרושים לבנות את חצר 'החורבה', אינו מזכיר את חלקו של שמריה לוריא בפדיון החצר.

138. על פי רשימות כתב יד של ר' שלמה זלמן ריבלין המצויות בארכיון משפחת הרב אריה לוי זצ"ל, וצילומן עמדי.

139. כגון דו"ח ראש"ו למשה מונטיפיורי מראש חודש אדר ב' תר"ג, נדפס בעיתון *Orient*, 25 באפריל 1843, עמ' 273-276. עם זאת נזכרים בדו"ח כספים שהביא לירושלים ר' משה מגיד, גיסו של שמריה לוריא, בשנת תר"א. ייתכן מאוד ששמריה לוריא תרם כספים אלו או מקצתם.

140. "וגם פה הי' דרכו כך וגדול ומפואר בגדולי הארץ ובגדולי העיר במשפט ומשרתי הפאשא, עד שממש כולם הטו אזנם לו... אשר הי' [ה] כח בידו לעשות כל אשר טוב בעיניו ולהיטיב". מכתב מיום כ"ח בניסן תקצ"ו, אמתע"י, אינ' 7227(1), אוסף מכתבי שווארץ.

141. הנוסע בנימין השני, ששהה בארץ בשנת 1847, כותב כי שמריה לוריא הצליח להיכנס למערת המכפלה "בעזר נדבות כסף רב אשר נתן אל הממונה לבוא אל תוך בתי התפלות הנזכרים". ראה ישראל בן יוסף, ספר מסעי ישראל (ליק, תרי"ט), עמ' 6.

142. על ירידתו של שמריה לוריא מן הארץ מדווח המיסיונר ג'ון ניקולייסון בירחון הלונדוני של 'החברה המיסיונרית הלונדונית להפצת הנצרות בקרב היהודים'. הוא מספר כי רבנים ספרדים הציגו בפניו את שמריה לוריא ביום 6 במאי 1834. הוא כותב כי שמריה לוריא הוא יהודי עשיר ומלומד שעלה לארץ עם אביו לפני שנתיים, וכי אביו נפטר לאחרונה. ניקולייסון מספר כי לוריא כבר שלח את משפחתו חזרה לאודסה וגם הוא עומד להצטרף אליהם בקרוב. ראה *Jewish Intelligence (JI)*, 1835, עמ' 185. המידע החשוב ביותר במקור זה מתייחס למועד עלייתו של ר' אהרן, אביו של שמריה. אם דיווח זה נכון, ואני מניח שכך הוא, הרי "ר' אהרן לוריא" שנוכח במקור משנת תקפ"ז אינו אביו של ר' שמריה, או שהוא ירד מן הארץ וחזר ועלה עם בנו מחדש בשנת 1832 (הוא בוודאי קרוב משפחתו). ראה מורגנשטרן, בשליחות ירושלים, עמ' 85, וכן עמ' 88, הערה 30. על קשרי הפרושים בירושלים עם 'החברה המיסיונרית הלונדונית' ראה מורגנשטרן, "הפרושים". עלייתו של שמריה לוריא לארץ וירידתו ממנה כעבור זמן קצר השאירה את רישומה בויכרון ההיסטורי הירושלמי, ובספר מסעותיו של לודוויג פראנקל, שביקר בירושלים בשנת 1856, הוא כותב: "מנסיעת או ביאת איש עשיר ירושלימה לא קרה המקרה בעתותינו אלא רק הפעם. ימים לא כבירים אחרי תום המרד בפולניה בא איש אחד מגדבני המכלכלים, יליד מאהילעו ממדינת רוססיה, עם שלושים נפשות ביתו ובמכסת רכוש העולה עד לשלש מאות אלף [300,000] כסף להתגורר ולשבת בירושלים עדי עולם. ויהי מקץ שנתים ימים לשבתו שם, בנפול המסווה מעיניו, אשר כסה את פניהו הלוט, פנה האיש התמים הלזה עורף אל העיר הקדושה, ועוד היום הנמו אמריו האחרונים בעת הפרדו למשל בפי העם, 'מי האיש החפץ חיי העולם הזה ילך לשבוע נעימות במחוז המאלודיא, וכל אשר נפשו שוקקה לנחלת העולם הבא בלי מצרים, ילך למדינת רוססיה, וכל אשר ימאן בטוב העולם הזה וגם מנחלת הבא יניח ידו, הוא ילך ויבלה שנות חייו בירושלים'". ראה פראנקל, ירושלימה, עמ' 266. בירושלים נהגו לספר בשמו של לוריא כי אין בעיה לעשות בארץ ישראל "קצת כסף", זאת בתנאי שהעולה הגיע לארץ קודם לכן עם הרבה מאוד כסף.

143. יהוסף שווארץ שעלה מגרמניה לארץ בי"ג בניסן תקצ"ג נשא לאישה סמוך להגעתו את אחת מקרובותיו של שמריה לוריא.
144. מכתב יהוסף שווארץ לאחיו בגרמניה מיום ג' בשבוע לסדר וזאת התרומה, תקצ"ו, אמתע"י, אינ (1)7227, אוסף מכתבי שווארץ.
145. שם, שם.
146. על צאתו מן הארץ השתמרה ידיעה מאת מנחם מנדל מקמיניץ, ששהה עמו בספינה בדרכם לחוף לארץ: "גם הרב הגביר המפורסם] במעלת תרומות לבו בצדקתו שהי' [עושה לכל, מו' שמריה לוריא] ממהאליב, נסע מירושלים לח"ל [פרופ' ישראל תאשמע המנוח הראה לי לפני כמה שנים כתב יד (פרטי) של הספר קורות העתים, אולי המקור עצמו, ובו מצאתי נוסח שונה: "נסע גם כן לחו"ל מחמת אונסו". הוא הטיב עמנו בכל הדרך הלזו, בהיותנו בספינה הי' [מהדר שיהיה לכולנו על הספינה שופר בר"ה ובסוכות יהי' [לנו סוכה, ופרנס כל צרכנו עד עיר אדעס, ע"כ [על כן] הטיבה ה' לטובים בזה ובכא". ראה מנחם מנדל מקמיניץ, ספר קורות העתים, עמ' 16, וכן שם, עמ' 32: "ואז היינו בספינה ארבעה יהודים דהיינו הרב (ר' נתן נטע) והגביר מו' [רנן] (שמריה לוריא) עם משרתו ואני עם ב"ב".
147. ביום ט"ו בתמוז תשס"ד מצאתי על הר הזיתים את מצבתו של אביו של שמריה לוריא ועליה חרותים המשפטים האלה: "פ"ג הרב ר' אהרן בהרב ר' אברהם לוריא (כ"ו) זצ"ל ממאלהוב נפטר כד אדר שנת תקצד". לפלא בעיניי שרישום המצבה לא הובא בספרו של אריה לייב בריסק, חלקת מחוקק (ירושלים), וייתכן שנרשמה בכתביו שלא הובאו לדפוס. המצבה מצויה בחמישים מטרים בקו ישר צפונית לקבר המקובל ר' שלום שרעבי.
148. ריבלין, "מכתב מאת ר' הלל ריבלין", עמ' קמו; מורגנשטרן, "שתי מסורות", עמ' 203.
149. על פרשת ההיתר שנתן פשקביץ לאיסוף כספים בפולין למען ארץ ישראל ראה בהרחבה בפרק השני.
150. גם המידע על אודות הפסקת הקשר בין שמריה לוריא ובין פשקביץ הגיע לידינו ממקורותיו של לעהרן ראש הפקוא"מ, הכותב לר' אריה נאמן בירושלים ביום ט"ו בחשוון תר"ה כי שלח את מכתבו אל שמריה לוריא לוודעה, אולם הוא חושש כי המכתב לא יגיע ליעדו שכן שמריה לוריא עזב את ורשה, "כי נבאש אצל השר פאשקעוויץ ועקר דירתו משם לעיר... [שם] לא ברור] בגובעריניא מוהילוב". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 12. באחד מביקוריי בספריית האקדמיה הלאומית למדעים בסנט פטרבורג מסר לי אחד מעובדי הספרייה כי נתקל פעם בתיק מסמכים על שמריה לוריא, אך לא מצא אותו שוב. מאחר שאוספים שלמים, ובהם תיקי המטה הכללי של הצבא הקיסרי הרוסי, הועברו מן הארכיונים בסנט פטרבורג למוסקבה, ייתכן שתיקו של לוריא, שהיה מגדולי הספקים של הצבא הרוסי, מצוי שם.
151. איגרת רנ"ג ללעהרן מחודש שבט(?) תקצ"ו, ביסל"א, כ"י, 1685(5)4.
152. ראה צבי קרול (עורך), כתבי אליעזר צוקרמן (תל אביב, ת"ש), מבוא, עמ' 8-9, 13.
153. המגיד, כ"ז בטבת תרכ"ה (25 בינואר 1865).
154. יהוסף שווארץ כותב כי ר' שמריה לוריא הודה לו על ספרים ששלח אליו למוהילב וכתב לו כי הוא עומד לחזור ארצה לצמיתות: "דאס הגביר הנ"ל זעלבסט קאממען ווירד, אום היער צו פערבלייבען". ראה אמתע"י, אינ (1)7227, אוסף מכתבי שווארץ, דף 166.

155. על פי מקורות בני־התקופה נאנסו רבות מן הנשים היהודיות בצפת במהלך ימי המאורעות. נראה לי כי ירידתה מן הארץ של מלכה בת ר' יצחק באב"ד, שהייתה ממשפחת גדולי תורה, מהנכבדים והעשירים בקהילה היהודית בברודי, אירעה על רקע זה. פטירתה סמוך לאירועים האלה וההוקרה שזכתה לה למרות ירידתה מן הארץ הן עדות לטראומה הקשה שעברה. ראה אריה מורגנשטרן, "מברודי לארץ ישראל וחזרה – מצבת מלכה בת יצחק באב"ד", ציון נח (תשנ"ג), עמ' 107-113.

156. מלאכי, הישוב הישן, עמ' 65-78; אביר, "המרד נגד השלטון המצרי".

157. *Jewish Intelligence (JI)*, 1836, עמ' 282.

158. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 46-51; מורגנשטרן, "הדיון בשאלת חידוש הקרבנות", עמ' 46-51.

159. בית הלוי, תולדות יהודי קאליש, עמ' 314. מכתבים נדירים אלו השתמרו בידי בני־משפחתו בקאליש.

160. שם, עמ' 314-315.

161. שם, עמ' 315.

162. שם, עמ' 317.

163. "מה גדול אלוקנו והוא שוכן את דכא... אשרי האדם אשר ישליך על ה' יהבו". ראה שם, שם.

164. שם, שם.

165. שם, עמ' 322.

166. שם עמ' 330. על עולים כר' יוסף בן שבתאי מאנספלד אומר ישראל ברטל כי עבורם היישוב בארץ הוא המשך הגלות ותו לא (ברטל, גלות בארץ, עמ' 15), זאת כמובן בניגוד גמור לדימוי העצמי של העולים, כפי שעולה מדברים אלו ומדברי אחרים, שלדידם נתפסת העלייה לארץ לא רק כטרנספורמציה גופנית ורוחנית, אלא כלידה מחדש וכזרז מרכזי לקירוב הגאולה. במבוא לקובץ מאמריו מתייחס ברטל ליהודי ארץ ישראל במאה התשע־עשרה בדימויים משכיליים שליליים ומגדיר אותם "גלותיים". כך הוא קובע, בניגוד לתפיסת העולים עצמם, כי "שלא כאנשי העליות הלאומיות המודרניות, אין עצם קיומו של הישוב נתפס אצל קודמיהם כיצירה חדשה המבטלת את מצב הגלות" (שם, עמ' 16). לדעתו של ברטל, שמירת התורה ומצוותיה על ידי יהודים בארץ ישראל היא, בין היתר, המשך קיומו של "מצב הגלות". בהיבט ביקורתי אנכרוניסטי הוא טוען כי הם "לא עקרו את הגולה מתוך חייהם ולא קעקעו את עולמה. הם העתיקו מגור של הגולה לארץ ישראל וקיימו את עיקר ערכיה של זו בארץ" (שם, עמ' 22). כך הוא מייחס ליישוב "הגלותי" בארץ ביטויי זרות לא רק כלפי ערביי הארץ אלא גם "כלפי הארץ, סבעה, נופה, הגיאוגרפיה שלה" (שם, עמ' 18). כדאי להזכיר בהקשר זה את דברי ר' ישראל משקלוב על ארץ ישראל: "אשר גם בחורבנה אין דמיונה, במעיינותיה, במימיה, בתהומותיה, בטהרת תבואותיה ופירותיה, בזכות אוריה, וכל אשר בחוצותיה ופנימיותיה, וכל מי ומי אשר עולה בהר ה' וישגיח עליה, בעין החמלה בעין פקוחה בטובותיה, ילבש עז ותעצומות פלאי שבחיה". איגרת השד"רות של ר' ברוך מפנסק מחודש

אלול תקצ"א, ספריית אמברוזיאנה, מילנו. על הוויכוח שלי עם ברטל בנושא זה ראה מורגנשטרן, "מציאות היסטורית", עמ' 173, הערה 4. וכן ראה את הביקורת של יהושע קניאל על ספרו של ברטל גלות בארץ, ציון סא (תשנ"ו), עמ' 238-249 (וגם בתוך קניאל, במעבר, עמ' 74-88).

167. ריבקינד, "רשימת הרוגי צפת", עמ' 106 (24).

168. "בעקבתא דמשיחא הגליל יחרב", משנה אחרונה במסכת סוטה.

169. מכתב מקיץ תקצ"ח, אמתע"י, איג 7227(1), אוסף מכתבי שווארץ, דף 63.

170. שם, שם.

171. בן צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 126.

172. עובדיה, קהלת צפרו, עמ' רעא.

173. "כצור גרים כמאה יהודים, מהם חמש משפחות שהגיעו לא מכבר מאלג'יר, והשאר באו מצפת, לאחר שבתייהם נחרבו ברעש ב' בינואר 1837". ראה איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 514. במקום אחר הם מדווחים כי אותם שהגיעו לצור מחפשים בה מחסה ארעי "עד שהמהומות בארץ יחלפו". ראה שם, עמ' 523.

174. שם, עמ' 523.

175. שם, עמ' 524.

176. על ר' יהונתן מוהלין סיפרו שהיה בבחינת מלאך שישן רק ארבע שעות ביממה ונהג מנהגי סגפנות. עוד סיפרו שטרם פטירתו הודיע לקרוביו את זמן הגאולה באמרו שהוא, כמו הגר"א, לא ראה קרי מימיו ועל כן יודע את מועד הקץ. ראה יהושע מונדשיין, "הגאון הצדיק ר' יהונתן מוהלין", מוריה, גיליון רמה-רמו (תשנ"ז), עמ' כח-כט.

177. "וגם ע"ז רבים אומרים לי... שלא טוב אני עושה בזה, פן אבוא ח"ו לביטול תורה כשלא יהיה לי ח"ו פרנסה בא"ה [בארץ הקודש]... ואני מבקש לכולם שתתפללו בעדי שה' יגמור בעדי נסיעתי לא"ה לחיים ולשלום". ראה שם, עמ' לד-לה.

178. לשם כך הוא כותב ל'רוזני וילנה': "ההכרח שיש לי ליקח מהכולל שלהם ושאין לי מוצא אחר לכסף". ראה שם, עמ' לו. ר' יהונתן משה דוב הלוי מוהלין לא הצליח למצוא לעצמו שידוך הגון לאחר פטירת אשת נעוריו, ונראה שפרשת נישואיו השניים היא שמנעה ממנו כסופו של דבר לעלות ארצה. לאחר זמן נפטר בדמי ימיו, בלא שהותיר זרע של קיימא ובלא שהספיק לעלות לארץ.

179. יעקב אייכהארן, עפר יעקב (ברסלאו, תקצ"ט), דף ל ע"ב. המצודה נהרסה ברעש האדמה בשנת 1837.

180. שם, דף ההסכמות. תאריכי ההסכמות הם י"ז באיר תקצ"ט וי"ט במנחם-אב תקצ"ט.

181. שם, דף מ ע"א. במקום אחר הוא נותן את ההסבר המסורתי לעובדת היות הארץ חרבה: "ארץ אשר ה' אלהיך דורש אותה... ואף שכעת אין בה רק מעט טובה... זהו למען לא יתענגו ויתפארו האומות הזרים היושבים בה... עד שיבוא עת דודים". ראה שם, דף לו ע"א.

182. שם, דף מב ע"ב.
183. שם, דף כו ע"א.
184. שם, דף כא ע"א.
185. שם, דף לב ע"א.
186. שם, דף כה ע"ב.
187. שם, דף מב ע"ב.
188. שם, דף מ ע"א.
189. שם, דף מ ע"ב.
190. יעקב אייכהארן, עדות יעקב (ברסלאו, תר"ה), דף ב ע"ב.
191. משה טייטלבוים, ישמח משה, חלק ראשון (ניו יורק, השב"ת [1942]), עמוד אחרון.
192. שם, שם.
193. יוסף אליעזר עדל, דרכי יוסף, חלק שני (תרכ"ה), דף קמג ע"ב.
194. שם, דף קמד ע"ב. וכך הוא כותב: "שבעה"ר רבו המתפרצים בעם, וכאשר יגיע ליל ט"ב [תשעה באב] ויומו היא ללעג וקלס בעינם כל אבלות ציון וירושלים, אבל עוד יעשו חובא וטלולא בכל מיני שחוק וקלות ראש כי יחשבו זאת לאבילות ישנה". ראה שם, שם. על עולה זה למשל אין לנו מידע משום מקום אחר.
195. ראה לעיל בפרק השישי.
196. פרנקל, דם ופוליטיקה, עמ' 91-97.
197. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 212 ע"ב.
198. שם, דף 216 ע"ב.
199. שם, דף 226 ע"ב.
200. שם, שם.
201. שנת ת"ר הייתה שנת שמיטה, והציפייה למשיח נמשכה עד לאחר חג הסוכות של שנת תר"א, בהתאם לנאמר בתלמוד: "שבוע שבן דוד בא בו שנה ראשונה... בששית קולות [מלחמה], בשביעית מלחמות, במוצאי שביעית בן דוד בא". ראה בבלי סנהדרין צז ע"א.
202. איגרת מיום י"ח בשבט תר"א, איגרות הפקוא"מ, כרך 10, עמ' 38.
203. הרב נוהג לדרוש לפני עדתו ב"שבת שובה" שבעשרת ימי תשובה וב"שבת הגדול" שלפני חג הפסח.
204. ניניו, זרע יעקב, דף צט ע"ב.
205. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 212-226.

206. ניניו, זרע יעקב, דף צט ע"ב.

207. שם, שם.

208. ראה יעקב עמדת, מטפחת ספרים (לבוב, תרל"א).

209. ניניו, זרע יעקב, דף ק ע"א.

210. שם, שם. בדרשותיו של ר' יעקב שאלתיאל ניניו מצויים דברים בשבחה של העיר טבריה. מדובר בדרשות שנשא לאחר נישואיו לבתו של רבה של טבריה. על פי ר' יעקב שאלתיאל ניניו נתקנה קופת רבי מאיר בעל הנס על ידי רבי חיים אבולעפיה בונה טבריה בשנת 1740: "הוא אשר תיקן כמה וכמה קופות... והוא גזר אומר בכח קדושתו וחסידותו שכל הנודר לשם גבוהה תנא דידן רמב"ה [רבי מאיר בעל הנס] ז"ל לא ישולם נדרו עד אשר יקיים מצוות נתינה להע"ק [הנז' כרת] [טבריה]... כי שם ביתו בית מנוחתו, ורצונו שיהיה קיום ויישוב המקום הקדוש אשר הוא טמון שם. ולמען יהיה עסק התורה שם בבית מדרשו... ובפרט הע"ק טבריה, כי שם תהיה התחלת הגאולה כמאמר ז"ל 'משם עתידין להגאל'". ראה יעקב שאלתיאל ניניו, אחת ליעקב, חלק א (ליוורנו, תר"ג), קונטרס "שפת אמת", עמוד אחרון. על הרעיון שהגאולה תתחיל בטבריה חוזר ר' יעקב שאלתיאל ניניו גם בדרשותיו. ברעש הגדול שהיה בגליל בכ"ד בטבת תקצ"ז (1837) נהרס בית הכנסת הספרדי בטבריה, ובאחת מדרשותיו לטובת בנינו מחדש של בית הכנסת אומר ר' יעקב שאלתיאל ניניו: "ועוד איזה עיר יש בעולם שלא יהיה להם בהכ"נ א' אחד מפורא, ובפרט העיר הזאת נעמי שיש לנו קבלה מן התלמוד והמדרש והזהר"ק והרמב"ם ז"ל 'דמשם עתידין להגאל' והמלך המשיח – שם יתגלה, והבשורה של אליהו – שם יתבשר, והע' [ושבעים] סנהדרין – שם יעמדו. ואחר כל הכבוד הזה – שלא ימצא בה הכ"נ א' גדול ונאה לקבל כל האותות הללו?" ראה ניניו, זרע יעקב, דף קה ע"א.

211. איש שלום, מסעי נוצרים, עמ' 528.

212. לידי פרנסיס אגרתון אינה קושרת את העובדות הללו עם פרשת עלילת דמשק שהייתה אז בשיאה, העכירה את האווירה בירושלים וגרמה לפחד ממשי ממהומות ומפוגרומים על רקע העלילה. ראה שם, עמ' 533.

213. שש מאות לאלף השישי הוא שנת ה' אלפים ות"ד שנים לבריאת העולם.

214. "ברית אבות בסערת אליהו", גיליונות הדפסה שלא נשלמו (משנת תש"ו), עמ' 26-27. חיבור זה מיוחס לר' יוסף (יושעה) ריבלין, ועל פי הנוכח בו התחבר בשנת תרי"ח (1858). בידי מצוי צילום של המקור הנדפס ובו 68 עמודים. וראו ריבלין, ברית אבות בסערת אליהו, עמ' 108.

215. *Jewish Intelligence* (JI), 1842, עמ' 167.

216. שם, 1842, עמ' 411; שם, 1843, עמ' 380.

217. שם, 1843, עמ' 418.

218. שם, 1844, עמ' 45.

219. רצהבי, "קונטרס 'משפט לאהלי יעקב'", עמ' קע. גם לעהרן קובע כי אילו נתנו הספרדים "חלוקה" לכל תלמיד חכם ולא רק לתלמידי חכמים שיש להם מקום בשיבות, היו עולים תלמידי חכמים רבים לירושלים. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 55.

220. *Jl*, 1844, עמ' 267.

221. שם, 1845, עמ' 409.

222. מכתב ר' משה ריבלין לקהילת אונגוואר מיום כ"ג בניסן תר"ג, אוסף בנימין ריבלין. קהילה חסידית קטנה הוקמה בירושלים רק בראשית שנת 1839 בראשות הצדיק הפולני ר' אהרן משה מגזע צבי ומשפחתו שמנתה אחת-עשרה נפשות. ראה אסולין, מיפקד יהודי ארץ ישראל, עמ' 169. קהילה זו התחזקה עם הגעתו של המדפיס ישראל ב"ק לעיר בראשית שנת תר"א, אך הייתה תלויה מבחינה כלכלית בקהילת האם של חסידי ווהלין בצפת. כולל רשמי של החסידים בירושלים הוקם רק בסוף שנת תר"ג, אך בקשתם לקבל את הקצבתם ישירות מאמשטרדם, ולא דרך צפת, נתקלה בהתנגדות אנשי צפת ועל כן דחה אותה לעהרן. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 319. נראה שכבר בשנת תר"ד, וכנראה עוד קודם לכן, הועברו לחסידי ירושלים בראשות ר' אהרן משה מגזע צבי כספים ייחודיים מפולין שלא דרך צפת. ראה שם, כרך 10, עמ' 424; שם, כרך 11, עמ' 77. לעהרן, כדרכו, התנגד לפיצול הנוסף שנגרם בעקבות הקמת הכולל החסידי בירושלים, וכתב לישראל ב"ק כי המשכילים, המתקלסים ברבו האדמו"ר ישראל מרוזין, ישמחו עכשיו לשמע הפיצול החדש שהתהווה בעדת החסידים בארץ ישראל. ראה שם, כרך 11, עמ' 34. על ההסכמים הראשונים בין הפלגים השונים ראה מינצברג, יישוב ארץ ישראל, עמ' פה-צג.

223. הורוביץ, חבת ירושלים, דף לט ע"ב.

224. *Jl*, 1845, עמ' 421-422.

225. מיכאל סטניסלבסקי, "התחלואה של ההשכלה ברוסיה", בתוך הדת והחיים, ערך עמנואל אטקס (ירושלים: הוצאת מרכז שזר, תשנ"ג), עמ' 155-156.

226. *Jl*, 1847, עמ' 102. בספטמבר 1846 מתפאר הרופא של בית החולים המיסיונרי, ד"ר אדוארד מק-גוון, כי בזכות השם הטוב שיצא לבית החולים בכל הארץ גדל מספר העולים הבאים להתיישב בירושלים. ראה שם, 1847, עמ' 21.

227. שם, 1847, עמ' 264, דיווח מיום 13 באפריל 1847 ומיום 14 באפריל 1847.

228. שם, 1848, עמ' 12, דיווח מיום 4 בנובמבר 1847. מדובר בחסידי חב"ד שהקימו בירושלים קהילה חב"דית.

229. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11 עמ' 13, מכתב מיום ט"ו בחשוון תר"ה. אמירה זו מבטאת את דעתו של לעהרן אך לא את התקנות של כולל הפרושים. עוד קודם לכן כותב לעהרן לראשי הפרושים כי סכומי הכסף שיישלחו להם מאמשטרדם עבור שנת 1843 יספיקו רק להחזרי חובות ולתשלומי ריבית. ראה שם, כרך 10, עמ' 332.

230. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 55.

231. שם, עמ' 1.

232. שם, עמ' 76.

233. שם, עמ' 8.

234. שם, עמ' 13.
235. שם, עמ' 16.
236. שם, עמ' 7.
237. שם, עמ' 27.
238. שם, שם.
239. שם, שם. עמדתו האמביוולנטית של לעהרן כלפי עליית יהודים לארץ ישראל מתחזקת כאשר מדובר בעלייה בלתי סלקטיבית. לדעתו, מצוקתם הכלכלית של היהודים היא שמשפיעה על משה מונטיפיורי להציע רעיונות לפרודוקטיביזציה של היהודים במלאכה ובעבודת האדמה, רעיונות המהווים לדעתו סכנה רוחנית לקיום היישוב.
240. שיר השירים ב:יב. וראה מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 220-223.
241. יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 148-149. ר' שמואל הלר מצפת כתב ללעהרן על שליחות זו, ובמכתב לרב חיים אברהם גאגין שואל אותו לעהרן מדוע לא כתב לו על השליחות: "יודיעני נא דעת קדשו בזה". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 178, איגרת מיום ח' בתשרי תר"ז.
242. *JJ*, 1848, עמ' 31, וכן ראה דיווחו של אוולד: שם, 1848, עמ' 11.
243. יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 149.
244. מכתב יהוסף שווארץ לאחיו ר' חיים, ללא תאריך, אמתע"י, אינ (1) 7227, אוסף מכתבי שווארץ, עמ' 2-3. וכן ראה עדות מיסיונרית על בשורה שהתפרסמה בירושלים בדבר המשיח העומד להופיע בקרוב: *JJ*, 1845, עמ' 416.
245. מכתב יהוסף שווארץ לאחיו ר' חיים מיום ד' לפרשת נח שנת תר"ח, אמתע"י, אינ (1) 7227, אוסף מכתבי שווארץ.
246. *JJ*, 1848, עמ' 281.
247. שם, 1848, עמ' 227. על אירועי מהפכת 1848 והשפעתם על היהודים באירופה ובארצות-הברית כתב יעקב טורי את ספרו, מהומה ומבוכה במהפכת 1848 – פרעות "שנת החירות" וזיקתן לראשית האנטישמיות החדשה (תל אביב, 1968). יעקב טורי, שהתבסס בעיקר על עיתונות התקופה, דן גם בתגובות משיחיות ובאלה שראו את האירועים כ"חבלי גאולה". הוא מתייחס במיוחד לתגובות יהודים בארצות-הברית של אמריקה, ובהם עמנואל נוח הקשיש שקרא ליהודים להתעורר ולבנות את בית המקדש. ראה שם, עמ' 68-81.
248. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 212-215.
249. עם זאת קבוצה ניכרת מבני כולל הפרושים חזרה בה מן התפיסות המשיחיות האקטואליות וחידשה את אמירת "תיקון חצות" על חורבן המקדש. ראה שם, עמ' 232-234.

הערות לפרק ה

1. על העיתונות כמדיה בקרב יהודי אירופה ראה בלונדהיים, "כלי תקשורת".
2. הראשון שעמד על השפעתה המלכדת של העיתונות היהודית היה בן-ציון דינור. ראה דינור, במפנה הדורות, עמ' 36-38. וראה שם, הערה 49, נתונים על מספרי העיתונים והידועות על חיי היהודים. על עריכת חדשות עיתונאית כיוצרת תודעה חברתית ראה Gaye Tuchman, *Making News: A Study in the Construction of Reality* (New York, 1978), וכן ברטל, "מבשר ומודיע".
3. לדוגמה: כבר בשנת 1840 העתיקו העיתונים *Allgemeine Zeitung des Judenthums* (להלן *AZDJ*) ו-*Der Orient* ידיעות רבות מהירחון הצרפתי *Archives Israelites de France* שזו עתה החל להתפרסם והרבה להביא ידיעות על הנעשה בעולם היהודי. גם העיתון האנגלי *The Voice of Jacob* (להלן *VOJ*) השתלב בחילופי המידע בנושאים יהודיים מיד כשהחל לצאת לאור בשנת 1841, ונהג להעתיק את רוב הידיעות למדור החדשות שלו מהעיתונים הנזכרים. ביום 12 בספטמבר 1845, עמ' 234-235, מוזכרים במקורות למידע שהוא מביא העיתונים האירופיים *The Zeit*, *The Spectator*, *Chambers Edinburgh Journal* וכן העיתון היהודי-צרפתי *Archives Israelites de France*.
4. 'החברה המיסיונרית הלונדונית' נוסדה בשנת 1809 במגמה לעקוב אחר הביטויים המעשיים של ציפיית היהודים לביאת המשיח בשנת ת"ר (1840). ראה מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 197-203. כמו כן ראה לעיל בפרק הרביעי.
5. ספיר, "מקורות חברות המסיון". הבולט בין העיתונים של החברה המיסיונרית הוא *Jewish Intelligence* (להלן *JJ*) שיצא לאור בשמות שונים החל משנת 1813. כאמור בפרק ההקדמה לספרנו, יומני המיסיונרים והעיתונות שלהם מהווים מקור היסטורי רבי-חשיבות בשל העובדה שהמיסיונרים הקפידו לדווח על תופעות שונות בקרב יהודי העולם, בעיקר בכל הנוגע לביטויים מעשיים ואידיאולוגיים בנושא הציפייה המשיחית והעלייה לארץ ישראל. כבר בשנת תקפ"ז (1827) מתייחס ראש הפקוא"מ לעהרן למכתב ראשי הפרושים בירושלים אל המיסיונר המומר יוסף וולף שנדפס בעיתונות המיסיונרית בלונדון. ראה ריבלין וריבלין, אגרות הפקוא"מ, א, עמ' 204.
6. לדוגמה: בעיתון *JJ*, 1844, עמ' 134-135, הועתק ציטוט מהעיתון *AZDJ* מ-4 במרס 1844, עמ' 136-141; וב-*JJ* משנת 1845, עמ' 68-69, הועתק ציטוט מ-*Der Orient*, 1844, עמ' 402-403; בכתבה ארוכה על ארץ ישראל והכנסייה האנגליקנית שהתפרסמה בעיתון היהודי-לונדוני *VOJ*, 7 ביולי 1843, עמ' 193-195, נכללו ציטוטים מהעיתונות המיסיונרית באותו נושא; במאמרו של רפאל קירכהיים בעיתון הגרמני *Der Orient*, 20 בפברואר 1844, עמ' 66-67, הובאו ידיעות מהעיתון *JJ* המתארות את האחראים על כספי החלוקה המגיעים לארץ ישראל.
7. על תפוצת עיתונים במערב אירופה ראה מבורך, "עקבותיה של עלילת דמשק", עמ' 53-54, ובהערות שם. בידעה בעיתון *Der Orient*, 1 במאי 1841, עמ' 264, נמסר כי בקהילות קטנות בדרום גרמניה נוסדו (לעתים ביזמתו של רב הקהילה) חוגי קריאה שבהם קראו את הידיעות על יהודי העולם שהתפרסמו בעיתונות היהודית. זוהי דוגמה אופיינית להרגלי

הקריאה של אנשי התקופה. עותק אחד של העיתון עבר ידיים רבות, כך שנתונים מספריים על תפוצת עיתון אינם משקפים בהכרח את מספר קוראיו.

8. *L'Univers Israélite*, פברואר 1845, עמ' 73-74. התרגום על פי מבורך, "עקבותיה של עלילת דמשק", עמ' 64.

9. מתוך מאמר המערכת בעיתון *AZDJ*, 1841, עמ' 23. התרגום על פי מבורך, הזיקה ההדדית, עמ' 14.

10. ראה מבורך, "עקבותיה של עלילת דמשק", עמ' 46-47.

11. קליינברגר, "תסיסה לאומית ביהדות גרמניה".

12. כך, למשל, העיתונים *AZDJ* ו-*Israelitische Annalen* ייצגו את הרפורמה המתונה, *Der Israelit des 19ten Jahrhunderts* ייצג את הרפורמה הקיצונית יותר, ואילו *Der Orient*, *Sinai* ו-*Sabbath Blatt* ייצגו את הזרם השמרני בין מחייבי הרפורמה, או מה שמכונה "הזרם הפוליטיביהיסטורי". ליהדות החרדית היו עיתונים משלה, כגון העיתון שומר ציון הנאמן.

13. לקבלת תמיכה ביישוב פנה לעהרן בצורה דיסקרטית לכל יהודי גרמניה, למרות התנגדותו הנחרצת למגמות ההשכלה והרפורמה שהתפשטו בקרבה. יש לציין כי יהדות גרמניה הייתה מקור חשוב לכספים שאסף הפקוא"מ למען היישוב היהודי בארץ ישראל. הדברים אמורים בעיקר לגבי הקהילות היהודיות בדרום גרמניה, שבהן הייתה להשכלה ולרפורמה השפעה מועטה יחסית לשאר קהילות גרמניה, אולם גם הקהילות האחרות השתתפו באיסוף כספים למען יהודי הארץ. ראה אליאב, אהבת ציון, עמ' 120-122.

14. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 78-83. וראה לעיל בפרק השישי.

15. העיתון *VOJ*, 20 בדצמבר 1844, עמ' 65, מעתיק מכתב שנשלח לעיתון *Times* הלונדוני על ידי תייר שחזר מארץ ישראל. התייר סוקר את בעיות הביטחון בדרך שבין ירושלים ליפו ומתאר גם את ניסיון ההתנקשות בחייו של ראש"ז, שהוכה בידי פורעים עד כי היה מרותק למיטתו במשך חודשים.

16. *Der Orient*, 15 בפברואר 1840, עמ' 49-50. על פי הכתבה הגיע מספר היהודים לשליש מכל תושבי ירושלים.

17. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 184-188; אליאב, אהבת ציון, עמ' 215-225.

18. יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 773, 809; גלבר, "משה זאקס".

19. *Jl*, 1836, עמ' 100. ידיעה על כך נמסרה גם ב-*AZDJ*, 13 במאי 1837, עמ' 23-24. בשעה שביקש הרוזן הרמן פון-פיקנר לבקר בארץ ישראל הודיע על כך לעהרן לר' ישראל משקלוב בירושלים, וביקשו כי יקבל אותו בכבוד ויאמר לו כי מה שדיבר עמו זאקס על הצורך לייסד מערכת חינוך נפרדת לאלו מבין יהודי ירושלים שאינם חפצים בלימוד תורה, איננו מתאים לארץ ישראל, "כי תורתנו הקדושה כוללת הכל לדעת חכמה ומוסר וא"צ לבית חינוך וידיעת הלשונות למי שאינו עוסק בצרכי העולם הזה". ראה מכתב מיום כ"ח בחשוון תקצ"ח, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 73 ע"א. וראה תגובות נוספות של לעהרן על פגישת זאקס-פיקנר שם, כרך 8, דף 64 ע"א, דף 75 ע"א.

20. מעניינת היא התרשמותו של הרוזן הגרמני הרמן פון-פיקנר מדמותו של זאקס, כפי שכתב בספר זיכרונותיו: "רב ותלמודי גרמני מירושלים, מן היפים ביותר שנודמו לי, לבושו מנוקה, אדרתו ורודה, זקנו חום ונאה, פאותיו ארוכות ויורדות מתחת לתרבושו על פניו הצחורים ורישומו מצוין ביותר. אורח זה סיפר לי שהוא הולך לגרמניה להעסיק בה לבם של בני השפעה לתוכנית בת טיפוחיו; מוסד להשכלה בשביל נערי ישראל עזובים, שישרת גם את הגדולים, שכן רבים מן הגדולים שם דרגתם כדרגת ילדיהם". ראה שטוק, "לראשית פרסומו של ר' משה זאקס", עמ' שלא.

21. *AZDJ*, 23 בספטמבר 1837, עמ' 300-301; שם, 5 באוקטובר 1837, עמ' 315.

22. מתוך מכתבו של לעהרן לרב גאגין בירושלים, חשוון תקצ"ח. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 73 ע"א. עדות על כך שלעהרן פעל נגד זאקס בעקבות הביקורת הפומבית שהטיח כלפיו הובאה בידי ליפמן הירש לווינשטיין ב-*AZDJ*, 1 באפריל 1843, עמ' 197-198 וכן ב-*Der Orient*, 9 בינואר 1844, עמ' 9-12.

23. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 11 ע"א.

24. שם, כרך 8, דף 11 ע"ב. לאחר זמן מה כתב לעהרן גם אל רבה של פירט, ר' וולף המבורג, שעמו נפגש זאקס בביקורו בקהילה זו. במכתב זה מיום ג' באלול תקצ"ז הוא חוזר על רצונו לעכב את זאקס מלשוב לירושלים, ומספר לו שוב על כעסו בשל פרסום תכניותיו בעיתונות. ראה שם, כרך 8, דף 64 ע"א. במכתבו לר' נתן שאנטיך מפירט כותב לעהרן כי זאקס מספר בגנות הארץ, בבחינת חטא המרגלים, וכדי לפגוע באמינותו הוא כותב כי זאקס אמר לרוזן הרמן פון-פיקנר "שאינו מוחלט שמישיח יולד מיהודי". ראה שם, כרך 8, דף 77 ע"ב.

25. את דרישתו הפנה לעהרן אל זאקס באמצעות מכתב אל חותנו של זאקס, ר' צדוק הלוי קרויז. ראה "נשיא לבני נפתלי", תר"ד, שם, כרך 10, עמ' 411.

26. *Der Orient*, 16 ביוני 1844, עמ' 197-198; שם, 30 ביולי 1847, עמ' 241-242.

27. פרטים ביוגרפיים על אודות יהוסף שווארץ ראה אצל אליאב, אהבת ציון, עמ' 225-228. לגבי השימוש הראשוני במכתבי יהוסף שווארץ ראה אצל מורגנשטרן, "הדיון בשאלת חידוש הקרבנות".

28. מכתב יהוסף שווארץ לאחיו ר' חיים שווארץ בהירבן, אמתע"י, איג 17227(1), אוסף מכתבי שווארץ. המכתב הוא ללא תאריך, אך נכתב לפני שנת תקצ"ד.

29. מכתב משנת תקצ"ח, ללא תאריך, שם, עמ' 63.

30. "שמחתי כי שמעתי אשר א"י כל-כך חשוב בעיני העם להדפיס חידושיה בצייטונגען [בעתונות]". ראה שם, עמ' 63. לעומת זאת קושר לעהרן את התעניינות העיתונות בנעשה בארץ ישראל בשאיפתה להגביר את תפוצת העיתון. כאשר הוא כותב על אזכור הדחתו של הראשון לציון הרב יהודה ב"ר רפאל נבון ומיניו הרב חיים אברהם גאגין תחתיו, הוא מתייחס לעיתונות ככלי בעל ערך בהעברת מידע עדכני: "כי בזמנינו זה כותבי קורות הזמן חותרים ומחפשים לשמוע איזה דבר חדש להכניסו בקונטרס שלהם". ראה בניהו, "חמש שנים", עמ' רסג.

31. על הכתבות המעובדות אפשר ללמוד מתיאור מזג האוויר בארץ ישראל שנשלח לעיתונות והופיע לראשונה בעיתון *Sulamith* וחזר ונדפס ב-*Der Orient*, 3 באוקטובר 1840,

עמ' 315-316. בעיתון *Sulamith* תיאר שווארץ ירדת שלג בחודש תמוז, פרט שתוקן מאוחר יותר לחודש שבט ב־*Der Orient*. והנה מן המכתב המקורי שלפנינו מתברר שהאירוע היה בטבת והתיאור הכללי שונה במקצת: "ואפרש עתה ענין הגשם בקיצור נמרץ. כל ימות החמה, זאממער [קִיץ], לא תרד אף טיפה אחת... הווינטער [חורף] פה הוא על־פי הרוב כמו הזאממר אשר במדינתכם... ושלג הוא דבר פלא וחידוש וסימן ודבר טוב הוא כי הוא יורה על גשמי'ם הרבה. ובשנה העברה ר"ל [רצוני לומר] שיצא בחודש טבת הי' [ה] הרבה, וממש חצי חודש הי' [ה] מונח על הארץ ולא נמס... וקולות וברק'ים] גם המה לעית'ם [רחוק'ים]". אחיו לא פרסם את הדברים הבאים מתוך המכתב המקורי שלפנינו: "וחקרתי ודרשתי ועיינתי הרבה למצוא יסוד הדבר בדרך הטבע למה לא ירדו גשמי'ם] בימות החמה, ועדין לא מצאתי שורש ויסוד הדבר". ראה מכתב מיום ד' באייר תקצ"ז, אמתע"י, אינ 17227(1), אוסף מכתבי שווארץ.

32. מכתבו של שווארץ מיום 28 במאי 1837, זמן מועט לאחר עלייתו, התפרסם ב־*Der Orient*, 18 בינואר 1840, עמ' 17-18. מכתב נוסף של שווארץ המתאר את תולדות יהודי ירושלים הובא ב־*Der Orient*, 1 במאי 1841, עמ' 261-263. ידיעות נוספות שמקורן בשווארץ פורסמו ב־*Der Orient*, 12 בינואר 1843, עמ' 393-397.

33. מכתבים ללא תאריכים, אמתע"י, אינ 17227(1), אוסף מכתבי שווארץ, עמ' 87, 91, 103.

34. מכתב מיום ה' פרשת ויחי תרט"ו, שם.

35. מורגנשטרן, משיחות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 190-196.

36. מכתב מיום י"ב בתמוז תקצ"ט, אמתע"י, אינ 17227(1), אוסף מכתבי שווארץ. השימוש במושג "גאולה בדרך הטבע" הוא נדיר ביותר בתקופה זו.

37. מכתב ללא תאריך (משנת תר"ט בערך), שם, עמ' 129.

38. מכתב מיום ד' בשבט תר"ה, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 497. במכתב אחר ששלח לעהרן לגאגין ביום ו' בניסן תר"ד (דינור, "מארכיונו של החכם באשי", עמ' 107-108) הוא אף מביע תמיהה על שהעניק הסכמה לספרו של יהוסף שווארץ תבואות השמש (ירושלים, תר"ג). הוא מבקשו שיטיל צנזורה על הספר ואף מוסיף דברים קשים נגד שווארץ שעמד, לדעתו, מאחורי האינפורמציה שהביאה לפרסום הביקורת נגד הפקוא"מ בעיתונות בפרנקפורט. דבריו אלו של לעהרן נאמרים בעקבות רמיזות דר'משמעיות שהשמיע שווארץ במכתב ששלח לאחיו (פורסם בעיתון *Der Orient*, 9 בינואר 1844, עמ' 42): "כבר נדרשתי פעמים שונים מאיזה אנשים גדולים באירופה לחוות דעתי בענין המלחמה של ר' הירשל לעהרן וצד [שכנגד] השבתי: ומשמע ודומה ומשא" (הציטוט מובא אצל לעהרן במכתבו הנ"ל). לעהרן חושד שיהוסף שווארץ מסכים בשתיקה להקמת בית החולים ובית הלימוד שלצדו מתוך ציפייה כי יתקבל למשרת מלמד שם. ראה מכתב מיום ו' בניסן תר"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 409-410.

39. מכתב מחודש אדר תר"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 397.

40. מכתב מיום י"ב בתמוז תקצ"ט, אמתע"י, אינ 17227(1), אוסף מכתבי שווארץ.

41. כתב שליחותו של אהרן זעליג מן נחתם בירושלים ב"ח באייר תקצ"ו, שנת "דור שבן דויד בא בו", אושר בלונדון בח' בטבת תקצ"ט ונדפס בברלין אחרי ט"ו בכסלו תר"א. עותק ממנו

נמצא בבית הספרים הלאומי בירושלים, דף בודד, "המשפיעים במדה גסה לכל דבר שבקדושה", וצילומם בספרי משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 157.

42. ראשי הקהילה הספרדית בירושלים בירכו על התכנית לבניית 'החורבה' וקראו לתמיכה בשד"ר שלה. ההמלצה התפרסמה אצל אלעזר רפאל מלאכי, "דובב שפתי ישנים".

43. אחת הסיבות להתנגדותו של לעהרן לשליחת שד"רים הייתה החשש שהכפילות הזאת תפגע בהכנסות הפקוא"מ, וכך היה גם לגבי ההתנגדות לשליחותו של שד"ר 'החורבה' אהרן זעליג מן. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 247.

44. משה סופר, שו"ת חתם סופר, אורח חיים, סימן רג, תשובה מיום ט"ו בשבט תקצ"ח.

45. הפגישה בין לעהרן לאהרן זעליג מן התקיימה בחודש שבט שנת ת"ר. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 194 ע"א.

46. לימים טען רפאל קירכהיים כי ביקורתו על לעהרן היא ביקורת אישית בלבד על תפקודו של לעהרן כראש הפקוא"מ, ואין בביקורתו משום כוונה לנגח את האורתודוקסיה באשר היא (*Der Orient*, 8 בינואר 1845, עמ' 9-10). אולם לא כך תפס לעהרן את הביקורת הנוקבת שהוטחה בו מכיוון האגף הליברלי של יהודי גרמניה. מבחינתו המאבק נגדו הוא מאבק ייצוגי, ומשמעותו היא מלחמת הרפורמה באורתודוקסיה.

47. מכתב לעהרן מתשרי תר"ג, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 204.

48. על מנת להעצים את חוסר המוסריות שבהתנהגות הפקוא"מ הוסיף אהרן זעליג מן טענה שקרית, כאילו השתמש הפקוא"מ בכספי הנדבה החדשה שנתרמו למען נפגעי הרעש בצפת לצורך רכישת חצר והקמת בית כנסת בירושלים על שם משפחת לעהרן.

49. יצחק מרקוס יוסט היה היסטוריון. הוא הגדיר את היהודים "עדה" ולא "אומה", ולכן שלל פתרון לאומי-מדיני ליהודים. עם זאת, מתוך מניעים הומניים, גילה עניין במצב היהודים בארץ ישראל וניסה לקדם את רעיונות הפרודוקטיביזציה למענם. עיתונו *Israelitische Annalen* יצא לאור רק בין השנים 1841-1839.

50. *Israelitische Annalen*, גיליון 25, 21 ביוני 1839, עמ' 193-194. יוסט דיווח על היחס המסור של הפקוא"מ לכלל ישראל ולא רק לארץ ישראל, זאת בניגוד לאלוהיות שאינן מתעניינות במצב העם, ועם זה מתח ביקורת על מידת השמרנות של ראשי הארגון. לטענתו, כל מגמתם היא לשמור על קיום המסגרות המסורתיות ולהדוף כל מגמה חדשנית בחיי היהודים. את לעהרן הוא מבקר על שהוא מנווט את כספי החלוקה המופקדים בידיו על פי המדיניות השמרנית הישנה בעיניו ומונע העברת כספים למטרות שנועדו לשפר את מצב היישוב היהודי בארץ, כגון הפעילות הקשורה בבניין חצר 'החורבה'.

51. יוסט מתאר את מעורבות הקונסולים בהשגת הפירמאן לבניין חצר 'החורבה' ומציג את המסמכים הקשורים בביטול החובות לערביי ירושלים. הוא מתאר את התכניות לפיתוח המקום, ובהן תכניות לבניית בית כנסת, בתי הארחה, תלמודי תורה לעניים וכו' – מוסדות הדרושים לקיום נאות של קהילה מאורגנת. יוסט מגולל בפני קוראיו גם את המחלוקת העקרונית בנוגע לבניין 'החורבה' שהתגלעה בין אנשי כולל הפרושים בירושלים ובין אנשי הפקוא"מ, ולבסוף הוא מציין שאהרן זעליג מן הציג לפניו תעודות ומסמכים שונים, ובהם כתב שליחות מטעם

הספרדים ואישור של מונטיפיורי על אמינותו. ראה קרסל, ביכורי הנסיונות, עמ' 77-80. קרסל מביא תרגום קטעים ממאמרו של יוסט. ראה שם, עמ' 134-137.

52. על מידת השפעתה של העיתונות על דעת הקהל אפשר ללמוד ממכתבו המתנצל של לעהרן לאחד מגבאי ארץ ישראל בגרמניה. מסתבר שהללו התרשמו מן הביקורת שהופיעה בעיתונות והתרעמו על לעהרן שאינו מתייחס לעצם הביקורת אלא רודף את אהרן ועליג מן. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 251.

53. *AZDJ*, 29 באוקטובר 1842, עמ' 647. ראש"ז שלח את המכתב אל מחותנו אהרן ועליג מן ביום רביעי בשבוע, פרשת בשלח תר"ב. הנוסח העברי המלא של המכתב הובא אצל מלאכי, הישוב הישן, עמ' 96-97.

54. המאמר הראשון בנושא התפרסם בעיתון *Der Orient*, 11 ביולי 1843, עמ' 219-221. כתבותיהם של לווינשטיין וקירכהיים הופיעו גם ב-*AZDJ*, 11 במרס 1843, עמ' 141-144; שם, 18 במרס 1843, עמ' 159-161; שם, 25 במרס 1843, עמ' 177-181; שם, 1 באפריל 1843, עמ' 197-199.

55. הרו"ח של אנשי 'החורבה' התפרסם בשפה העברית בעיתון *AZDJ*, 6 במאי 1843, עמ' 270-271; שם, 13 במאי 1843, עמ' 283; שם, 15 במאי 1843, עמ' 297-298; שם, 22 במאי 1843, עמ' 312; שם, 29 במאי 1843, עמ' 325.

56. מתוך איגרתו של לעהרן לגבאי ארץ ישראל בקאסל מיום י"ג בכסלו תר"ג (איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 217), ובאיגרתו לר' יהודה יקותיאל טייטלבוים מאוהל מיום י"ח באלול תר"ג (שם, עמ' 319). בה בעת הודיע לעהרן כי יתיר למי שחפץ בכך לעיין בדו"חות הנמצאים אצלו. לעהרן טען כי הוא חושש מפני השתלטות הרפורמים באמצעות העיתונות: "פריצי בני עמנו תומכים באהרן ועליג מאן... ולעשות ליושבי א"י עובדי אדמה ובעלי אומניות". ראה שם, כרך 10, עמ' 319. את החשש שאהרן ועליג מן מתחבר לרפורמים הוא מביע גם לפני גבאי ארץ ישראל בקהילת מנהיים: "מאן נותן מקום לאפיקורסים לרדות בנו". ראה מכתב מיום כ"א בשבט תר"ג, שם, כרך 10, עמ' 251.

57. כתב המינוי ניתן לועליג מן בתקופת הראשון לציון הרב יונה משה נבון, שהיה מקורב לראש"ז.

58. ההודעה על ביטול השליחות פורסמה בקונטרס שכותרתו "אחינו בני ישראל אוהבי האמת והצדק ישמרו השומר אמת לעולם". ההודעה נחתמה בט"ו בכסלו תר"ג ונדפסה באמשטרדם בי"ח בשבט תר"ג. אחר כך צורף הקונטרס למהדורה שנייה של "אמת מארץ", א (תר"ד). לעהרן הדפיס קונטרס נוסף שנשא את הכותרת "מחאה מרבני אה"ק ורבני אמסטרדם נגד השד"ר אהרן זליג אשר יצא לחרף את הרב ר' צבי הירשל לעהרן... הממונה על מעות אה"ק". בקונטרס תקף את מניעיו האישיים של אהרן ועליג מן: "כי מכל מה שיקבץ יטול בשכרו שליש מהנשאר נקי... ויוציא דבה רעה עלינו בשונו אל לונדון. ובבואו לאלטונא הוסיף לדבר סרה על חלוקת הכסף הנעשית בא"י תוב"ב. עד בואו לפראנקפורט דמיין. ושם הגדיל המדורה, והיו דבריו עם כותב הקונטרס הנקרא 'איווראעליטישע אנגאלחן' אשר היה בליבו טינה עלינו... וקבץ סיפורי כזביו ויצא כנגדנו בזעם לשונו בארבעה דפים שונים של קונטרסו הנז' (כר) להבוות אותנו ולתת בנו דופי". ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 784-785.

59. סעיף ו בכתב הפיטורין. *Der Orient*, 17 באוקטובר 1843, עמ' 329-330.

60. "כי הדפיס אותו עוכר ישראל ל"ה לעווינשטיין ימ"ש מחדש נגדנו, והודיע שקבל כתבים מהב"ד וט"ה [מהבית דין ו' טובי העיר] בירושלים ת"ו עשרה כתבים במספר". הכוונה לעשרה מכתבים מירושלים שפרסם לווינשטיין באוקטובר 1842.

61. מכתב מיום כ"ט בתשרי תר"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 335. ימים אחדים אחר כך פנה לעהרן שוב אל הרב גאגין בבקשה שיגיע לפשרה עם הרב יהודה ב"ר רפאל נבון כדי שיבטל את מכתבו הנ"ל. ראה מכתב מיום ג' במרחשון תר"ד, שם, כרך 10, עמ' 337.

62. שם, שם.

63. הרב גאגין מבהיר "כי מבלעדי הרב צבי נר"ו ודעמיה [האנשים שעמו, עמיתיו] לא ירים איש את ידו בפקודות וגזירות חברת תרומת הקודש". ראה "אמת מארץ", א (תר"ד). בהמשך מכתבו מתייחס הרב גאגין אל לווינשטיין וקירכהיים, שהוציאו דיבה רעה על לעהרן ואף הפיצוה ברבים, והוא מאשים שהם שופכי דמים: "המנגידים להרב רצ"ל ור' צבי לעהרן ודעמיה, כמו ל"ה לעווינשטיין והשוטט עזי דבי טכתא רפאל קירכהיים המחפץ ומגדף תמיד. וברוב עזותם עם ההולכים בעצתם לא מנעו עצמם לכתוב מרורות בדפים מגידי חדשות, גאזיטאס, לאמור שבאו אגרות מירושלים". וכאילו לא די בזה, הם גם מחרפים את לעהרן "וצועקים על רצ"ל נר"ו, שאינם חפצים בו, והטילו גזירה וחרם שלא יטפל עד אשר יודה וימסור חשבון וכול". המסקנה המתבקשת היא שיש "לחדש ברית וכוח ההרשאה והממשלה לר' צבי לעהרן ואתו עמו פקו"א לתמוך ולסמוך על הרב הנז"כר] ודעמיה, כי כל מעשיהם לשם שמים בלי פניה... כי באמונה הם עושים ואין להרהר ולחרור ריב אחים חלילה ולנגוע בקצה כבודם, כי הקב"ה בחר בצדקתם ובאמונתם... ומעתה כל מה שיעשו ר' צבי ודעמיה עד בא משיח צדקנו עשוי ורצוי ומקובל עלינו ועל כל הבאים אחרינו לשרת בקודש".

כאמור, במהלך שנת תר"ד הדפיס לעהרן שלושה קונטרסים בשם "אמת מארץ", וכן את תרגומם לגרמנית, ובהם הביע את עמדותיו בנושאים העומדים על הפרק בענייני ארץ ישראל, כגון תגובה על פרסומים בעיתונות בעניין בית החולים. הקונטרס הראשון, שנדפס ב"א בשבט תר"ד, כולל גם קונטרס קצר של לעהרן שנדפס שנה קודם לכן ב"ח בשבט תר"ג וכן נספחים מתאריכים סמוכים, וראה להלן.

64. לעהרן מודה לעורך *Der Orient* על שבתאריך 14 בנובמבר 1843 (עמ' 361-362) הואיל לאזן במשהו את הביקורת על הפקוא"מ ולפרסם תקציר ממכתבו, אך הוא מתלונן כי המכתב קוצר יותר מדי והושמטו ממנו שמות התומכים החתומים עליו. כמו כן הוא מבקש שהעיתון יפרסם את חוות דעתו של השופט ההולנדי טוביה בועז שבחן את הדו"חות של הפקוא"מ ופסק כי ניהול הכספים תקין. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 330.

65. שם, כרך 9, עמ' 326-327. בעיתון *Der Orient*, 5 בדצמבר 1843, עמ' 385-387, הובא מכתב תמיכה בפקוא"מ שפרסמו נכבדי פרנקפורט, חברי הוועד המקומי לאיסוף מעות ארץ ישראל. באותו עיתון, ביום 12 בדצמבר 1843, עמ' 393-397, הובא הגינוי של לעהרן לכתב הפיטורין שהוציאו נגדו הרבנים הספרדים בירושלים.

כדי לשים קץ לשטף הביקורות נגדו מסביר לעהרן מדוע סירב להציג לעיני כל את ספרי החשבונות של הפקוא"מ, ותחת זאת הסכים "להראות פנקסינו עצמם לנכבדי עירנו שבאו אלינו על-פי בקשתנו ובפרט אל האדון השופט כ"ה טב"ל [ה] בועז יצ"ו". כראיה הוא מציג את "העתקת כתב העדות שנתן לנו [השופט טוביה בועז] בלשון צרפת, ונתקיימה חתימתו מן השרים הממונים על זה, והדפסנוהו [את חוות הדעת המקצועית] בכתבו וכלשונו בסוף הקונטרס אשר הדפסנוהו

מקודם בלשון אשכנז, למען יבינוהו כל המון עם ישראל שאינם מבינים לה"ק". מכתב לרב גאגין מיום כ"ד במרחשוון תר"ד, דינבורג (דינור), "מארכיונו של החכם באשי", עמ' 98-99. לעהרן חוור על כך ב"אמת מארץ", א (תר"ד), ובמכתבו לפירסט, עורך *Der Orient*, שבו ביקש לפרסם את מכתבו של השופט טוביה בועז המאשר את פעילותו הנאמנה של ארגון הפקוא"מ. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 9, עמ' 330.

66. *Der Orient*, 23 בנובמבר 1843, עמ' 393-397.

67. בשמונת הגיליונות הראשונים של *Der Orient* משנת 1844 (2 בינואר 1844, עמ' 1-2; 9 בינואר 1844, עמ' 9-12; 16 בינואר 1844, עמ' 17-19; 23 בינואר 1844, עמ' 25-26; 30 בינואר 1844, עמ' 33-35; 6 בפברואר 1844, עמ' 41-42; 13 בפברואר 1844, עמ' 49-50; 20 בפברואר 1844, עמ' 57-58) פורסמו כתבותיהם של לווינשטיין וקירכהיים במענה למכתב מווינה שבו הובעה דרישה לברר את העובדות האמיתיות המסתתרות מאחורי התלונות הבאות מירושלים נגד הפקוא"מ.

68. הכתבה הופיעה ב-*Der Orient*, 20 בפברואר 1844, עמ' 66-67.

69. במאמר של קירכהיים מיום 23 בינואר 1844 מובאות ידיעות על ארץ ישראל שכבר ראו אור בעיתון *JI*. כותב המכתב הנזכר בכתבה הוא אחד מאנשי 'החורבה' המתאר את מסירותו הרבה של ראש"ז לענייני ירושלים: "בכל צרות ישראל במגיפה ברעש בדבר ברעב בשודדים היה לו צער. ביתו לא סגר ואזניו לא אוטם מלשמוע צעקת אנשי ירושלים", ולמרות מתנגדיו שהפריעו לבניין 'החורבה' הצליח בעזרת משה מונטיפיורי לסיים את הבנייה. ראה *Der Orient*, 20 בפברואר 1844, עמ' 66-67.

70. *Der Orient*, 2 באפריל 1844, עמ' 106-107.

71. מכתב מיום ו' בניסן תר"ד. ראה דינבורג (דינור), "מארכיונו של החכם באשי", עמ' 106. מלבד הרב גאגין עמד גם הרב ישעיהו ברדקי לצדו של לעהרן, וגם בפניו שופך לעהרן את מר לבו. באחד ממכתביו אליו (איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 304) הוא טוען כי מאבק הרפורמים נגדו באמצעות העיתונות היהודית הוא תגמול על מאבקו שלו בתנועה הרפורמית.

72. שם, כרך 10, עמ' 107.

73. חוברות אלו שדווח בהן על ההכנסות וההוצאות של ארגון הפקוא"מ נקראו בשם "אות אמת", ויצאו לאור החל משנת תרט"ז (1856).

74. *AZDJ*, 24 בספטמבר 1842, עמ' 573-574. פרשת הקמת בית החולים נידונה במאמרי "בית החולים היהודי". כאן אדון במקומה של העיתונות בפולמוס סביב הקמת בית החולים. למקורות כלליים על התפתחותה של הפרשה ראה שם, עמ' 107, הערה 3.

75. *AZDJ*, 7 באוקטובר 1842, עמ' 601.

76. העיתון המיסיונרי *JI* בגיליונו מנובמבר 1842, עמ' 366-367, העתיק מן העיתון *AZDJ*, 24 בספטמבר 1842, עמ' 573-574. כך גם בגיליון מאי 1844, עמ' 134-135, צוטטה כתבה שנשלחה בידי ד"ר שמעון פרנקל לעיתון *AZDJ* ביום 31 באוקטובר 1843 ונדפסה ביום 4 במרס 1844, עמ' 136-138, ובה מצדד פרנקל בהקמת בית החולים בירושלים כמענה למיסיונרים.

77. בִּי־VOJ, 7 ביולי 1843, עמ' 193-195, הופיעה כתבה בת שלושה עמודים על פעילות הכנסייה האנגליקנית בארץ ישראל ועל השפעתה שם. בכתבה, שכללה ציטוטים מהעיתונות המיסיונרית ומעיתונות בריטית אחרת, מתוארת פרשת המתנצרים היהודים. מתוארת בה עדותו של ר' אברהם ניסן וואלפין שעמד בלחץ ודחה את ניסיונם של המיסיונרים להעבירו על דתו. לטענתו, מצבו הכלכלי הקשה הניע את המיסיונרים לנסות "לעזור את עיניו" בזהבם הנוצץ ובהבטחות כספיות. עוד טען שחבריו שהתנצרו (אליעזר לוריא ובנימין גולדברג) עשו זאת "אחד בפה ואחד בלב", ואין במעשיהם משום ביטוי לקבלת האמונה הנוצרית באמת.

78. פעילותו הרפואית של ד"ר שמעון פרנקל בירושלים נמשכה עד שנת חזרתו לאירופה בשנת 1858. הוא שימש רופא בבית החולים היהודי הראשון שהוקם בעיר, אך הביקורת על אישיותו – תאוות הממון שלו, התנהגותו הקשוחה כלפי חולים עניים והתנהגות מוסרית שלא הייתה מקובלת על יהודי ירושלים – הניקה לפעילותו של בית החולים. התלונות כלפיו ועל הנזק שגרם לפעילותו של בית החולים היהודי פורסמו בעיתונות. כך, לדוגמה, מצטט העיתון *Jewish Chronicle* (להלן *JC*) מיום 13 ביוני 1845, עמ' 177-178, תלונות עליו מתוך מכתב ששלח ללונדון יהודי מירושלים. המתלונן מתאר את יחסו המשפיל של ד"ר פרנקל לחולים וקובע כי יחס זה גרם ליהודים להדיר רגליהם מבית החולים היהודי ולפנות לקבלת טיפול במרפאה המיסיונרית. גם יומני המיסיונרים משקפים תמונת מצב דומה. ידיעה בִּי־JI, 20 באוגוסט 1843, עמ' 382, דהיינו חודשים אחדים בלבד לאחר בואו של ד"ר פרנקל לירושלים, מספרת כי פרנקל חרט את שמו על מצבת קבר זכריה בעמק יהושפט, ומאן שהוא הוסיף לצד שמו את המילים "מאמין בישו" לאות גנאי. ביקורת נוקבת עליו מתחו יהודי ירושלים באוזני מונטיפיורי בעת ביקורו בירושלים בשנת תר"ט. ראה בארון, "מתולדות הישוב בירושלים", עמ' 306-307.

79. ידיעה מוקדמת על בואו של ד"ר פרנקל נמסרה בעיתון היהודי-לונדוני *VOJ*, 3 בפברואר 1843, עמ' 107; שם, 21 ביולי 1843, עמ' 207. בגיליון מיום 15 בספטמבר 1843, עמ' 239, הופיע מכתב של ד"ר פרנקל המתאר את פעילותו. כמו כן הביא העיתון המיסיונרי *JJ*, 1843, עמ' 90, ידיעה שהופיעה ב־*Morning Herald* ביום 2 במרס 1843 וכללה אינפורמציה על שליחתו של פרנקל לירושלים. עיתון זה, שקיבל אינפורמציה ממונטיפיורי, הודיע כי ד"ר פרנקל ישהה בירושלים במשך שלוש שנים, בתקווה שאחר כך יקום בית חולים שיטפל בבני כל העמים. בעיתון *VOJ* מיום 9 ביוני 1843, עמ' 163, מובא מכתב שנשלח מירושלים ביום 28 באפריל 1843 המספר כי פרנקל הגיע ביום 11 באפריל 1843. (על פי הדיווח של הרופא המיסיונר ד"ר אדוארד מק־גוון במכתבו מיום 21 במרס 1843, הגיע פרנקל לירושלים בתחילת חודש מרס. ראה *JJ*, 1843, עמ' 260).

80. נראה שמונטיפיורי דרש מד"ר פרנקל כי ישלח מדי פעם למערכת העיתון *VOJ* מידע מירושלים, שכן בעיתון פורסמו כתבות אחדות ששלח ד"ר פרנקל ובהן מתוארת פעילותו בעיר וכן ההערכה שזכה לה בשל כך משה מונטיפיורי. ראה *VOJ*, 21 ביולי 1843, עמ' 207; שם, 15 בספטמבר 1843, עמ' 239; שם, 12 באפריל 1844, עמ' 126 (שם הועתק מכתבו של ד"ר פרנקל בעיתון *AZDJ* העוסק בניסיונות להקמת בית החולים בירושלים ובניסיונותיו של לעהרן להכשיל את היוזמה).

81. *VOJ*, 11 באפריל 1845, עמ' 133.

82. ראה לדוגמה VOJ, 12 בספטמבר 1845, עמ' 234-235. העיתונים המוזכרים בכתבות אלו של העיתון הם *Chambers Edinburgh Journal*, *The Spectator*, *Die Zeit* והעיתון היהודי-צרפתי *Archives Israelites de France*.

83. לויטננט-קולונל ג'ורג' גאולר, נוצרי שהושפע מהלכי הרוח המילניאריים, פרסם בשנת 1845 תכנית להקמת מושבות חקלאיות בארץ ישראל בהסתמכו על ציטוטי איגרות שהובאו ב-VOJ. באחד הגיליונות של העיתון (4 ביולי 1845, עמ' 185-192) פורסמה כתבה ארוכה העוסקת בתכניותיו של גאולר, המתבססות על ניסיונות קודמים לפיתוח תעשייה בארץ ישראל. כך לדוגמה הציע לחדש את בית הדפוס של ישראל ב"ק בצפת בחסותו של מונטיפיורי (בית הדפוס נהרס בפרעות הפלאחים). בין השאר מתוארת בכתבה עבודתו האמנותית של ר' מרדכי שניצר, המפסל באבן, מובאים בה מכתבי יהודים מארץ ישראל הכותבים על הצורך להקים בתי מלאכה של תעשיית טקסטיל, ומוזכרים שלושה מאנשי ירושלים שנשלחו על ידי מונטיפיורי לפרסטון על מנת ללמוד את התחום של הפעלת מכונות בתחום הטקסטיל. מלבד כל אלו יש בגיליון זה, כמו בגיליונות רבים אחרים של העיתון בתקופה זו, דיון בנושא בית החולים היהודי. גאולר עצמו פרסם את תכניתו ב-VOJ, 13 בפברואר 1846, עמ' 75-79. ראה קרסל, ביכורי הנסיונות, תעודה בעמ' 146-167. גם אברהם בניש, אחד מעורכי העיתון VOJ, העלה בשעתו רעיונות שהושפעו מתכניותיו של מונטיפיורי בדבר הקמת התיישבות חקלאית בארץ ישראל.

84. על פי דיווח מאוחר שהופיע בעיתון המיסיונרי *JJ*, 1843, עמ' 121, הייתה כוונה להקים בארבע ערי הקודש בתי ספר שבהם ילמדו שפות אירופיות ומקצועות חופשיים. הידיעה על כך הגיעה אל לעהרן, והוא העבירה לארץ כדי לעורר מחאה נגד הכוונה הזאת.

85. *AZDJ*, 13 במאי 1843, עמ' 283. פיליפסון אף פונה למערכת העיתון VOJ בתאריך 26 במאי 1843 בבקשה לפרסם כי האחים רוטשילד הודיעו במכתבם מפריז מיום 24 באפריל על מתן התרומה בסך מאה אלף פרנק. המכתב, שפורסם בעיתון VOJ, 26 במאי 1843, עמ' 169, מעיד שוב על חציית הגבולות של פרסום ידיעות בעיתונות, וזאת בניסיון להשפיע על דעת הקהל.

86. פיליפסון, שהכיר את דעותיו השמרניות של לעהרן, לא פנה אליו בראשית העלאת היוזמה אלא רק לאחר זמן, ואכן לעהרן דחה את רעיונותיו והתנגד להם. מכתבו של פיליפסון מיום 11 באוקטובר 1842 הובא על ידי לעהרן בקונטרס "אמת מארץ", ג (תר"ד). במכתבו לגבאי ארץ ישראל בקרפפלד סיפר לעהרן כי פיליפסון כתב לו בראשית חורף תר"ג וביקש כספים עבור בית חולים בירושלים. ראה איגרת מיום ח' באלול תר"ג, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 315.

87. כידוע התנגד לעהרן לכל יזמה של פרויקטים כלכליים בירושלים, בייחוד אם פרויקטים אלו היו עלולים לסכן לדעתו את עולמם הדתי-רוחני של בני היישוב היהודי במקום. אי לכך הוא כותב להנהגת קהילת המבורג נגד היוזמה של פיליפסון, וטוען כי יש לתת כסף לרעבים ולא לבניינים. ראה מכתב מיום י"ז בטבת תר"ד, שם, כרך 9, עמ' 339.

88. *AZDJ*, 4 במרס 1844, עמ' 138. התנגדותו של לעהרן הייתה רק לגבי הקמת מוסדות ציבור שהיו עלולים "לסכן" את היישוב היהודי בארץ ישראל ו"להרעילו" בכל מיני פרויקטים שרוח ההשכלה והרפורמה נושבת מהם. התנגדותו לא הייתה התנגדות עקרונית לעצם הקמת

מוסד רפואי ליהודים, והראיה לכך – הוא עצמו נעתר לבקשת יהודי קושטא לעזור להם בהקמת בית חולים ליהודים יוצאי אירופה וגייס למענם בראשית שנת 1838 350 פלוריינים הולנדיים. את הפרויקט בקושטא ראה לעהרן בחיוב ואף דרש כי באותו בית חולים יטופלו גם יהודים מקומיים, מפני שיש בכך כדי להוכיח ערכות הדדית בחברה היהודית. הואיל ועצם הקמת בית החולים היהודי בקושטא הייתה חיובית בעיניו, ביקש לעהרן מאנשי קושטא לפרסם את הדבר בעיתונות התורכית. ראה מכתבו של לעהרן אל עזרא פיג'וטו בקושטא מיום 1 באפריל 1838, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 7 (לועזי), עמ' 274.

89. עמדתו הבסיסית של לעהרן משתקפת במסמכים שפרסם דינבורג (דינור), "מארכיונו של החכם באשי", עמ' 85-121.

90. מכתב לר' יעקב אטלינגר מחודש אייר תר"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 421. במכתבו לשמואל פינס, שד"ר הפרושים בדנציג, כותב לעהרן: "והרופאים שרוצים להביא שם 'רפאים' יקראו, כי כולם מינים ואפיקורסים". ראה שם, כרך 10, עמ' 366. על הטענות שהרופאים יקבלו את הסכמתם של הרבנים ויהיו יראי שמים עונה לעהרן: "יודע כל שער בת עמי כי לא נמצאו כאלה". ראה מכתבו לשד"ר רחמים הלוי בקושטא, שם, כרך 10, עמ' 358.

91. מכתב לר' אריה נאמן בירושלים מיום ה' באדר תר"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 398.

92. בין העיתונים היהודיים שנרתמו למען פרויקט הקמת בית החולים יש לציין כמובן את *VOJ*, שהכריז על כך ב־3 בפברואר 1843, עמ' 107, וחזר על רצונו לאסוף כספים למען התכנית המקורית של פיליפסון בתמיכתו של מונטיפיורי ב־11 באפריל 1845, עמ' 13. לצדו פתח גם הרב יצחק ליסר מארצות־הברית במגבית למען בית החולים בעיתונו *The Occident*, 1844, עמ' 57. בהקשר זה יש להוסיף ולציין כי מלבד הסיבה המוסרית־אידיאולוגית להתנגדותו של לעהרן, הניע אותו גם החשש שמא יפגע מסע ההתרמה למען בית החולים בהכנסות המגבית של הפקוא"מ, מפני שהתורמים הפוטנציאליים עשויים להזדהות עם פרויקט שיעורר בלבם רחמים ויעדיפו לתרום בשבילו במקום למען אנשים אלמונים הנוקטים בקביעות למקורות מחיה יומיומיים.

93. "כל היסוד והבנין הם לבנות אשרה ולהכניס צלם בהיכל להביא מינות ואפיקורסות לאה"ק ת"ו". ראה מכתב לרב גאגין מיום כ"ד בחשוון תר"ד, דינבורג (דינור), "מארכיונו של החכם באשי", עמ' 101-102. וראה עוד במכתבים האחרים שם.

94. "בעיני היותר טוב הוא שיתועדו הה"ג הראשון לציון נר"ו עם הרבנים המובהקים רבני וחכמי ודייני ומנהיגי עיקו"ת [עיר קודשנו ותפארתנו] ובתוכם הרב הגאון הרב דדמשק, להטיל חרם דרבנן על מי שיבנה ויקים בית החולים ובית הלימוד, 'בבכורו ייסדנה ובצעירו יציב דלתיה'... וידפיסו כתבם שם וישלחו לחו"ל". ראה איגרת לרב יעקב ענתבי מיום ו' בניסן תר"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 409-410. בסופו של דבר לא הוכרז החרם.

95. שם, שם.

96. מכתב לר' ישעיה ברדקי מיום כ"ד באייר תר"ג, שם, כרך 10, עמ' 304; מכתב לרב גאגין מיום כ"ו באייר תר"ג, שם, כרך 10, עמ' 306.

97. למשל: "והוא בעיני לצור מכשול לאה"ק תוב"ב... כי השטן עומד על ימינו הוא אותו הדאקטור לעווי" (מתוך המכתב הנ"ל לר' ישעיה ברדקי); "כי עם הארץ גמור הוא, וכעת נשען על סופרו [ד"ר לוי] שגם הוא מכת החדשים המוליכו בדרך טועה". ראה מכתב לפרושים בירושלים מיום ה' בשבט תר"ד, שם, כרך 10, עמ' 388, ודברים דומים לשד"ר הספרדים רחמים הלוי בקושטא, שם, כרך 10, עמ' 310.
98. מכתב לרב גאגין מיום כ"ד באדר תר"ז, דינבורג (דינור), "מארכיונו של החכם באשי", עמ' 113-117.
99. בקונטרס "אמת מארץ", ג (תר"ד), כותב לעהרן על מונטיפיורי: "האדון הנכבד הגביר המרומם הנגיד המפורסם".
100. מידע על נסיעתו הצפויה מסר לעהרן במכתבו לקושטא. ראה איגרת מיום כ"ה באייר תר"ג, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 305.
101. שם, כרך 10, עמ' 384. כמו כן, במכתבו לר' יהודה יקותיאל טייטלבוים מקהילת אוהל טוען לעהרן כי "פריצי בני עמנו" תומכים באהרן זעליג מן ונותנים לו פרסום בעיתונות כדי לנגח אותו "ולבטל כל מעשינו בקודש... ולעשות ליושבי א"י עובדי אדמה ובעלי אומנויות". ראה מכתב מיום י"ח באלול תר"ג, שם, כרך 10, עמ' 319.
102. "אמת מארץ", ג (תר"ד).
103. דברים לגיית. על הטיעונים המרכזיים שב"אמת מארץ", ג (תר"ד) חזר לעהרן במכתבו לרב גאגין מיום כ"ד באדר תר"ז. ראה דינבורג (דינור), "מארכיונו של החכם באשי", עמ' 113-117.
104. מכתב לר' מנחם נחום אפרתי מברדיצ'ב מראש חודש תמוז תר"ד. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 442.
105. שם, כרך 10, עמ' 438. הוא אף האשים את הרבנים כי הם נמנעים מלתמוך בו מכיוון שמקצתם הגישו מועמדות לרבנות בלונדון והם פוחדים ממונטיפיורי או מתגובתו של פיליפסון. ראה הפניות לרבנים שם, כרך 10, עמ' 431, 435-437, 443, 449-450.
106. לעהרן האשים את רבני הפרושים בפחדנות, ובתוך כך הבדיל בינם ובין רבני מזרח אירופה: "ואילו הרבנים הצדיקים שברוסיה ופולין אין להם חיסרון זה, במס"נ [במסירות נפש] ממש מחזיקים בחסידות הגם שנמסרו למלכות כמה פעמים בעלילות ומשאות שווא... ועתה המינים והאפיקורסים רודפים אותם וכותבים כנגדם בדפים הארוכים שלהם ואינם חוששים הצדיקים לכך וד' עמם". ראה מכתב לר' אריה נאמן מיום ז' באייר תר"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 420.
107. מורגנשטרן, "בית החולים היהודי", עמ' 114.
108. "בת קול יוצאת מהר הקדש ירושלם לקראת כל אחינו בית ישראל יצ"ו", כ' בשבט תר"ה, דפוס ישראל ב"ק, ירושלים, שם, עמ' 122.
109. "והנה זה זמן שמנה חדשיו' באו גאזעטים [עיתונים] לעיר קדשינו. הרואה יראה בהגאזעטי הנדפסת בלשון אשכנז... בקונטרס חדושי הימים ליהודים סי' ל"ט 11 טען

ספטמבר 1843. ז' תשרי תר"ג. ונעתק ללה"ק [ללשון הקודש]. הסבו מבטח עוז לנו" (כל הטעויות במקור). ראה "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים", כרוז מכסלו תר"ה, דפוס ישראל ב"ק, ירושלים, שם, עמ' 121.

110. הכרוזים מוזכרים ב-*VOJ*, 11 באפריל 1845, עמ' 133, וכן באיגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 36, 38, 39 ועוד. לעהרן מתרעם על פרסום הדברים בדפוס במכתבו לרב גאגין מיום כ' באייר תר"ה (שם, כרך 11, עמ' 40): "שה"ה ר"י (ר' ישראל ב"ק) מדפיס לא יהי' לה' לו רשות להדפיס מה שטוב בעיניו בלי הסכמת מני"ר [מעלתו נרו יאיר]".

111. ישראל משה חזן, אחד משני גבאי בית החולים הספרדי בירושלים, הגיע ללונדון בכ"ב בסיוון תר"ה. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 61.

112. איגרת לרב גאגין מיום ג' בשבט תר"ו, שם, כרך 11, עמ' 112. ממכתב אחר ששלח לעהרן לרב גאגין בה' באב תר"ו (שם, כרך 11, עמ' 62) מתברר שהייתה מחלוקת בין הספרדים ובין החסידים בעניין מתן רשות לתבוע מעורך העיתון *VOJ* את הכספים שגבה עבור בית החולים היהודי.

113. *VOJ*, 28 באוגוסט 1846, עמ' 190-192.

114. *JC*, 11 ביולי 1845, עמ' 202.

115. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 91, מכתב לר' ישראל משה חזן מיום ג' בכסלו תר"ו. גם לעהרן התנער מבית החולים הספרדי בירושלים. לכל היותר סבר שראוי להקים בירושלים בית חולים אחד שישרת את בני כל העדות, אך מכיוון שהפרושים הקימו "ביקור חולים" נפרד, הוא התחמק מהשתתפות בהוצאות הקמת בית החולים הספרדי. ראה מכתב לרב גאגין מיום ט"ז בטבת תר"ה, שם, כרך 11, עמ' 20.

116. *JC*, 4 בספטמבר 1846, עמ' 207-208.

117. שם, עמ' 208.

118. בעיתון *VOJ*, 11 בספטמבר 1846, עמ' 199-200, נטען כי המכתב של חזן לא הגיע אליו וכי הוא מזויף, אשר על כן לא יעבירו את הכספים עד אשר יוקם בית ספר לצד בית החולים. בגיליון הקודם מיום 28 באוגוסט 1846, עמ' 190, הובע ספק אם בית החולים ינוהל בייעילות.

119. *JC*, 16 ביוני 1845, עמ' 161; שם, 26 בינואר 1849, עמ' 125. ידיעה דומה הובאה בעיתון 'החברה המיסיונרית הלונדונית': *JJ*, 1849, עמ' 183-184.

120. ה"קול קורא" הגיע מקונסטנץ. *Der Orient*, 11 ביוני 1840, עמ' 200-201.

121. *AZDJ*, 29 במאי 1841, עמ' 305-307. העיתון היהודי מסתמך על העיתונים האנגליים *Morning Post* ו-*Hampshire Telegraph*. המסיבה הנוכרת כאן נערכה ביום 1 במרס 1841.

122. על הפצת הרעיון של גאולת עם ישראל מעל דפי העיתון *Der Orient* אנו קוראים גם מתגובה של מונטיפיורי לדרשה ששלח אליו הרב גרינוולד מוויטנברג ביום 6 בנובמבר 1841. מונטיפיורי משבח את דברי הדרשה וכותב כי הוא מייחל לכך שכל בני־עמנו יחשבו

כמוהו על הגאולה. אם כך יהיה, הוא מקווה, יהיה מצבו של עם ישראל טוב יותר. ראה *Der Orient*, 15 בינואר 1842, עמ' 17-18.

123. וינשטיין, "תוכניות לתיקונים", עמ' 352.

124. ולנשטיין, "כתב יד גאסטר 975", תזכיר של כולל הספרדים בירושלים בשנת תרט"ו, עמ' 87. גם הקונסול הרוסי בסוריה ובארץ ישראל, קונסטנטין בזילי, כותב בזיכרונותיו משנת 1846-1847 כי תקוות משיחיות התעוררו בקרב היהודים בעקבות הסיפורים שהופיעו בעיתונות "על איזה משא ומתן שלא היה ולא נברא, בין הסולטאן לבין בנקאים עשירים מזרע ישראל, שתינתן להם ארץ-ישראל, ובגלל זה הופחה רוח חיים בתקוות ובחלומות לשוב ולכונן את מלכות יהודה ככתחילה ולבנות את בית המקדש". ראה בזילי, זכרונות מלבנון, עמ' 329.

הערות לפרק ט

1. על פעילותו של ד"ר אלברט כהן ראה גלבר, "ד"ר אלברט כהן", עמ' קעה-קפה.

2. ראה לעיל בפרק השביעי.

3. מורגנשטרן, "הדיון בשאלת חידוש הקרבנות", עמ' 53-54.

4. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 144-145.

5. פרנקל, דם ופוליטיקה.

6. כך, למשל, מייעץ לעהרן לאברהם קאמונדו בקושטא לפנות למונטיפיורי, "המבקש לעשות לו שם בארץ... ותחת אשר רצה לפזר ממון רב לבנין בית-החולים וחדר לימוד החיצוניות ולהרבות עובדי האדמה באה"ק ת"ו, אשר בעינינו יושחתו בזה הנפשות והגנויות". ראה מכתב מיום י"ג באלול תר"ג, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 317. במכתבו לראש כולל החסידים בצפת, ר' שמואל הלר, כותב לעהרן על מונטיפיורי: "רק גאה וגאון ורודף כבוד. ומזה עשר שנים ויותר התקנא בי ורצה לעטוף עטרה שאינה הולמתו". הוא כועס על הלר שהחניף למונטיפיורי בכנותו אותו "נשיא אלוקים אתה בתוכנו". ראה איגרת מחודש חשוון תר"ה, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 19. יוצאת דופן לחלוטין היא ההערכה שרחש לעהרן למונטיפיורי בעקבות הצלת נאשמי עלילת הדם בדמשק והפרכתה. ארגון הפקוא"מ אף הדפיס את מחברת השירים והתשבחות שכתב לכבודו אברהם דלזילה, תהלה למנשה (אמסטרדם, תר"א).

7. על יזמותו של מונטיפיורי בארץ ישראל כתב לעהרן: "אשר מאז שהי' [ה] בא"י בשנת תקצ"ט בנה מגדלים באויר, שרוצה לקנות שדות וכרמים בא"י ולעשות לבני א"י, במקום תופסי התורה ות"ח, עובדי אדמה ונוטעי כרמים ומגדלי צאן ומזה יתפרנסו, ולא מן הצדקה. ונתפרסמה דעתו בזה וקלסוה החדשים [הרפורמים] וגם פשוטי כלי עץ עשירים עמי הארץ שיבחוה, כי יעסקו בא"י גם כן במלאכות וסחורה ולא יעסקו תמיד בתורה ויטילו א"ע [את עצמם] על אחיהם שבגולה". ראה מכתב לרבינוביץ, מזכיר גבאי א"י בוורשה, מיום ד' באב תר"ה, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 69. כאשר נסע מונטיפיורי לרוסיה טען לעהרן כי זו הייתה טעות לשלוח אותו, מאחר שהשקפותיו דומות לאלו של השלטון הרוסי: "ובעיני שגגה היא שיצאה מלפני השליטים שביקשו ממנו נסיעה זו... ולא ראיתי עדיין ממנו שום החזקת ידי ת"ח לתורה

ולעבודה, ונהפוך הוא, כי רוצה להכניס מלאכות ואומנות וידיעת קריאת ספרי החיצוניים בעה"ק ת"ו. והעולם טועים בו". ראה מכתב לר' אליהו (רוגולר) אב"ד בקאליש מיום תענית אסתר תר"ו, שם, כרך 11, עמ' 127.

8. כך למשל פנה לעהרן לרבה של פרשבורג והזהירו לבל ישלח את הכספים שנאספו בהונגריה דרך וילנה, משום שבאותה העת נשלחו מוויילנה הכספים לארץ ישראל דרך מונטיפיורי: "אין זה כ"א [כי אם] להחניף את השר בציפייתם לקבל טובה ממנו ע"י שמנשאים ומרוממים אותו. ולא חשו לזילותא דידן". ראה מכתב מחודש שבט תר"ו, שם, כרך 11, עמ' 118.

9. מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 226-229.

10. במכתב לירושלים טען לעהרן כי ארץ ישראל עמדה תמיד בראש דאגותיו במידה מרובה כל כך עד שלמענה זנח את כל עיסוקיו האחרים. לדידו ארץ ישראל היא ארץ מקלט מפני סכנתן של רוחות הרפורמה, ועל כן הוא רואה במלחמתו נגד החדרת רוחות אלו באמצעות בית החולים ובית הלימוד מלחמת קודש ממש: "כל חלקה טובה הכאיבו המינות, אך א"י נשארה נקיה. ועתה אהיה: אם חס ושלום יקום בית־החולים ובית הלימוד אזי גם היא בעונותינו הרבים ככל הארצות, ולמה אשליך נפשי מנגד... הלא טוב לי לשבת בתוך עמי ודבר אין לי עם שום ענין חוץ מבית". ראה איגרת מיום ו' בניסן תר"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 409. היחלשות מעמדו של לעהרן באותן שנים מתבטאת בין היתר בהסרת האיסור שהטיל בעבר על הגעתם של שד"רים מארץ ישראל לארצות מערב אירופה. במכתבו לר' ישראל משה חזן, ששהה באותה העת באנגליה בשליחות כולל הספרדים, כותב לעהרן כי אין לו הכוח להילחם בשד"רים כפי שנהג עד כה, "ואדרבה לא אתנגד עוד לשום שליח שיצא ויבוא בצרכי ערי הקודש ת"ו". ראה איגרת מיום ו' בתמוז תר"ה, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 56.

11. על כפיות הטובה מתלונן לעהרן במכתבו לר' יצחק דויטש מיום י"ב באב תר"ו: "ואשר יפלא בעיני כבודו איך יהי' לי שונאים בא"י ואני עושה עמהם אך טוב וחסד, הלא לא נעלם דחו"ל אדם הראשון כפוי טובה הי' [ה]. וחז"ל מזה שמעתי... כי כך דרך כפויי טובה להקטין הטובה העשויה להם עד שיאמרו שלטובת עצמו התכוון המטיב עמהם... ואני לקחתי מצוה זו [של סיוע כלכלי ליישוב היהודי] תחת המצוה לעלות בעצמי לעה"ק ת"ו". ראה שם, כרך 11, עמ' 158.

12. שם, כרך 10, עמ' 368. איש ירושלים זה – ירמיהו ב"ר אורי – אינו מוכר לנו משום מקור אחר, וקרוב לוודאי שמדובר בשם בדוי.

13. שם, כרך 10, עמ' 439.

14. את הכרוז "כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים" הדפיס ישראל ב"ק. ראה מורגנשטרן, "בית החולים היהודי", עמ' 121.

15. איגרת לרב גאגין מיום ט"ז באדר א' תר"ה, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 33. על פי הכרוז לא רצו הספרדים להסתכסך עם הנוצרים בירושלים, ולכן לא אסרו את הכניסה לבית החולים המיסיונרי כדי "שלא להתגרות עם בעלי אמונה אחרת". על כך הגיב לעהרן בחריפות: "נבהלנו מראות, נעוינו משמוע טעם זה. מה לכם לחוש לאותה אמונה הנבזית גם בעיני מלך המדינה [השולטן], ואיך יפול על זה לשון התגרות... יגורו גם הם שנוצרי לא יכנס לבית־החולים של היהודים".

16. איגרת לעהרן לר' ישראל ב"ק מיום י"ח באדר ראשון תר"ה, שם, כרך 11, עמ' 34.
17. ראה מכתבו של מרדכי צורף, ששהה אף הוא עם ניסן ב"ק באנגליה, אצל ריבלין, "מכתב מר' מרדכי צורף", עמ' 82; אסף, דרך המלכות, עמ' 278-279. ממכתבו של בנימין מרדכי נבון למונטיפיורי עולה כי היוזמה למינוי מונטיפיורי לגבאי של החסידים והפרושים הייתה של מרדכי צורף. לדבריו, "אם האשכנזים יעשו זאת, גם הספרדים יכריזו על מונטיפיורי כגבאי", אך הספרדים חששו מתגובתו החריפה של לעהרן ומינו אותו רק לאחר חילופי הגברי בהנהגה הספרדית בחודש סיוון תר"ט, וגם אז רק לנציגם באנגליה ובאמריקה. ראה ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 576, עמ' 149.
18. עיקרה של ההתכתבות בין לעהרן לר' ישראל מרוז'ין הובאה אצל אסף, דרך המלכות, עמ' 277-284. מכתבו הראשון של לעהרן לר' ישראל מרוז'ין נכתב לאחר שנכשל בכפיית עמדותיו בעניין בניית בית החולים בירושלים בשנת תר"ד, ושם כתב כך: "מימי לא זכיתי להאריך הדיבור אל הדרת קודשו וגם לא זכיתי להתכבד בדברי קדשו". במכתב זה ניסה לעהרן לגייס את תמיכתו של ר' ישראל מרוז'ין למאבקו במודרניזציה בירושלים. ראה מכתב מיום י"ד באייר תר"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 424. מאיגרתו לר' מנחם נחום אפרתי מברדיצ'ב מראש חודש תמוז תר"ד (איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 442) עולה כי הוא שלח את המכתב הנ"ל דרך ר' יהודה יקותיאל טייטלבוים מאוהלה, אך לא נענה: "ועדין התשובה תולה... הגם שהודעתי להרב הצדיק ח"ק [חסידא קדישא] נר"ו אדרעססע [כתובת] שלי שיוכל לכתוב אלי בדרך ישרה בלי אמצעי".
19. "אך חדשות שמעתי ונפלאותי הפלא ופלא שהדר"ק [שהדרת קדשו] שלח שני שלוחים ללונדון, וגם כתב להרבנים הממונים באה"ק ת"ו לשלוח כתב גבאות אל השר מונטיפיורי הי"ו, וזאת לא פללתי לשמוע... ויאמרו החדשים [הרפורמים] שנבאשתי גם אצל חסידים שבאה"ק ת"ו עד שבחרו בזולתי". ראה איגרת מיום ט' באייר תר"ה, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 41-42. במכתב אחר לר' שמואל הלר מצפת איים לעהרן כי ארגון הפקוא"מ ימשוך ידיו מתמיכה בחסידים בעקבות מינויו של מונטיפיורי. ראה איגרת מיום כ"ד באלול תר"ה, שם, כרך 11, עמ' 77-78.
20. אסף, דרך המלכות, עמ' 296. במכתבו לממוני כולל ווהלין בארץ ישראל דרש ר' ישראל מרוז'ין לחדש את מינויו של מונטיפיורי באורח מסודר. ראה שם, עמ' 295. כתב מינויו של מונטיפיורי לגבאי מאת כל כוללות ווהלין בארץ ישראל מיום י"ז במנחם-אב תר"ט מצוי בארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 576, עמ' 148. שם ישנו גם כתב גבאות מיוחד של "ביקור חולים" ליהודית מונטיפיורי.
21. איגרת מיום כ"ב בתשרי תר"ו, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 81-82. כשלושה חודשים אחר כך שיגר לעהרן מכתב חריף נוסף המגנה את הפרושים על תמיכתם במונטיפיורי. ראה איגרת מיום כ"ו בטבת תר"ו, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 105: "ומ"ש [ומה שכתבתם] כי לפלא בעיניכם על החסידים, ראשון למה לא תקחו מוסר מן חור"ס [חכמי ורבני הספרדים] שבא"י ת"ו ששום א[חת] מעה"ק ת"ו לא עשו זאת עד כה. שנית, וכי אם הם יעוותו משפט מותר גם לכם לעשות?" מדבריו של נבננטורה במכתבו למונטיפיורי מיום ט"ו בטבת תר"י עולה כי בקרב הפרושים היו שמנעו את הפנייה אליו: "ובכל הספרדים והמערביים לא ימצא אחד נגדך כי לכולם נפקחו עיניהם... וגם כת החסידים מאנשי פולין ואשכנזים [הר"ד] ג"כ [גם כן] עינם עליך להגיד להם

איזה דרך ישכון אור. רק איזה חכמים מכת הפרושים [נראה לי שכוונתו לשלושת "הרבנים הצדיקים" מפולין – ראה להלן] עוד הוכו בסנורים, וגם הם ישובו באיזה ימים כי עוד הגאווה ופחד הממון סתמו עיניהם מראות". ראה וינשטיין, "תוכניות לתקונים", עמ' 354.

22. ביסל"א, דף בודד L5. על הכרוז מיום ט"ז בחשוון תר"ה חתומים צבי הירש לעהרן ואברהם פרינץ. בעקבות הכרוז ומכתבי התגובה שגרר פרסם לעהרן את הספר תורת הקנאות (אמשטרדם, תר"ה), שכלל שלושים ושבעה מן המכתבים, ואליהם נוספו אחר כך עוד חמישה מכתבים מארץ ישראל. בספריית רוזנטליאנה באמשטרדם מצויים עוד כמה עשרות מכתבים שלא הובאו לדפוס בידי הפקוא"מ. ייתכן שלעהרן לא כלל מכתבים אלו בקובץ הנדפס משום שלא היו קיצוניים דיים לדעתו, ושאלה זו ראויה למחקר מיוחד. ספר אנטי-רפורמי נוסף שנדפס בחסות הפקוא"מ הוא ספרו של הרב הירושלמי ישראל משה חזן, קנאות ציון (אמשטרדם, תר"ו), אשר אליו מתייחס לעהרן במכתבו מכסלו תר"ו. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 167.

23. ביסל"א, דף בודד L5.

24. עדות על פעילותו של לעהרן למניעת אסיפת הרבנים אנו מוצאים במכתבו לדרמשטט מיום כ"ה בחשוון תר"ה, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 20. הקשר בין כישלוננו של לעהרן בזירה הארץ ישראלית ובין פעולותיו נגד הרפורמה עולה מטענת רבה של קהילת פירט כי לעהרן מנהל את המסע נגד אסיפת בראונשווייג בתגובה להתקפות הרפורמים בעיתונות הגרמנית על פעילותו בארץ ישראל. ראה מכתב תשובה של לעהרן מיום כ"ט בטבת תר"ה, שם, כרך 11, עמ' 29.

25. "כאשר פתאום בליל שבת... אין מלה בלשונו, ונצבה אחור ימינו עצמותינו הפחיד פחד ורעדה". ראה מכתב מיום כ"ט בתמוז תר"ז לרב חזן ברומא, שם, כרך 11, עמ' 235.

26. במכתב לרב גאגין כותבים ראשי הפקוא"מ כי "עדן יד ימינו רפתה, ואין לאל ידו לדרוך קסתו קסת הסופר בעונותינו הרבים". ראה מכתב מיום כ"ז בסיוון תר"ז, שם, כרך 11, עמ' 221. חבריו בפקוא"מ פנו אל ר' שמואל הלר מצפת בבקשה שיתפלל בעדו, והם כותבים כי בהתייעצות עם רופאים נאמר להם "שאם הי' [ה] החולי הנקרא פארליסה הי' [ה] עצתו טובה ונכונה והי' [ה] לתועלת גדולה. אכן איננו כן, ולכן לא יועיל הרצפט של רוזמארין מבושל ביין. על כל פנים גם לא יוכל להזיק". נראה שר' שמואל הלר כתב להם כי הרפואה הזאת היא סגולה מהרב הקדוש ר' חיים ויטאל. ראה מכתב מיום ט"ו באלול תר"ז, שם, כרך 11, עמ' 252. מעניין לציין כי כשנתיים קודם לכן ביקש ר' אריה נאמן לצאת לחוץ לארץ כדי להיוועץ ברופאים, ואז כתב לו לעהרן: "ובענין מיחושו שרצה לדרוש ברופאים בוין קשה עלי ליתן עצה ליושב א"י שיצא מן הקודש לחול, ואין מעצור לד' מהושיע בלי רופא... יתפלל לפני כותל מערבי כי יתנו לו משמים עצה נכונה לטובתו ולבריאותו, ואשר יתן ד' בדעתו יעשה". ראה מכתב מיום ט"ז באדר ב' תר"ה, שם, כרך 11, עמ' 36.

27. שם, כרך 11, עמ' 214.

28. "אחרי בא השמועה כי נפל למשכב מורא עלה על ראשם, מי יודע מה ילד יום... ויאמרו לעוז במעוז השר [מונטיפיורי] ולחסות בצל בית-החולים... ומעתה יובן מאליו... שביקשנו אז במכ' [תבנו] מן י"א אייר [תר"ז] להסתיר דבר החולי ולא לפרסמו ברחובות קרי' [ה]... כי באשר לדאבון נפשנו ראינו בשנים האחרונות שאהבת כמה וכמה מיושבי אה"ק

ת"ו היא אהבה שתלויה בדבר... ויחתרו האנשים להשיב אל השר כי יבא לעשות כרצונו. לכן חלינו פני קדשו שלא לגלות הדבר אלא לצנועין". ראה מכתב מיום ד' באלול תר"ו, שם, כרך 11, עמ' 246.

29. בתמוז תר"י כתב לעהרן: "אחרי נגעה בי יד ה' זה יותר משלוש שנים, כי נהפכה ידי הימנית להיות כהה ורפו ידי וברכי כשלו ואין בכוחי למשוך בשבט סופר וללכת החוצה כמאז". ראה שם, כרך 11, עמ' 410.

30. בארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 576, עמ' 19, מצוי כתב מינויו של מונטיפיורי לאמרכל הכולל הפרושי מיום ח' בסיוון תר"ט, ועליו חתומים חברי ההנהגה שמונו לאחר פטירת ההנהגה הוותיקה: ישעיה ברדקי, דוד טעבלי הירשל (ברלינר), אריה נאמן, יוסף זונדל מסלנט ומשה ב"ר יצחק מחסלוביץ'.

31. בן צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 167-168. המכתב הוא מיום כ"ח בסיוון תר"ט וחתומים עליו ישעיה ברדקי, אריה נאמן, יוסף זונדל מסלנט, דוד טעבלי הירשל (ברלינר) ומשה ב"ר יצחק חסלוביץ'.

32. לעהרן אכן הביע את חששו כי כל הנתינים הרוסים שרוסיה ביטלה את אורחותיהם והם ביקשו להיות נתינים בריטים יגרמו לחיזוק השפעתו של מונטיפיורי בארץ ישראל. ראה איגרת מחודש אלול תר"ט, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 332.

33. פניית השליחים מירושלים מיום י"ג באלול תר"ט נתמכה במאמר המערכת של העיתון *The Occident* בגיליון אוקטובר 1849. יצחק ליסר היה מוכן לתמוך בתכניות אנשי כולל הו"ד, אולם בה בעת תלה את תקוותו ברעיון שעלייה המונית מאירופה תשנה לחלוטין את פני היישוב וגם תהיה מכשיר לתיקון מצוקת היהודים בגולה. ראה קלנר, למען ציון, עמ' 9-21.

34. אלול תרי"א. המקור: אצ"מ, תיק מס' J33-89.

35. גלבר, "יצחק דויטש", עמ' שח-שט. איסוף הכספים על ידי יצחק דויטש היה אמור להיעשות תחת השם "צדקת תפארת ירושלים היינו לשם כולל פרושים הי"ו". במכתב אחר שכתבו ראשי העדה הפרושית ליצחק דויטש באדר שנת תרי"ד (1854), אחרי פטירתו של לעהרן, נכלל כתב מינוי גדול וחגיגי, שבו הם מזכירים לדויטש את עמידתו לצד המשטר בכישלון מהפכת 1848.

36. ריבלין, הצדיק ר' יוסף זונדל, עמ' קמ.

37. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 13, עמ' 342.

38. "מודים לאנשי הו"ד היתר לקבל ממנו הכסף... אף כי לא ידענו ולא שמענו כי מינו אותו נשיא עליהם". ראה שם, שם. מכתב דומה שלח הפקוא"מ גם לווריצבורג בשבוע של פרשת יתרו תרט"ו. ראה שם, כרך 13, עמ' 327. במכתב אחר לראשי כולל הו"ד בירושלים מחודש אדר תרט"ו (שם, כרך 13, עמ' 333) נזפו בהם ראשי הפקוא"מ על שקיבלו שלוש תרומות מפיליפסון: "ואיך רצי הכסף היכו אתכם בסגורים". כאמור, יחסיהם של העולים יוצאי גרמניה עם לעהרן היו מתוחים מאז הגעתם לארץ בשנות השלושים.

39. הרב יונה משה נבון התמנה לתפקידו ביום ח' בטבת תקצ"ו.

40. הראשון לציון יונה משה נבון קיבל עשרה אחוזים מן הכספים, הפקיד יהודה נבון נטל שישה אחוזים, ר' יצחק קובו החותם השלישי קיבל חמישה אחוזים, ושבעת טובי העיר האחרים קיבלו שלושה אחוזים כל אחד. ראה מכתב לגאגין מיום כ"ח בסיוון תקצ"ח, שם, כרך 8.

41. חמישה שליחים לפחות יצאו לאסוף כספים להשלמת בניין בתי הכנסת הספרדיים. ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 716-725.

42. "ובנינו אותו מחדש בשנת תקצ"ז בניין חזק... ולא השיגה ידינו לסלק מעלינו החובות... סך חמישים אלף גרוש". ראה מכתב גזברי בית הכנסת 'תלמוד תורה' ומערת אליהו מחדש סיוון תר"ט, ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 577, עמ' 19.

43. עדות על בניינה של החצר הסמוכה לבתי הכנסת ועל החובות שנגרמו בגינה לקהילה הספרדית מצויה בתזכיר שהגישו הספרדים למונטיפיורי בעת ביקורו בירושלים בשנת תרט"ו (1855): "ואחרי גמר הבנין הנזכר היה סמוך להבתי כנסיות חורבה אחת גדולה מחורבות ירושלים והיה מגיע לנו צער גדול בסיבתה, כי פריצי הגוים מקנאתם על הבנין [ארבעת בתי הכנסת] עלינו היו משליכים כל טינות שם [בחורבה הסמוכה] באישון לילה ובאפילה. גם ביום היו מבלבלים אותנו בשעת התפילות... והסכימו רבני הזמן זיע"א [זכותם יגן עלינו] לבנות גם החורבה. ותל"י [ותודה לאל יתברך] נבנתה על תילה חצר אחד גדולה עם כמה וכמה בתים גדולים ומקוה טהרה ובארות מים [בתחומי החצר], בנין הדור נאה ומשוכלל". וכאן מגיעים הכותבים אל תכלית פנייתם למונטיפיורי: "עכ"פ [על כל פנים] היתה הוצאה גדולה לבנות הנהרסות, ודין גרמא [וזה גרם] כי מאותה שנה ואילך היינו ליום ברבית כדי לשלם לגוים רבית מחוב הבנין הנזכר]... ועול החובות השתרגו עלו". ראה תזכיר של כולל הספרדים בירושלים אצל ולנשטיין, "כתב יד גאסטר 975", עמ' 81-82. מתעודות שפורסמו לאחרונה מתוך ארכיון בית המשפט המוסלמי בירושלים במאה התשע-עשרה עולה כי העדה הספרדית בירושלים קיבלה רשות "לשפץ את החצר הנזכרת כדי לעשותה למאפיה... ולשפץ מבנים למטרת מגורי עניי היהודים". ראה כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה-19), עמ' 43. אף שהפירמאן ניתן בשנת 1842 לרב גאגין, אין ספק שמדובר בחצר הנזכרת לעיל, אשר הטיפול בכנייתה התחיל בתקופת הפקידים אברהם בכ"ר אברהם והרבנים יונה משה נבון ויהודה נבון.

44. ראה מכתב תמיכה בשליחות 'החורבה' שעליו חתומים אנשי סיעת נבון אצל יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 743. כך עולה ממכתבו של לעהרן לרב גאגין מיום כ"ד במרחשוון תר"ד. ראה דינבורג (דינור), "מארכיונו של החכם באשי", עמ' 97. כאן נגלית הזיקה שבין הרב יהודה בכ"ר רפאל נבון ובין הרב יצחק קובו ובנימין מרדכי נבון, זיקה שעתידה להיות בעלת משמעות לכשיתמנה הרב יצחק קובו למשרת הראשון לציון.

45. ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 574, עמ' 79. מכתבי תמיכה רבים מיהודי ארץ ישראל שתמכו בתכניותיו של מונטיפיורי מצויים בקובץ זה. הפרושים בירושלים כותבים במכתב נפרד: "מצפים ומחכים מתי תתעורר האהבה והארץ תתן יבולה לעם הקדוש אשר עליה... ואלמלי לא בא אלא בשביל זה... ובקיום התורה הקדושה] באה"ק בכל הלכותיו וחוקותיו במצות התלויות באה"ק אז תתקשר ותתייחד הכל". ראה שם, עמ' 67. חסידי חב"ד בחברון כותבים: "לרחם ארצינו החריבה והבוזי' [ה] והשוממה, ולמלאו' [ות] חורבותי' [ה] להחזיק ישובה... ולתת לעם ה' אחוזה ונחלה בארצינו הקדושה]... באתערותא דלתתא תליא מלתא לעורר האהבה העליונה". ראה שם, עמ' 85. הספרדים בצפת כותבים: "כי החכמים רבנן ותלמידיהם ישבו על

התורה... וכל העם מקצה יעסקו במלאכתו להביא טרף לביתם מברכת שדה וכרם אשר ברכו ה'". ראה שם, עמ' 29a. וראה מורגנשטרן, משיחות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 183-196.

46. ברשימה של חמישים וחמישה רבניה וחכמיה הגדולים של ירושלים שבמפקד מונטיפיורי משנת 1839 מופיע שמו של הרב גאגין במקום החמישי.

47. דף בודד, "בת קול יוצאת מהר הקדש ירושלם", מיום ח' בתמוז תר"ד. באותו כרוז כותב הרב גאגין עצמו: "ואין לנו זרע ישראל עם קדש חלק בלימודי זרים וחכמות מלאכת מחשבת ורפואות וכיוצא". ראה שם, שם. וכן ראה לעיל בפרק השמיני.

48. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 85 ע"ב; כרך 10, עמ' 342.

49. כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה-19), תעודות מס' 65, 66 העוסקות במאבק בין סיעת הרב יהודה נבון לסיעת הרב גאגין. בתעודות נזכר כי היהודים הנתינים (אנשי נבון) סובלים מרדיפות של יהודים הנתונים לחסות הקפיטולציות (אנשי גאגין). ההגדרות הללו תמוהות, וכבר הרגישו בזה העורכים, שהרי אנשי שתי הקבוצות היו אזרחים עותומאנים (שם, תעודה מס' 65, הערה 7). מקור השגיאה של העורכים הוא לדעתי בכך שייחסו את המונח "חסות" לקפיטולציות, שאינן נזכרות כלל במסמך המקורי. אזכור ה"חסות" של קבוצת גאגין קשורה לחסות שקיבלה הקבוצה מארגון הפקוא"מ באמשטרדם, כאמור, ולא ממדינה זרה כלשהי.

50. דף בודד, "מודעת זאת ראה זה חדש". ראה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, עמ' 4. נראה שמדובר בטופס שמצא אריה טויבר בכריכת אחד הספרים ופרסם אותו במזרח ומערב, ג (ירושלים, תר"ץ), עמ' 68-71. המסמך איננו חתום בידי גורם רשמי כלשהו, אך מוזכרים בו פקידי ירושלים בקושטא: "העומדים על הפקודים לראות בבנות הארץ צבי ירושלים על הכלל ועל הפרט", ונראה שהמסמך נדפס בתיאום עמם. ובהמשכו: "ובהסכמה עלינו יחד כולנו [?] ומינו לראשי'ם]... על הישיבה הנזכרת... לשני צנתרות הזהב... הראשון אדם יסוד המעלה לש"ט [לשם טוב]... הוא הרב המופל'א] וכבוד ה' מלא... נטע נאמן פאר הזמן כמהר"ר חיים אברהם גאגין הי"ו... השני עדינו העצני... המזכה את הרבים דורש טוב לעמו... כמהר"ר ר' יצחק פרחי הי"ו... הם יבחרו להם עוד אחד חכם או בע"ה [בעל הבית]". וראה גם חיים אברהם גאגין, חוקי חיים (ירושלים, תר"ג), הקדמת המחבר.

51. על קיומו של "פנקס הסכמות" ירושלמי אנו למדים מדברי הראשון לציון הרב סווין בשנת תקפ"ד, האומר על "תקנות העיזבונות": "...והמה בפנקס ההסכמות". וכן מסופר שם על מוהר"ש חאטים שבהיותו בחוץ לארץ התנגד ל"תקנות העיזבונות", אולם עם הגיעו לירושלים הסכים להן לאחר שראה אותן כתובות ב"פנקס ההסכמות". ראה גאגין, ספר התקנות וההסכמות, דף א ע"ב, דף ב ע"ב.

52. בכתב המינוי של הרב יונה משה נבון לתפקיד הראשון לציון מחודש שבט תקצ"ו, שעליו חתמו שלושים ושניים מרבני ירושלים, נזכרת העובדה שבידיו היה פנקס תקנות הקהילה. בכתב המינוי נאמר: "מודים אנחנו הבאים על החתום... שמטוב רצונינו... קבלנו לראש ולקצין ולראשון לציון... ובלבד שיהיה עליפי תקנות והנהגות והסכמות הנהוגות פעה"ק מרבני וגאוני עולם לקדושים אשר בארץ המה זיע"א הכתובים בפנקס". ראה פנחס גרייבסקי, "תעודות היסטוריות", מזרח ומערב, ב (ירושלים, תרפ"ט), עמ' 398. לא ידוע היכן נמצא פנקס מקורי זה של תקנות ירושלים שהיה בידי משפחת נבון.

53. בהקדמה לספר התקנות וההסכמות כותב הרב גאגין: "אזרתי כגבר [חלצי] לאסוף ולקבץ את כל ההסכמות, ראשונים ואחרונים... והיו לאחדים... בלתי הוספה ובלתי מגרע[ת]". מספר ההסכמות שקיבצו המאספים לספר זה הוא דל למדי. ברנאי סבור כי לא היה קיים בירושלים ספר תקנות לפני שנת 1842, וכי ספר התקנות נדפס בעיקר כנגד הערעור על סמכות הספרדים לגבות את העיזבונות. ראה ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות, עמ' 110-113.

54. שם, שם.

55. פרופ' מאיר בניהו הקדיש למחלוקת סבוכה זו בכולל הספרדי מחקר מפורט מלווה בעשרות תעודות חדשות. הגילויים הרבים בפרשה זו עדיין הותירו כמה קשיים ושאלות לא פתורות. על בסיס מחקרו המפורט ועל סמך עוד תעודות שאליהן לא התייחס בניהו, הגעתי למסקנות נוספות על הרקע למחלוקת. ראה בניהו, "חמש שנים". בניהו סבור ש' אברהם בכ"ר אברהם נקרא כך על שם אביו שנפטר בעת הולדתו. ר' אברהם היה גיסו של הרב בנימין מרדכי נבון ודודו של הראשון לציון יעקב שאול אלישר. ראה שם, עמ' שה-שט. אברהם בכ"ר אברהם, שהיה אחד מנכבדי העדה הספרדית, שימש שנים רבות "פקיד ירושלים". בתוקף תפקיד ייצוגי זה קיים מגעים עם נציגי השלטונות העותומאניים בעיר, עם ראשי הדת המוסלמית ועם מנהיגי הפלאחים הערבים. כמו כן נשא ונתן עם ראשי המנזרים הנוצריים, בעיקר בכל הקשור לקשרי כספים והלוואות עם יהודי העיר. ראה שם, שם. במקורות נזכר ר' אברהם בכ"ר אברהם, "פקיד העדה", כאישיות המרכזית שפעלה בשנת תקפ"ז (1827) לטובת היהודים בפרשת הפירמאן המתיר תפילת יהודים בקבר רחל. בשנים תקצ"ד-תקצ"ו נזכר שמו בפרשת בניין ארבעת בתי הכנסת הספרדיים בירושלים, ושמו הונצח על כתובות האבן שהתגלו בתקופות שונות על קירות בתי כנסת אלו. הוא נפטר בכ"ר באדר תרט"ו, ועל מצבת קבורתו נכתב: "...עמד בירושלם בפרץ ויבן ארבע בתי כנסיות, בחכמה יסד ארץ ומצבת קבורת רחל זיע"א". שם, שם. התואר "עמד בפרץ ירושלם", כך מצאתי, מיוחס למעטים ממנהיגי הספרדים במאה התשע-עשרה, כמו למשל לשלושה מראשי ההנהגה הספרדית בירושלים שהשתייכו לסייעת בוני העיר, בנייבריתם של הפרושים בירושלים. הדברים כתובים על קברו של ר' שלמה משה סווין: "ורבנו עמד בפרץ ירושלם" (תקצ"ו), על קברו של ר' יונה משה נבון: "עומד בפרץ ירושלם" (תר"א), ועל קברו של ר' יהודה ב"ר רפאל נבון: "עמד בפרץ ירושלם" (תר"ה). ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 195, 274-275.

56. במכתב סנגוריה על פעילותו של אברהם בכ"ר אברהם מודים למעשה בני משפחת נבון במקצת ההאשמות. וכך הם כותבים: "...היו מונים ל"ט עבירות בלי עדים וראיה כי אם מפי השמועה... ויתן את קולו בבכי תמרורים, ישאג ככפירים, צועק להבא גדולה תשובה, הנני הנני עד הכאה ונזיפה... ותכף ומיד ישב לקרקע וקבל דינו, ויורד ריר על זקנו". ראה בניהו, "חמש שנים", עמ' שצ.

57. כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה'19), עמ' 14-15.

58. לעהרן, שלא היה מעורב במעשה ההדחה מלכתחילה, הסכים בדיעבד להסכם שנכפה בקושטא על ר' יהודה בכ"ר רפאל נבון, הסכם שעל פיו ימשיך הרב יהודה נבון לקבל אחוים נאים מכספי אמשטרדם תמורת הסתלקותו מן השלטון על העדה. מלבד זאת המשיכו רבני משפחת נבון לקבל כספים גם משיבת 'כנסת ישראל', שבראשה עמדו הרב יצחק קובו והרב בנימין מרדכי נבון.

59. רשמית, מגיש הבקשה היה החכם באשי של קושטא, הרב נסים יעקב בכ"ר דוד. על החכם באשי באימפריה העות'מאנית ראה לוי, "הקמת מוסד החכם באשי".

60. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 8, דף 85 ע"ב.

61. תמיכה זו של הרב גאגין בלעהרן לא הייתה תמיכה ללא סייג. כאשר חשש לעהרן שמא יאבד את תמיכתו של הרב גאגין כשהלה לא יוכל לעמוד נגד האופוזיציה מבית, למשל בעניין הקמת בית החולים, התחנן לפניו לעהרן: "גם אם השכלתי עשו... וגם אם כתבתי קשות לא הייתי כדאי לעונש זה [שהרב גאגין ינתק את הקשרים עמו]. ואני בכל לבי ונפשי דבק אחריו לאהבה, ומי יתן ואזכה לנשק כפות ידיו ורגליו וכבודו גדול עלי... וכופלני בקשת המחילה וברית אהבתנו לא תופר, ברית עולם היא". ראה מכתב מחודש שבט תר"ו, שם, כרך 11, עמ' 121. כאשר נאבק לעהרן נגד פתיחת בית החולים בירושלים הוציאו תומכיו מקרב הספרדים כרוז "בת קול יוצאת" (ח' בתמוז תר"ד) ובו דברי תמיכה בעמדתו נגד המודרניזציה: "ואין לנו זרע ישראל עם קדש חלק בלימודי זרים וחכמות מלאכת מחשבת ורפואות". דברי הכרוז פגעו מאוד במונטיפיורי, וכל הניסיונות לפייסו לא הועילו, גם לא מכתבו של ר' משה מגיד אליו, שטען כי הרב יעקב ענתבי לא התכוון לפגוע בכבודו. ראה מכתב מיום ב' של ראש חודש אלול תר"ה, ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 587, עמ' 100.

62. את כתב הפיטורין, שעליו חתמו ארבעה עשר מחכמי הספרדים, פרסם לווינסטיין ב־AZD, 9 באוקטובר 1843, עמ' 610, וכן ב־Der Orient, 17 באוקטובר 1843, עמ' 329-330. וראה לעיל בפרק השמיני.

63. איגרת מיום כ"ט בתשרי תר"ד, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 335. ראה גם דיווח המיסיונר אוולד ב־JI, 1844, עמ' 305.

64. איגרת מיום כ' באייר תר"ה, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 44. אין זה סביר שהמוסלמים היו מתירים ליהודים לשכור או לרכוש בית במקום כה קרוב להר הבית, ולכן נראה לי שמדובר בקומבינציה אחרת של השתלטות על המבנה שנעשתה על ידי אברהם בכ"ר אברהם הכליכול, תמורת כסף או שעבוד לחוב כספי, עוד בתקופת מוחמד עלי. ייתכן שהמעשה לא היה ידוע להנהגת העדה, ותמורת גילוייה אפשר הרב גאגין לאברהם בכ"ר אברהם לשוב לירושלים. כך אפשר להבין גם מדוע נמנע לעהרן מלתקוף את הרב גאגין על עצם מעשה הרכישה. ייתכן שלמבנים אלו התייחסו בני העדה המערבית הנרדפת כאשר כתבו כך: "במה שבונים חרבות למו שמסכנות את בעליהן במקום שהיה בנוי מקודם אפלטין של השררה". ראה רצהבי, "קונטרס 'משפט לאהלי יעקב'", עמ' קסט.

65. פרשת אמירת תיקון חצות באותה שעה בכלל ובמקום זה בפרט לא התבררה לאשורה. וראה מורגנשטרן, "מציאות היסטורית", עמ' 177.

66. כאשר ביקש הרב גאגין ממונטיפיורי בשנת 1844 שישלח לו את הכספים שכבר נאספו בלונדון לשם בניין בית חולים בירושלים על מנת שישתמש בהם למטרה שונה – מימון הוצאות הבנייה של החצר סמוך לארבעת בתי הכנסת הספרדיים – פקפק מונטיפיורי בטוהר כוונותיו וביכולתו לממשן וסירב להיענות לבקשתו: "על דבר הכסף אשר הורם [באנגליה] לבנות בית-חולים בעה"ק אין לאל ידי למלאת את בקשתו לשלוח הנדבות אליו, מעת אשר שמעתי כי לא חשקה נפשו בבנין הנ"ל משכתי את ידי ממנו... על דבר שאלתו לשלוח אליו

חמישים אלף גרוש לתשלום הבנין אשר בנו אחינו נ"י להושיב שם אורחים הבאים מחו"ל". לסירובו זה של מונטיפיורי נוספה גם כוונתו לבוא אישית לירושלים ולהניח בה אבן פינה לבית חולים גדול ומרשים.

67. "אבל מעת אשר ראיתי ממכתבו כי נפל פחד על אדוני... גם אני משכתי את ידי מעשות טוב או רע בכנין בית-חולים... מעולם לא אסכים להקים בית-ספר בעה"ק [לצד בית החולים] מבלי היות לחכמי ירושלים הכח לנהל את התלמידים". ראה מכתב מונטיפיורי לרב גאגין מיום כ"א בתמוז תר"ד אצל דינבורג (דינור), "מארכיונו של החכם באשי", עמ' 88.

68. הכרוז "בת קול יוצאת" הודפס בח' בתמוז תר"ד.

69. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 246; בניהו, "חמש שנים", עמ' רפו-רפה. לעהרן מאשים את הרב גאגין בפחדנות: "ואין כאן שום חשש למי שאינו רך הלבב... כי המלכות והמשלה שם אינה אוהבת את המינים [הנוצרים]". ראה מכתב מיום י' בטבת תר"ז, שם, כרך 11, עמ' 192. במכתב מאוחר יותר הוא חוזר על דבריו: "כי לא נאה ולא יאה לגברא רבה דכוותי[ה] [כמותו]... להשתמש בכל זמן ועדן במדת רחמנות והרכנת ראש. עת לכל חפץ אמר המלך החכם, גם עת למאן ולאטום אזנו משאלות ובקשות". ראה שם, כרך 11, עמ' 255. לעהרן גם האשימו על שלא נקט עמדה תקיפה יותר בפרשת התנצרותם של שניים מחכמי כולל הפרושים בשנת תר"ג ועל יחסו הפשרני כלפי חבריהם שהתקרבו למיסיונרים: "וגם אשר לא חזרו לסורם נתקבלו בנקל בלי תשובה גלוי[ה] וסיגופים... ומני"ד [ומעלתו נרו יאיר] שותק לזה. ואם כה יאמר באשר הם מכולל הפרושים, הלא מטעם המלך יר"ה נתקבל מני"ר הגאון לחכם באשי, אם כן המשרה בידו שם על כל איש אשר בשם ישראל יכונה... אין לישא להם פנים". ראה שם, כרך 10, עמ' 298.

70. המומר אליעזר לוריא כותב כי קרוב לפטירתו של הרב גאגין התנהלו בין שתי הסיעות היריבות בעדה הספרדית מאבקים אלימים על איוש משרת הראשון לציון, ובמהלכם השתמשו הצדדים במקלות בין כותלי בית הכנסת. ראה JI, 1854, עמ' 322.

71. על מנת לשמור על האינטרסים של הפקוא"מ וכדי שלא להגיע לכדי עימות עם ההנהגה החדשה, עבר לעהרן על מידותיו, ואת איגרת הברכה שלח לרב קובו אף שהלה התעלם ממנו ולא יידע אותו בנוגע למינוי. ראה מכתב מיום י"ג בתמוז תר"ח, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 301. באותה הזדמנות ביקש ממנו לעהרן שיעמוד בהתחייבויות הכספיות ויפרע את כל החובות שהשאיר אחריו הרב גאגין. ראה מכתב מיום כ"ה בתמוז תר"ח, שם, כרך 11, עמ' 304.

72. כהן, יהודים בבית המשפט המוסלמי (המאה ה'19), עמ' 15. סימן השאלה במקור המתורגם. על מומחיותו של הרב בנימין מרדכי נבון בענייני כספים ראה אברהם חיים, תעודות מן האוסף של אליהו אלישר, שם הוא מצטט כמה מסמכים הקשורים בר' בנימין מרדכי נבון ועיסוקיו הכלכליים, ובהם עסקי סחורות בשווי 6,000 אריות עם סוחרים בכירות בשנת 1835 (שם, עמ' 33), התחייבויות כספיות בסך 3,700 אריות (שם, עמ' 35), שכירות של חצרות וחניות בירושלים בשנת 1832 (שם, עמ' 43) וסכסוך כספי על 5,000 גרוש עם הרב גאגין בשנת 1842 (שם, עמ' 62).

73. Hyamson, *The British Consulate*, vol. I, pp. 139-140. עדות נוספת על מעורבותו הישירה של ר' בנימין מרדכי נבון בנושאי כספים ובנייה מצויה במכתבו של פרופ' בנבנטורה

אל מונטיפיורי: "ובכל הספרדים והמערביים לא ימצא אחד נגדך, כי לכולם נפקחו עיניהם ורואים שאתה הוא שליח מה' ורצון האל הוא רצונך... באו אלי הספרדים ובקשו ממני לילך עמם לראות בית חינוך הילדים אשר הם בונים... ועוסקים כל יום בבנינה, וחכם הרב הגדול ר' בנימין מרדכי נבון הי"ו ממונה על זה". ראה וינשטיין, "תוכניות לתיקונים", עמ' 353.

74. איגרת מערב סוכות תר"ט, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 313. רשימת הרבנים תומכי הרב גאגין שהודחו מתפקידי ההנהגה מצויה בהסכמה שנתנו לספרו של ישראל משה חזן, קנאת ציון (אמשטרדם, תר"ו) בזמן שעדיין כיהנו בתפקידיהם, ואלו הם: מאיר בנימין דאגון, יהודה בכ"ר שלמה הכהן, יצחק פרחי, חיים משה פיזאנטי, יעקב פינצי, שמואל בכ"ר דוד מאגאר.

75. המכתבים הועברו לידי ד"ר אליעזר הלוי, מזכירו של מונטיפיורי, אשר טרח לתת להם פומבי מעל דפי העיתון הלונדוני *Jewish Chronicle*, ששימש בימה לפרסום פועלו של מונטיפיורי. ראה הגיליון מיום 23 במרס 1849, עמ' 193, 201-199, 208, 215, 225, 255. וראה שם עמ' 225-226, 242, קובץ שירי הלל לרגל כוונתו של מונטיפיורי לצאת לארץ ישראל. קרוב לוודאי שמכתבים אלו שימשו וזו לביקורו השלישי של מונטיפיורי בארץ, אשר לא עלה יפה בסופו של דבר.

76. על פי בבלי ראש השנה כה ע"ב.

77. מורגנשטרן, "בית החולים היהודי".

78. בניהו, "הרעב בירושלים בשנת תר"ו".

79. המינוי של מונטיפיורי ל"נשיא ארץ ישראל" הוא מן השליש הראשון של חודש סיוון תר"ט. ראה ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 576, עמ' 148. יש לציין כי בשנת תר"ד נמנעה ההנהגה הקודמת מלמנות את מונטיפיורי לתפקיד זה.

80. על המכתב למונטיפיורי חתומים: יצחק קובו, בנימין מרדכי נבון, יוסף יום טוב בן רפאל מיוחס, מרדכי אליעזר סווין, דוד אברהם קאריו, יעקב פינצי וחיים נסים אבולעפיה (שהיה שותף גם בהנהגה הקודמת והיה מחותנו של הרב גאגין). אחד מהחתומים על המכתב, יוסף יום טוב בן רפאל מיוחס, שלח כבר בכ"ח במנחם-אב תר"ו מכתב אישי אל מונטיפיורי המביע תמיכה בהקמת בית חולים ובית ספר בירושלים: "שכששמענו שהיה רוצה ר"ם [רום מעלתו] לעשות אישפיטאל [בית חולים] ואיסקולה [ובית ספר] שמחנו שמחה גדולה וכמה וכמה ת"ח מפעה"ק רובם ככולם שמחו שמחה גדולה". ראה ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 587, עמ' 99. בעיתון *JC*, 23 במרס 1849, עמ' 215, מצוי מכתב מאחד מרבני ירושלים האשכנזים, ר' שמואל מדליהנוב, הכותב למונטיפיורי כי הוא היה נוכח בזמן ביקורו בוילנה בשנת 1846 והתרשם מאוד מאישיותו ומהרושם שעשה על הקיסר הרוסי. לדבריו, את כל זה סיפר באסיפת הרבנים שהייתה בירושלים, ודבריו עשו רושם רב על הנוכחים שהחליטו בהתלהבות לפנות אל מונטיפיורי. בקשה נוספת שם באה מצד יהודים ספרדים מירושלים שביקשו להקים בתי מלאכה. מקורות גלויים אלו שהופיעו גם בעיתונות היהודית באנגליה נעלמו מעיניהם של החוקרים עד כה, כמו שנעלם מעיניהם המפנה הדרמטי שחל בעמדות ההנהגה הספרדית.

81. מסתבר כי החלטתו של מונטיפיורי לצאת למסע לארץ ישראל בשנת 1849 קשורה לפניות אלו מצד יהודי ירושלים, אם כי ידוע שהוא ביקש להגיע לארץ כבר בשנת תר"ה.

82. "בקשה שטוחה ודרישת האמת מלפני אדונינו השר הגדול איש ירושלם דורש טוב לעמו... נפשינו בשאלתנו אליך השר... אשר עלו אלו אפיקורסים ומסיונאר פעה"ק שמו

מגמתם לצודד נפשות... לתקן בית תלמוד תורה לנערים שתהיה אישקולה כשרה". המכתב מובא כאיור למאמרו של ברטל, "משה מונטיפיורי", עמ' 157. ברטל אינו מתייחס במאמרו לתוכן המכתב.

83. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 364. הדגש במקור.

84. "ויחדרו השומעים אודות הקמת בתי לימוד לשונות העמים כי אמרו אהה! הגם לכבוש המלכה... ויהי אחרי כן נודע להם שחכמי הספרדים בעה"ק ירושלם ת"ו נתרצו לדברי השר [מונטיפיורי] בכל עוז וחדוה להקים בתי לימוד הנו' [כרים]... קמו בחרדה והלכו להרב של הספרדים הלא הוא הראשון לציון מו"ה יצחק קובו נ"י ושאגו בקול מר על אודות הרעה הזאת. אכן בעו"ה דבריהם לא הועילו וגם הוא חתם עם שאר חכמי הספרדים, אוי לדור שכך עלתה בימיו". ראה מכתב מיום ט"ז באלול תר"ט, שם, כרך 11, עמ' 362. במכתבו של בנבנטורה למונטיפיורי מיום ג' בטבת תר"י הוא מספר כי ר' בנימין מרדכי נבון וחכמי הספרדים שמחו מאוד כששמעו על תכניותיו לשיפור חיי היהודים בירושלים. ראה וינשטיין, "תוכניות לתיקונים", עמ' 353.

85. את המכתב, שבמחקר ההיסטורי ראו בו בטעות מכתב המייצג את דעת מנהיגי כולל הפרושים, פרסם בארון, "מתולדות הישוב בירושלים", עמ' 302-308. מקורו בארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 567, עמ' 10. על המכתב חתומים בין השאר: ר' נחמן שלמה הלוי, ר' אשר לעמיל, ר' נחום משאדיק, ר' בנימין דוד, ר' זונדל מסלנט, ר' אליעזר ברגמן, ר' אליהו ב"ר הלל ריבלין, ר' יעקב יהודא לייב, יוסף שאול חתן ר' ישראל משקלוב ועוד. ישעיה ברדקי אינו חתום על המכתב אף ששהה אז בארץ, ונראה שהמכתב נכתב בניגוד לדעתו. הדבר מעיד על ירידת כוחה של ההנהגה הפרושית ועל עלייתה של קבוצת מקורבי דייני הבד"ץ (ראו להלן). באותו הזמן היה סכסוך גלוי בין ישעיה ברדקי ובין ההנהגה החדשה, והדברים הגיעו עד לכדי דרישה ממונטיפיורי כי יעביר את כספי הכולל לידי של ר' דוד טעבלי הירשל (ברלינר) ולא לידי של ברדקי שאינו נאמן עליהם. על המכתב למונטיפיורי חתומים שבעים ושישה מיהודי ירושלים, ובהם: אשר לעמיל, יוסף זונדל מסלנט, נחום משאדיק, אליהו ב"ר הלל ריבלין, חיים חייקל יפה, בנימין דוב מוילנה, יעקב מלוצין, אליעזר דן ברלב"ג וכן אישים נוספים מקבוצת ראש"ו. ראה מכתב מיום י"ג באב תר"ט, ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 577, עמ' 176. גם בנבנטורה דרש ממונטיפיורי כי יעביר את האחריות על כל הכספים הנאספים על ידו מידי הממונים לידי הקונסול האוסטרי או לידי ר' בנימין מרדכי נבון. ראה וינשטיין, "תוכניות לתיקונים", עמ' 351.

86. כעסו של לעהרן גבר משהתברר לו כי קיים שיתוף פעולה הדוק בין כולל הו"ד ובין הראשון לציון ר' יצחק קובו בשני נושאים – הקמת בתי הספר ושיגור אליעזר ברגמן לערי גרמניה כשד"ר משותף, בניגוד לאיסור שהטיל הפקוא"מ על שליחת שד"רים: "הן על דבר המעל אשר מעלו כולל הספרדים ואנשי הו"ד בעה"ק ירושלם ת"ו גם יחד לשלוח הרב מוהר"א [מורינו הרב ר' אליעזר] נ"י בתורת שד"ר לאלה המדינות, והן על דבר הכנסת צלם בהיכל ליסד בתי לימוד לשונות זרות וחכמות חיצוניות בתוככי ירושלם ת"ו". ראה מכתב לרבה של וירצבורג, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 363.

87. "וכבר עשו מעשה לכתוב בראשונה אודות הדבר הזה לגאב"ד ור"מ דק"ק לונדון יע"א... ויפה עשו... באשר הרב הנו' [כר] נ"י בתוך העיר של השר [מונטיפיורי] הוא יושב. [עם זאת] מסופקים אנחנו למאד אם יהי' לה לבו חזק ואמיץ לעמוד נגד השר בדבר הזה". ראה שם, שם.

88. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 364.

89. ההנהגה הפרושית הסתייגה מדחיית הרעיונות להתחדשות גם בתחום החינוך. תעיד על כך יזמתם של אנשי הכולל הפרושי לשכלל בעצמם את מערכת החינוך שלהם באמצעות ריכוז תלמודי התורה בחצר אחת. וכך כתב ר' אריה נאמן ללעהרן: "והנה העדה צריכים חצר לת"ת שיהי' [ה] מקום מיוחד שישבו בו כל המלמדי תינוקות בחצר אחד ויהי' [ה] תועלת גדול שישגיחו על זה משגיחי' [ם]... על כן אם ברצון המקדיש לקנות חצר מיוחד לזה יודיעני נא... כי נמצא חצר אצל החורבה עם כמה בתים ויכולים לקנותו". ראה שם, כרך 11, עמ' 427.

90. שם, שם.

91. בנושא יצירת מקומות עבודה תמכו גם "הרבנים הצדיקים", והוגשו למונטיפיורי שתי בקשות של מאות משפחות ספרדיות ואשכנזיות בתביעה "שיעשה לנו איזה תיקון או לפתוח לנו איזה מלאכה". ראה מכתבים מחודש מנחם-אב תר"ט, ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 577, עמ' 42, 49.

92. שאול ספיר מתקשה לקבוע מה היו הסיבות למסעו השלישי של מונטיפיורי בשנת תר"ט ומדוע לא התייחס למסע זה ד"ר אליעזר הלוי. ראה ספיר, "שלושת מסעותיו הראשונים", עמ' 32-33. וראה גם קרסל, פתחי התקווה, עמ' 107-112; ברטל, גלות בארץ, עמ' 90; סמט, משה מונטיפיורי, עמ' 87-95.

93. הנתונים במפקד זה לקויים ביותר. לדברי הקונסול הבריטי ג'יימס פין, התבסס המפקד על מתן נדבה של דולר אחד לנפש – זאת כדי שלא לפגוע בהלכה היהודית האוסרת עריכת מפקדי אוכלוסין. ראה פין, עונות סופה, חלק א, עמ' 72.

94. הרב גאגין סירב להיעזר ברופאי המיסיון כשהיה מוטל על מיטת חוליו ואמר "טוב מותי בידי ה' מלעבור על דברי חברי" (פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 277). לעומתו שאל הרב יצחק קובו בעצתם ופנה אליהם בקביעות לשם קבלת טיפול רפואי לו ולבני משפחתו. ידיעה על כך מופיעה בעיתון *Jl*, 1848, עמ' 285, המדווח על פטירתו של הרב גאגין לאחר מחלה של שלושה חודשים, שבמהלכה סירב להיבדק בידי רופאי המיסיון. לגבי הרב קובו מצויה עדות של ד"ר מקיגון, הטוען כי הרב קובו ומשפחתו טופלו אצלו בקביעות במשך שנים: "Among the first patients, who claimed my assistance, was the Chief Rabbi, who fell ill with fever about the time of my arrival in Jerusalem". *Jl*, 1850, עמ' 374. בין השאר מסופר על ניתוח שעשה ד"ר מקיגון להצלת עינה הימנית של בתו בת התשע-עשרה של הרב קובו. ראה שם, שם. היחסים בין משפחת הרב קובו ובין רופא בית החולים המיסיונרי היו הדוקים, וכאשר עבר ד"ר מקיגון לדירה חדשה ביקרו אצלו הרב קובו, שתי בנותיו ועוד כעשרים נכבדים ובירכו אותו על הסיוע שהוא מעניק ליהודים. ראה *Jl*, 1852, עמ' 48. אפשר לקבל כעדות מהימנה גם את עדותו של ד"ר מקיגון כי הרב יצחק קובו היה פופולרי מאוד בקרב היהודים בירושלים ובחירתו התקבלה באהדה. ראה *Jl*, 1848, עמ' 285.

95. מכתב לעהרן להוכבורג מיום י"ב באלול תר"י, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 434. לעהרן מציין שהרב קובו היה מסוכסך עם הרב בנימין מרדכי נכון ועם המקובל הספרדי החכם רפאל ידידיה אבולעפיה (שהיה מקורב בהשקפותיו ל"רבנים הצדיקים" יוצאי פולין, שעוד נדון בהם להלן). עליו הוא אומר "וגם יראו שמה מעשה רע ומר אשר נעשה בסיבתו, ומתוכו יבינו מדוע נדחקים כעת על סך עצום ונורא בכח הקונסולים והפאשה". על

מעשה "רע ומר" זה אין לנו מידע. על ריב הסמכויות בין יצחק קובו לבנימין מרדכי נבון כבר שמענו.

96. אליעזר ברגמן נשלח על ידי הרב קובו לשליחות משותפת של הספרדים וכולל הו"ד לערי גרמניה, מתוך התעלמות מוחלטת מן הפקוא"מ. על שליחותו ראה מכתב מיום י"ד בטבת תר"י, שם, כרך 11, עמ' 380. לדעתו של לעהרן גורמת שליחותו של ברגמן נזק לכוללים האחרים. רק לאחר התערבות רבני גרמניה לטובתם של ברגמן והספרדים נאלץ לעהרן להגיע עם ברגמן להסכם פשרה ולאשר את שליחותו. ההסכם נחתם בי"א באייר תר"י. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 381, 384, 399, 402, 407-408.

97. מדובר בתשלום "כופר נפש" בעיר הנמל יפו, בתשלומים לבעלי הגמלים ונושאי המשאות, בתשלומי שכר דירה גבוהים ובמסי שירותים שונים. וכך הם מסכמים: "ארץ התמוטטה והתפוררה... מצרת הת"ח המערביים, כי באו בנים עד משבר... עם הארץ וחבר ישישו כי ימצאו קבר... מרוב הדלות והעוני..." רצהבי, "קונטרס 'משפט לאלהי יעקב'", עמ' קסה-קסו. עם זאת יש לציין כי הכולל הספרדי העניק להם תמיכות חד-פעמיות פעמים אחדות בשנה, בעיקר בערב חג הפסח (קמחא דפסחא).

98. שם, עמ' קנה.

99. ברטורא, בלב קשוב, עמ' 201-202.

100. איגרת לאחד מרבני אשכנז מיום כ"ח בסיוון תר"ה, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 55. על עמדתו של לעהרן בנושא העלייה לארץ ישראל עמדנו בהרחבה בפרק השישי.

101. הרב משה תורג'מן, תלמיד חכם ומקובל יליד פאס, עלה מטוסקנה לארץ ישראל בשנת תקצ"ד והתיישב בצפת. ראה מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 50-52. נראה שנטש את צפת לאחר מריבה שפרטיה לא נודעו לנו. וכך כותב על כך לעהרן: "שהי' לו מחלוקת בצפת... ולא צדק ר' משה הנ"ל והרחיק נדוד לעה"ק י-ם". איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 54. בנו יעקב היה שד"ר לעצמו במרוקו בשנת תקצ"ג (לפני עלייתם ארצה?), והותיר במקום רושם רע: "ולקח מאתם נדבה טובה בכח גדול וביד חזקה". ראה יערי, שלוחי ארץ ישראל, עמ' 715. אל צדדים שונים באישיותם נתוודע בהמשך. הערות ביוגרפיות קצרות, לא נכונות וחסרות אסמכתא מצויות אצל אלמליח, הראשונים לציון, עמ' 200, הערה 46.

102. "כי למה נגרע מק"ק האשכנזים י"ץ. הלא כמו שהם ממלכות אחרת שאינם תחת ממשלת זה המלך גם אנחנו כן... שהם שולחים לעריהם ונותנים להם נדריהם... ולא די להם זה אלא שולחים שליח ג"כ למערב... לקבץ להם נדבה חדשה. וכמו כן הספרדים... שולחים למערב לקבץ נדבה חדשה... והדברים ק"ו [קל וחומר] שאם מי שאינם מערביים שולחים שליח למערב ... מכ"ש המערביים עצמם שהן קודמים לכל אדם מן הדין מצד שהם קרובים ענייהם ועניי עירם... עניי עירך קודמין... שיש לנו דין קדימה לשאר עני ארץ ישראל". ראה רצהבי, "קונטרס 'משפט לאלהי יעקב'", עמ' קנה.

103. נראה שישאל ב"ק סירב להדפיס חומרים של סיעות אופוזיציוניות לעדה הספרדית. לפיכך נאלצו המערביים להדפיס את הקונטרסים שלהם בדפוס אבן. לאחר זמן הדפיסו בשיטה זו גם את הקונטרס "משפט לאלהי יעקב".

104. JI, 1844, עמ' 45.

105. *Jl*, 1844, עמ' 143.
106. *Jl*, 1844, עמ' 267.
107. *Jl*, 1845, עמ' 21.
108. רצהבי, "קונטרס 'משפט לאלהי יעקב'", עמ' קעא.
109. ברטורא, בלב קשוב, עמ' 202.
110. הספרדים מקוננים על כך כי בסערת המחלוקת בין הסיעות והטלת הבוץ והרפש זו על זו כמו "איזה בני אדם... לעשות כמה בפני עצמם וכתבו אגרות ככל העולה על רוחם וחתימי עלה מבני מערבא חדשים מקרוב באו אשר אינם בקיאים באופיה של עיר... לחלק יצאת על הכלל ועל הפרט ועל רבניה וחכמיה... להטיל מוס בקדשים משני הצדדים לעיני כל ישראל... ובראותם מלחמה מה הבריות אומרת הכזה יהיה משפט העיר הקדושה... ואיככה נוכל וראינו ברעה אשר ימצא את העיר... ומאין יבוא עזרינו לתת לכסף מוצא הוצאות העיר כלליה ופרטיה... מלבד חלוקא דרכנן וצדקות לעניים ואביונים... מה תהיה אחרינתנו הרי זה חרבן ירושלם ב"מ [בר מינן – לא עלינו]". דף בודד, "בת קול יוצאת מהר הקדש ירושלם", ירושלים, יום ח' בתמוז תר"ד. על הכרוז חתומים עשרים ושמונה רבנים משתי הסיעות היריבות אך אף לא אחד מרבני המערביים. כרוז זה נתפס בטעות אצל חוקרים אחדים ככרוז המבשר את "שלום ירושלם" ואת הפסקת המאבקים בין המערביים לספרדים. ראה אלמליח, הראשונים לציון, עמ' 201, הערה 46 (בעקבות אריה טויבר, שם) וכן ברנאי, "העדה המערבית", עמ' 135.
111. "הם אמרו אם אתם תשלחו שליח לערי המערב בשם כולכם, לקבץ לכם נדבה חדשה מאחיכם בני מדינותיכם, גם בני כל עיר ועיר מדינה ומדינה שיש בכאן, כמו אנשי טורקיה וסוריה והדומה להם, יעשו כן כמותכם... וזה יהיה חורבן הכולל שהוא בא להחזיק ישוב הארץ". רצהבי, "קונטרס 'משפט לאלהי יעקב'", עמ' קנו. קונטרס זה שנדפס, כפי שנראה להלן, בשנת תר"ז, מייצג את מכלול התביעות והטענות שעמדו במוקד הוויכוח בין שתי העדות.
112. שם, עמ' קנג.
113. שם, עמ' קנו.
114. שם, עמ' קע.
115. *AZDJ*, 15 בינואר 1845, עמ' 22-23.
116. מכתב לעהרן לרב גאגין מיום ב' בחודש שבט תר"ה, גרייבסקי, זכרון לחובבים הראשונים, יג (תרפ"ח) (אין עמודים). וכן ראה קרסל, פותחי התקוה, עמ' 82-83.
117. רצהבי, "קונטרס 'משפט לאלהי יעקב'", עמ' קע-קעב.
118. שם, שם. גם אם התיאורים בקונטרס זה מוגזמים, אין כל ספק באמיתותם הבסיסית.
119. ההשלמה לקונטרס "משפט לאלהי יעקב" מאוסף מאיר בניהו, עמ' 16. יש להבהיר כי הקונטרס "משפט לאלהי יעקב" שפרסם יהודה רצהבי לקוח מתוך הדפס אבן שהוא מוצא, אך הקונטרס אינו שלם. הוא קטוע בסופו (שם, עמ' קעד), ואין בו תאריך הדפסה. לעומת זאת, באוסף מאיר בניהו בירושלים מצוי עותק שלם של הקונטרס, ולשם פרסומו במאמר מיוחד מסר לי פרופ' בניהו תדפיס ובו ההמשך והסיום של הקונטרס (עמ' 16-23), וכן את צילומן של שבע

תעודות נוספות בכתב יד משנת תר"י, שאותן אזכיר בהמשך. תודתי לפרופ' בניהו על שמסר לי את צילומי התדפיס והתעודות. התעודות הללו יחד עם התיעוד הנוסף שחשפתי בפרשה זו יתפרסמו, אם ירצה ה', במאמר מיוחד לכבודו של פרופ' מאיר בניהו.

120. יש לציין כי האשכנזים הצליחו להקים שחיטה עצמאית בירושלים רק בשנת 1869 לאחר מאבקים קשים ביותר נגד המונופול של הספרדים ורק לאחר שקיבלו סיוע מן הקונסולים הזרים בירושלים. ראה קניאל, במעבר, עמ' 139-145.

121. הלוי, "קונטרס 'עדות לישראל'", עמ' 269. משה תורג'מן ובנו יעקב לא נזכרו בכתב החרם עצמו, אך נידונו ברותחין בחלקים אחרים של הקונטרס. יש לציין כי ישנן סתירות עובדתיות בין שני הקונטרסים ואי-אפשר לרדת לחקר האמת עד תום. על פי הקונטרס "עדות לישראל" נכנסו תורג'מן ובנו לבית החולים מרצונם הטוב וללא כל אילוץ (שם, עמ' 267, 273), ואילו אצל רצהבי, "קונטרס 'משפט לאלהי יעקב'" (עמ' קעא-קעב), מתואר תורג'מן כמי שהגיע לבית החולים ללא רוח חיים כמעט. על פי יומנו של אליעזר ברגמן, שהתנגד לשהותו של תורג'מן בבית החולים המיסיונרי, הייתה כאן רדיפה שגבלה בסכנת חיים, ועל כן הוא הציע להסתיר את תורג'מן בביתו של יהוסף שווארץ. ראה ברטורא, בלב קשוב, עמ' 178-179. עם זאת, ייתכן שמדובר בתאריכים שונים.

כך גם לגבי השאלה אם היה בית כנסת של ממש בבית החולים המיסיונרי. במקורות המיסיונריים שהיו אמורים לפרסם מידע כזה לא נמצאה לכך התייחסות. לפי טענת הספרדים (הלוי, "קונטרס 'עדות לישראל'", עמ' 267) היה משה תורג'מן "רב דאישפידאל" וביקש מהמיסיונרים להביא לו לשם ספר תורה. על טענה זו משיב קונטרס "משפט לאלהי יעקב" כי הדבר נעשה ביזמת רופא בית החולים "שלא יבטל החולים מקדיש וקדושה ושכר להם חזן שיתפלל בהם". קונטרס "משפט לאלהי יעקב", אוסף מאיר בניהו, עמ' 19.

122. בשלבים הראשונים של המאבק בא לעזרתם של המערבים גם הקונסול היהודי אליהו פיג'וטו. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 75. יוסף אמולג היה אמנם יליד גיברלטר, אבל מוצאו היה ממשפחת רבנים בפאס שבמרוקו. ראה קרק וגלס, יזמים ספרדיים בארץ ישראל, עמ' 47-48.

123. מכתב לגאגין מיום עשרה בטבת תר"ז, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 192.

124. שם, שם.

125. על פי דיווח המיסיונרים גורש ר' מימון פצ'יצ'א מן הארץ ויצא ממנה כ"11 באוגוסט 1846. ראה JI, 1846, עמ' 404.

126. קונטרס "משפט לאלהי יעקב", אוסף מאיר בניהו, עמ' 16. בעמוד האחרון (עמ' 23) של הקונטרס מוזכרת השליחות: "ה' אלקי אבותיכם יוסיף עליכם ככם אלף פעמים ויברך אתכם... ויאמר לצרותיכם ולצרותיני די ונסו יגון ואנחה... החו"פ [החותם פה] בדמע על לחיים ועפעפינו יולו מים, בתוככי ירושלם היא העיר הגדולה, ירושלם דדהב"א שנת ותר"א [תר"ז] אויבתי ותכסה בושא לפ"ק וש"ד".

127. שם, שם.

128. על מתן המכתבים לר' מימון פצ'יצ'א ראה תוספת לקונטרס "משפט לאלהי יעקב", אוסף מאיר בניהו, עמ' 20. בקונטרס "עדות לישראל" שנדפס אחרי צאתו של פצ'יצ'א מן הארץ מבטל גאגין את תוקף מכתביו וכותב: "ארור הוא [פצ'יצ'א] ארור שמו, ימיו כצל עובר וקבורת

חמור יקבר ורבעה בו כל האלה הכתובה בספר התורה... וראינו חובה לעצמינו לכתוב ולפרסם מעשה נורא זה אשר נעשה פעה"ק ירושלם תובכא... להודיע ולהודיע שאם ח"ו המצא ימצא איש אשר יכתוב או ידבר תועה על חו"ר ומנהיגי עה"ק ירושלם תובכא"א דעו לכם כי הוא מקום משחת ורוח הטומאה נתלבשה בו... אף כי ניתן לו כתב מליצה, אינו ראוי שיקובץ על ידו אותה נדבה חדשה אשר הוא דורך בה, ובכן כל מקום אשר ידרוך כף רגלו הרחק ירחיקוהו ולא יתנו לו מדרך כף רגל... כי חרם הוא ברמ"ח איבריו ושס"ה גידיו, ואדרבא יבקשו לתפוס מידו המכתבים אשר בידו". הלוי, "קונטרס 'עדות לישראל'", עמ' 270.

129. עובדיה, פאס וחכמיה, עמ' 318.

130. שם, שם.

131. שם, עמ' 319.

132. המכתב למאיר רוזנטל הוא מיום א' באלול תר"ח. ראה ברטורא, בלב קשוב, עמ' 199-200. מכתבי ברגמן הובאו כבר במאמרו של ברנאי, "עזרתו של ר' אליעזר ברגמן", אולם התאריכים המופיעים ביומן המקורי מדויקים יותר ולכן השתמשתי בהם.

133. ברטורא, בלב קשוב, עמ' 202-203.

134. עובדיה, קהלת צפרו, עמ' ריג. מדובר במכתב משנת תר"ח בערך. בפרק השביעי של ספרנו, סמוך להערה 125, ציינו מדיניות הפוכה לחלוטין שננקטה החל משנת 1833 – מדיניות שנתנה אמון מוחלט בהנהגה הספרדית של ירושלים וביקשה לנדות את מי שיצא נגדה.

135. איגרת רבני מכנס למימון פצ'יצ'א מחודש אדר ב' שנת תר"ח, ביסל"א, כ"י, 187-199⁴.

136. שם, שם.

137. על מדיניות הקהילות בצפון אפריקה בעבר, ראה הערה 48 בפרק השלישי. בין השנים תר"ד-תר"ח שהיו שנות השיא של המאבק נשלחו לצפון אפריקה השד"רים האלה: ר' ישראל משה חזן, ר' מרדכי חיים מיוחס (שיצא לשליחות ראשונה בשנת תר"ה), ר' רחמים ישראל פינסו (מרוקו בשנת תר"ז), ר' יהודה ב"ר שלמה הכהן (תר"ז-תר"י) ור' רפאל ישראל אליקים, שליח חברון בשנים תר"ו-תר"י, שהיה למעשה איש ירושלים.

138. במכתב השליחות של מרדכי חיים מיוחס נזכרו רק החובות הכבדים הרובצים על ירושלים: "ק"ק עדתינו עליך יסמוכו להיות גדול המעשה לעשות נדבה גדולה... ויהיה ישוב וקיום בעיר דוד היא ציון בית חיינו כל תמוט". עובדיה, קהלת צפרו, עמ' צה.

139. שם, עמ' צו.

140. שם, עמ' צז.

141. איגרת רבני פאס לרבני צפרו מחודש כסלו תר"י, אוסף מאיר בניהו.

142. "לצוות ולזרז בשביל אחינו המערכים להשגיח עליהם ביותר מדאי". שם, שם.

143. שם, שם.

144. שם, שם. הרב משה תורג'מן נפטר בירושלים ביום כ"ט בחשוון תר"ט.

145. שם, שם.

146. שם, שם.

147. איגרת רבני פאס לר' יצחק קובו מראשית שנת תר"י, אוסף מאיר בניהו.

148. שם, שם.

149. איגרת רבני פאס לרבני מרוקו מראשית שנת תר"י וחתומים עליה גם רבני מכנס וטיטואן, אוסף מאיר בניהו.

150. שם, שם. תזכיר דומה של בית הדין של העיר צפרו לשד"ר מיוחס ובו הם מסכימים לתוכן איגרת חכמי פאס לרבני מרוקו שנזכרה לעיל, ומוסיפים כי אף הם קיבלו החלטה דומה לפני בואו של תורג'מן "לא הטינו און לסכל מיליו ולא נטפלנו לראות כתבו... כי לשעבר ידענו את האיש ואת שיחו". ראה מכתב רבני צפרו לשד"ר מרדכי חיים מיוחס מסוף חודש חשוון תר"י, אוסף מאיר בניהו. שם מצוי גם מכתבו האישי של הרב יעקב אבן-צור מפאס אל הרב עמור אביטבול מצפרו (ללא תאריך) ובו הוא כותב: "זה האיש כהר"ע אתורגמאן הולך לצפרו ורצונו להבעיר אש המחלוקת ולעשות לו שם כשם הגדולים... ולהנאת עצמו הוא דורש".

151. Hyamson, *The British Consulate*, vol. I, pp. 163-164.

152. בניהו, "חמש שנים", עמ' שג, שכג.

153. ניתן לי לעיין בביתו של אספן פרטי בארבעה מכתבים מן השנים תרי"א-תרי"ב, שנשלחו מפאס, מצפרו, מטיטואן וממכנס אל הרבנים יצחק קובו ובנימין מרדכי נבון ובהם איומים ברורים וחד-משמעיים שאם לא ישתנו תנאי חייהם של יוצאי מרוקו בירושלים, הם יעבירו את כספי ארץ ישראל ישירות אל העולים ממרוקו. אחד המכתבים אף מרחיק לכת עוד יותר ומציע תקנות חדשות לניהול משותף של הכולל הספרדי בירושלים שבמסגרתו תינתנה זכויות מלאות ושוויון בכל המשרות לבני העדה המערבית. אין לנו מידע על אימוץ התקנות המוצעות, אך ברור שהאיומים עשו את שלהם והביאו למפנה במעמדם של יוצאי מרוקו בירושלים.

154. בן-יעקב, "העליה מצפון אפריקה", עמ' 295-296.

155. ברנאי, "העדה המערבית", עמ' 135-138. על חשיבותה של עליית יהודי המערב מבחינה דמוגרפית וכלכלית, על ההרכב המגוון של בעלי המלאכה הרבים בקרבה ועל שאיפתם של העולים לעסוק בעבודת האדמה ראה משה דוד גאון, "משה מונטיפיורי ודאגתו לגורל בני עדת המערבים בירושלים", בתוך חכמי ירושלים, ערך ראובן קשאני (ירושלים, תשל"ו), עמ' 19-27.

156. ר' נתן נטע ב"ד מנחם מנדל נפטר ביום כ"ח בתשרי תר"ז, ור' נתן נטע ב"ד סעדיה נפטר לאחר מחלה ממושכת ביום ו' בטבת תר"ט. וכך כותב עליהם פרומקין: "ושני הנטעים השתדלו הרבה בישוב צפת וירושלם. וקבעו מוסדות לתורה ולישוב אה"ק". ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 224.

157. ראה מורגנשטרן, משיחיות ויישוב ארץ ישראל, עמ' 232-233; מורגנשטרן, "מציאות היסטורית", עמ' 177.

158. על מצבתו של ר' נחום משאדיק נרשם: "איש קדוש וטהור, בן שמונה שנים החל לדרוש את ה' והקדיש כל ימיו לתורה ותעניות וסיגופים במסירות נפש". ראה גליס, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, ב, עמ' שמח. ר' נחום אב"ד שאדיק, אבי משפחת בהר"ן (בני הרב ר' נחום) הירושלמית, שימש ראש ישיבה ב'כולל ורשה' והיה ידוע כגאון תורני. הוא ישב רוב ימיו בצום, הסתופף בישיבת המקובלים הספרדית 'בית אל' והיה חברם הקרוב של ר' יוסף זונדל מסלנט והמקובלים הספרדים ר' יהודה הכהן ור' רפאל ידידיה אבולעפיה. ר' נחום משאדיק נפטר בי"ב במרחשוון תרכ"ו ממחלת הכולרה שהשתוללה בירושלים והפילה מאות רבות של חללים. המגפה הקשה עוררה תהיות, ומסורת ירושלמית מספרת כי בנו, ר' שלמה זלמן בהר"ן, מגדולי התורה בעיר וממקימי השכונות הראשונות בירושלים, שמע דברים בחלום: "על מה אתם מרעישין העולם... כי בעת משיח צדקנו ככה ראוי ונכון, ותדע נאמנה כי היא אתחלתא דגאולה". ראה חיים ליברמן, אהל רח"ל, חלק א (ניו יורק, תש"ם), עמ' 277-278.

159. ר' יעקב יהודא לייב אב"ד שלשין היה אף הוא גאון בנגלה ובנסתר, ממנהיגי 'כולל ורשה' החדש, וכיהן בסוף ימיו כראש בית הדין האשכנזי המשותף לפרושים ולחסידים, עד לפטירתו בי"א באלול תרמ"ט. ראה שם, עמ' קמ.

160. על פי הסכמי הפשרות בין הפרושים לספרדים היה בירושלים רק בית דין רשמי אחד – בית הדין הספרדי. בית הדין הפרושי העצמאי הוקם בירושלים בשנת תר"א, ללא קבלת רשות מן הספרדים, שהיו נתונים באותה העת במחלוקת קשה בינם לבין עצמם. בבית הדין הפרושי כיהנו גם דיינים ממוצא חסידי.

161. ר' נחמן שלמה הלוי היה חסיד על פי מוצאו. גם הוא עלה לארץ בשנת תר"ד, וכיהן כאב בית דין בירושלים עד לפטירתו בכ"ד בטבת תרי"א. ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 221-222. על אביו סיפרו שהיה פרוש מכל חמדות תבל קרוב לשלושים שנה ונחשב יחיד בדורו. ראה שם, שם.

162. ר' בנימין דוד עלה לירושלים בשנת תקצ"ט. הוא היה דיין, מו"צ ומגיד שיעור בבית המדרש 'סוכת שלום' של הפרושים.

163. מדובר במחלוקת שהתנהלו בין אנשי 'החצר' ובין אנשי 'החורבה', וכן בין הסיעה שבראשה עמד ויקיל העדה האשכנזית, ר' ישעיה ברדקי, נאמנו של לעהרן, ובין קבוצת ראש"ז ובני הדור השני של מנהיגי הכולל – ר' נתן נטע ב"ר מנחם מנדל משקלוב, ר' נתן נטע ב"ר סעדיה, ר' אהרן זעליג מן ור' דוד טעבלי הירשל (ברלינר).

164. שלושת האחים הרבנים היו בניו של ר' אברהם פוזנר אב"ד של העיר שלשין, תלמידים של ר' עקיבא איגר ושל ר' שלמה זלמן ליפשיץ בעל חמדת שלמה, שהיה רבה של העיר ורשה ומראשי גבאי ארץ ישראל בפולין. על אישיותם המיוחדת כשומרי הלכה קנאים וקיצוניים אומרת המסורת המשפחתית: "ובמקום גדולתם שם אתה מוצא ענוותנותם. במלבושי חומרות התלבשו על גופיהם הטהורים. לכל מצוה, לכל סייג ולכל גדר עוד ארגו והסביבו חומות ומגדלות. אם חו"ל אמרו 'עשו סייג לתורה'... הרי מצאו ויגעו והמציאו חומרות על חומרות, סייגים על סייגים, גדרים על גדרים, עד פשוט שאנוש ילוד אשה לא היה יכול להגיע לזה בשום פנים ואופן". ראה מרדכי וייספיס, "חמשת האחים", האחד, שנה א (תשי"ד), חוברת ה, עמ' כב. על מקרה שאירע בחודש אדר תר"ח (1848) המאפיין את עמדותיו המחמירות והקיצוניות של ר' אשר לעמיל מעיד ר' יהוסף שווארץ. מדובר בגר שנימול ביום שלישי בשבוע, ומחמת מחלה לא יכול לטבול לפני שבת ולהשלים את תהליך הגיוו. בערב שבת הגיע

אל הגר שליח מבית הדין וציווה עליו לעשות מלאכה בשבת ולא לשבות, כדין עכו"ם (עובדי כוכבים ומזלות). שווארץ מוסיף שזו הייתה דעת יחיד של ר' אשר לעמיל, והוא לא קיבל בעניין זה את הסכמת חבריו. והוא ממשיך: "וימאן הגר ויאמר הלא כמה שנים אני נשמרתי מלעשות מלאכה ביום ש"ק [שבת קודש] וק"ו [וקל וחומר] קעת אשר אני כבר זכיתי להכנס תחת כנפי השכינה שכבר אני נמול שלא אעשה מלאכה... על כורחו הוכרח לכתוב וכתב שמו... וכתב בדמע שבכה על מה שאינה ה' זאת לידו לחלל שבת". ראה שווארץ, ספר דברי יוסף, דף פג ע"ב. וראה דיון הלכתי בנושא בכתב העת שומר ציון הנאמן, גיליונות קמד-קמו. וכן ראה פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 225; קובץ תורני מרכזי, ד' באדר תשמ"ה, עמ' צג.

165. המנהיג המקובל האחרון של הכולל הפרושי היה ר' משה מגיד ריבלין, שנפטר בכ"ח באלול תר"ו, לאחר כחמש שנים שבהן הנהיג ברוח טובה וסובלנית את הכולל המסוכסך, כשלצדו הדיין הצעיר ר' שמואל מסלנט, שאף הוא היה ידוע במתינותו הרבה. ר' שמואל מסלנט התנגד למשל לפסק הדין של ר' אשר לעמיל בעניין הגר שנימול ולא טבל. הוא התנגד לעמדות הקיצוניות של חבריו בבית הדין הפרושי, ומאוחר יותר התנגד גם לרבניה הקנאיים המפורסמים של ירושלים – הרבנים אויערבך, דיסקין וזוננפלד. על אישיותו המורכבת של ר' שמואל מסלנט יש מקום לערוך מחקר מיוחד.

166. כי זה "כמה שנים נכספה וגם כלתה נפשנו לראות פני הקודש פנימה" ולעסוק בירושלים עיר הקודש "בהתמדת התורה והעבודה בלי שום ביטול". ראה ויספיש, אש"ד הנחלים, עמ' קעט. אהבתו של ר' אשר לעמיל לירושלים הייתה אהבה ללא מצרים. כל ימיו היה מקצר בתפילות שמונה-עשרה כדי שלא להטריח על הציבור, אך כשהיה מגיע לברכת "ולירושלים עירך ברחמים תשוב", היה גועה בבכי ומאריך בתחנונים קורעי לב.

על הרקע לעלייתם מספרת המסורת המשפחתית כי השלושה חלמו חלום זהה בלילה אחד, אשר קרא להם לעלות ארצה. על פי הסיפור באו האחים להיפרד זה מזה טרם נסיעתם, ואז גילו שהיה להם חלום משותף. ראה גליס, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, א, עמ' רלו. מסורת אחרת מספרת כי אחד האחים גויס לצבא, ואז הופיע אליו אביו בחלום ואמר לו לעלות לארץ ישראל. הוא שמע בקולו ויצא מן המחנה בלי שירגישו בו. ראה מרדכי וייספיש, "חמשת האחים", האחד, שנה א (תשי"ד), חוברת ו, עמ' כד.

מול מסורות סותרות אלו מצויה גרסה שונה לחלוטין. בהספד שנשא ר' יעקב יהודא לייב לעווי בהלוויית מחותנו ר' משה מגיד, סיפר על מפגש שהתקיים בין שלושת האחים ובין ר' משה מגיד בוורשה בעצרת זיכרון להרוגי הגליל בשנת תקצ"ו. בפגישה שוחחו עם ר' משה מגיד על הצורך לקיים את מצוות יישוב ארץ ישראל: "באותה שעה החלטנו אני ואחי החלטה גמורה לנסוע לאר"י ולהתיישב בירושלים". ראה ריבלין, המגיד "דורש ציון", עמ' 16-17.

לפי מסורת המשפחה, הם החלו במסע בסוף חודש ניסן תר"ג, ובחודש תמוז תר"ד הגיעו עם בני-משפחותיהם לארץ (בפרשת "מסעי" שבה מפטירים בדברי הנביא: "זכרתי לך חסד נעורך... לכתך אחרי במדבר, בארץ לא זרועה"). נראה שהמסורת המשפחתית הקדימה מעט את בואם, שכן לעהרן כותב כי קיבל מהאחים מכתב מיום כ"א במרחשוון תר"ה, ובו הם מדווחים לו על הגעתם ארצה. ראה מכתב לר' אהרן אב"ד קויל מיום י"ט בטבת תר"ה, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 27. שנת תר"ה מוזכרת כשנת עלייתם של בני-המשפחה גם בטופס אנשי 'כולל ורשה' שבמפקד מונטיפיורי לשנת תרט"ו.

167. ויספיש, אש"ד הנחלים, עמ' קעט.

168. שם, עמ' קפא.

169. שם, שם.

170. כגון ש"הם צדיקים יסודי עולם". ראה מכתב מיום י"א באלול תר"י, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 434. הערכתו של לעהרן כלפי שלושת הרבנים התבססה על מידע שקיבל ממקורות שונים, ובהם מידידס ר' שלמה איגר רבה של פוזנה. קרוב לוודאי ששלושת הרבנים היו קרובים בדעותיהם לר' שלמה איגר. נזכיר רק כי ר' שלמה איגר נתקל בהתנגדותם של חוגים ליברליים למינויו כרבה של פוזנה תחת אביו, והוא קובל על השפעתם הגוברת על חיי הדת באמרו: "וכל אחד ירא לנפשו כי יגרשוהו מנחלתו להושיב מכת החדשים החטאים ומחטיאים". ראה סופר, אגרות סופרים, עמ' 69-70. על מלחמתו ברפורמה אנו למדים מניסיונו הכושל להשפיע על רבני הקהילות היהודיות בגרמניה לקבל את הצעתו להוציא את הרפורמים מכלל ישראל. רבני גרמניה חוששים לדעתו להתגרות בגבירים הליברליים בקהילותיהם. לדבריו, לא הועיל לו גם האיום כי יגייס לפסק דין כזה את רבני פולין. ראה שם, עמ' 81-85.

171. ראה לעיל בפרק השני.

172. ילין, זכרונות לבן ירושלים, עמ' 11.

173. שם, שם.

174. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 289.

175. סופר, אגרות סופרים, עמ' 62.

176. 'דוונני וילנה' דרשו מר' שלמה איגר להמשיך במסורת שקבע אביו שלפיה יישלחו כספי ארץ ישראל מפוזנה לוויילנה, בניגוד לדרישת הפקוא"מ כי ישלח את הכספים לאמשטרדם. ראה מכתב מוויילנה לפוזנה משנת תר"ב, קטלוג חובבי יודאיקה, טבת תשנ"ד, מוצג מס' 73.

177. את הפנקס מסר לעיוני הרב אליעזר ויספיש מירושלים, מצאצאי ר' אשר לעמיל, ותודתי לו על כך. לא ידוע לי על הימצאותם של פנקסים דומים ממקומות אחרים במזרח אירופה. בין היתר נזכרים בפנקס שני גבאים המתמנים כאוספי "מעות הכולל". בפנקס נזכרות הערים האלה: גאליץ, שלשין, זגורוב, קונין, סומפולנו, איזביצה, קלצ'ב, ריכוול, זלוז'ב, פויטרקוב טריב, לוקס, ודונסקה וולה, פביאניץ, קוטנו, סטריקוב, שאדיק ועוד. בכל הפנקס מצוי תאריך אחד בלבד – "ר' עש"ק פ' [ורשת] דברים ג' מנחם-אב תר"ד". ראה שם, דף 37 ע"ב. נראה מכך שנתאריך זה עדיין שהו האחים בפולין. על פי מכתבו של לעהרן שנזכר לעיל בפרק השביעי, הגיעו שלושת האחים ובני-משפחותיהם ארצה רק בראשית שנת תר"ה.

178. איגרת מיום י"ג בניסן תר"ו, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 135.

179. מינצברג, יישוב ארץ-ישראל, עמ' סג. וכן ראה אברהם מרדכי הורוביץ, כבוד ירושלים, חלק ראשון (ירושלים, תר"ץ), עמ' פ-פא. החסידים מקרב עולי פולין קיבלו שני שלישים "חלוקה" מכולל ווהלין החסידי ושליש מהכולל הפרושי, והמתנגדים קיבלו "חלוקה" ביחס הפוך. נראה שהקושי בחלוקה נבע מכך שכספי פולין שנאספו בקרב החסידים והמתנגדים הועברו למרכז בוויילנה ומשם נשלחו לארץ, אך כאן חולקו בדרך לא שוויונית בין אנשי פולין לאנשי ליטא. מצב זה גרם לבלבול בחלוקת הכספים, לחוסר אמון ולהרגשת קיפוח של יוצאי פולין – והם החליטו לשים לדבר קץ. דוגמה קיצונית להפליית העולים מפולין מצויה במכתב ששיגר למונטיפיורי בקיץ 1849 עולה, המתלונן שבהגיעו לארץ לא זכה לשום חלוקה, מפני שלא

הגדיר עצמו כחסיד או כמתנגד: "והנה בער אני ולא אדע אן אפנה לעזרה ולאיוה כולל, והוכרתי לחזור למדינת ווארשי לחקור ולדרוש ולהוודע לאיוה כולל אפנה". עולה צעיר זה עוב בפולין את הוריו ובני־משפחתו "משום הפחד אשר לוקחים ילדי בני ישראל והיו לבני חיל. וברחתי לנפשי והייתי נע ונד מהר לגבעה ומגבעה להר עד אשר זכיתי לבוא לאדמת הקודש". ראה מכתבו של ירוחם פישל וואלף מוורשה, ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 576, עמ' 123.

180. במכתב מיום ז' במרחשוון תר"ה נזכר חוסר שוויון בחלוקה בין החסידים למתנגדים יוצאי פולין: "צאו נא וראו הגאב"ד [הגאון אב בית דין, הרב חיים דוידזון] דק"ק ווארשויא נ"י שולח צרור כספו להרבנים... שבוילנא נ"י, שאינם משגיחים כי אם על כולל הפרושים שבא"י ואינם יודעים כ"א בצערן של אלו". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 7. במכתב אחר נזכרת העברת כספים על ידי הרב מוהר"מ הלוי שפירא מברודי (ייתכן שמדובר במנדל שפירא ממנהיגי הקהל בברודי, על פי נתן מיכאל גלבר, תולדות יהודי ברודי [ירושלים: מוסד הרב קוק, תשט"ו, עמ' 160, 162] על מנת שיחלקום על פי מספר הנפשות כדי למנוע עיוותים בחלוקה: "להיחלק לכל אנשי פולניא הנמצאים שמה, הן מכולל פרושים הי"ו והן מכולל חסידים הי"ו נפש כנפש". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 15. במכתב מיום י"ג בניסן תר"ו מדגיש לעהרן כי את הכספים שהוא שולח ושמקורם בברודי יש להקצות "בעד כולל אנשי גאלין שבא"י ת"ו". ראה שם, כרך 11, עמ' 135. בב' דראש חודש אלול תר"ז מעבירים הפקוא"מ תלונה שהגיעה אליהם מרבה של ורשה, ר' חיים דוידזון, בשמו של הדיין ר' נחמן שלמה הלוי. הלה התלונן נגד כוללות החסידים על שאינם מעבירים לו את כספי החלוקה המגיעים על שמו, והם מוסיפים: "ולא נוכל עוד לאטום אזננו מזעקתו עוד". ראה שם, כרך 11, עמ' 244. בכ"ו במנחם־אב תר"ח דוחים הפקוא"מ את דבריהם של שלושת הרבנים, שהאשימו אותם באחריות לעוולות הנעשות להם בארץ על ידי ממוני כולל הפרושים. ראה שם, כרך 11, עמ' 306. לשיא של חוסר רגישות מגיעים שלושת האחים כאשר הם מייחסים את מחלת השיתוק שתקפה את ראש הפקוא"מ לעהרן לעונש משמים על חלקו בעוולות הנעשות להם בירושלים: "מי יודע אם לא ח"ו בעון זה נלקו מחזיקי ידי עושה עול בזרוע ולשון". ראה שם, שם. עקיבא לעהרן, אחיו של ראש הפקוא"מ, משיב על זה: "איך תכאיבו לאחי שמסר נפשו על עניי א"י... איך יכאיבו נפש יקרה כזאת לכנותו 'מחזיק ידי עושי עול' [ה] ולאמר לו כי נלקה עבורם". ראה שם, שם. אלא שגם הפעם, כבעבר, עברו הפקוא"מ לסדר היום על הפגיעה בהם, ואולי אף הצדיקו עליהם את הדין, שהרי המתלוננים נחשבו לצדיקים מופלאים.

181. איגרת הפקוא"מ לר' אשר לעמיל מראש חודש חשוון תר"ט, שם, כרך 11, עמ' 327.

182. ר' דוד טביא ילין עמד אחר כך בראש הכולל החדש. ראה מכתב לר' דוד טביא מלומז'ה מיום כ"ד במנחם־אב תר"ט, שם, כרך 11, עמ' 357. כאמור, יצא גם הרב יעקב יהודא לייב לעווי לפולין כבר בשנת תר"ח, ונראה ששהה שם כל אותה העת.

183. גרייבסקי, זכרון לחובביים הראשונים, ח (תרפ"ח), עמ' 36-40. על הימצאותו של ר' שמואל מסלנט בוורשה מצוי מידע באיגרת הפקוא"מ מיום כ"ג בניסן תר"י, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 400. מן המקורות אין זה ברור מה הייתה עמדתו של ר' שלמה איגר, שנפטר בשנת 1852, לגבי רעיון הקמת הכולל החדש. מאיגרות הפקוא"מ מתברר שהוא שלח כספים שנאספו על ידו גם למרכז בוויילנה וגם לשלושת האחים בירושלים. ראה שם, כרך 10, עמ' 139, 287; שם, כרך 11, עמ' 297, 401, 481.

184. על שליחותו של ר' שמואל מסלנט בפולין ותוצאותיה ראה לעיל בפרק השני.

185. איגרת מיום י"ח באלול תר"ט, ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 576, עמ' 46. בספרו של הראשון לציון רבי דוד חזן, נדיב לב, חלק חושן משפט, סימן ל, מצויה התייחסות לקיומו של 'כולל ורשה', וממנה משתמע שההחלטה על הקמת הכולל התקבלה אצל יוצאי פולין בירושלים באורח חד-צדדי: "עד שהודיעו לאנשי מדינתם הגבאים מעיר ווארשי כי אין להם יד ושם פה עיה"ק, ושאין מגיע להם מתרומתם ששולחים פעה"ק כ"א מעט מזעיר, ורצונם לחלק עצמם ולהתייחס כולל ווארשא, וכל תרומת מבני ווארשא יהיה נשלח להם לבדם, ונתייחסו לעצמם זה כמו עשרה שנים והיה מכסת נפשות מו"מ [מעלה ומטה] כמו חמשים נפשות".

186. מאז ראשית שנת תר"ח לא יכלו עוד 'רוזני וילנה' להפריש כספים להחזיר החובות הישנים של כולל הפרושים, כפי שנהגו לעשות בשנים קודמות. במכתב לרב גאגין, רבם של הספרדים בירושלים, הם מבקשים כי "ישיבת בחכמתו וצדקתו את שאון הבע"ח [הבעלי חוב]... אשר לא יריעו ולא יצריחו הפעם... ולחזק לבכם בכוחו על העתיד". הם מזכירים את הצרות שפקדו את יהודי רוסיה, ובכללן שלוש שנות רעב שבהן "באו בנים עד משבר, כי נעילת הדלת והיוקר הנורא אכלה יגיעת כל איש, ונדיבים שחו גם מעטו מעוצר רעה ויגון". איגרת 'רוזני וילנה' מיום ד' בתשרי תר"ח לרב חיים אברהם גאגין, אוסף מאיר בניהו, וצילומה עמדי.

187. המתיחות בין המחנות בירושלים בשנת תר"ח על רקע הקמת 'כולל ורשה' והמשבר הכלכלי שנמשך מאז שנת תר"ו עד לשנת תר"ט לפחות, מצאו כנראה את ביטויים הקיצוני בדברי נאצה שנאמרו כנגד הגאון מווילנה בחתונת אחד החסידים. וכך כותב לעהרן: "תדאב נפשינו מאד מראות ברע אשר נעשה בעיקו"ת ע"י ר' שאול [יואל] מליוענסק ואנשיו אשר התקבצו על חתונת אחד מהם שמו מרדכי אברהם, וכטוב לבם החלו לחרף מערכות חכמי ישראל דוד דוד ודורשיו ויתעתעו בקדושי עליון... בכלל ובפרט דברו נאצות על כבוד רבן של כל בני הגולה קדוש ה' הרה"ג מוהר"א מווילנא וצוקלה"ה עד אשר פערו פיהם לבלי חק ויקרא אחריו... כלב שנכלבים רח"ל... אי לאזנים שכך שומעות ויקללו אותו ואת תלמידיו הקדושים... והרחיבו פיהם לומר שנשמותיהם הם מסטרא דבלעט ואתונו רח"ל...". ראה מכתב לרב גאגין מיום כ"א באדר ראשון תר"ח, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 283. לעהרן חשש להעלות את הדברים כהווייתם על הכתב, והיסוסיו ניכרים בזה שכתב ומחק חלק מן הדברים. נראה שלהתפרצות זו קדם ויכוח באשר לדרישת הממונה החסידי ר' שאול יואל מליוענסק להתמנות לוויקיל יהודי של הקונסוליה הפרוסית. למינוי כזה התנגד בוודאי ר' ישעיה ברדקי, ששימש ויקיל לכל הנתנים הזרים האשכנזים בירושלים. ראה מכתב ליצחק אֶלְפֶּנְדֶּרִי בביירות, שם, כרך 11, עמ' 284.

188. בארון, "מתולדות הישוב בירושלים". על מכתב ההתנגדות להקמת בתי ספר מודרניים בירושלים שנשלח למונטיפיורי (מדובר במכתב הנודע שפרסם בארון מתוך אוסף המכתבים שבארכיון מונטיפיורי בלונדון) לא חתומים, כפי שסבורים בטעות, מנהיגי כולל הפרושים. חתומים עליו, לעומת זאת, מנהיגי הכוח הפוליטי החדש שבהנהגת שלושת "הרבנים הצדיקים" וחבריהם הדיינים בבית הדין האשכנזי, וכן אנשי 'כולל ורשה' ואישים מכוללי החסידים בחברון ובירושלים. הכותבים משתמשים בשם הסתמי "אשכנזים", בלי לדייק ולפרט: "אנחנו בית דין הצדק דקהל אשכנזים [לא פרושים] היו וממוני ומנהלי כל הכוללות אשכנזים [לא פרושים] היו ויחידי סגולה דפעה"ק ירושלם". ראה שם, עמ' 309. ואכן, בארון הבחין בהעדר חתימותיהם של כמה מחשובי המנהיגים של כולל הפרושים. בדיקה מוכיחה כי כמה מהם, כמו ר' שמואל מסלנט וראש"ו, נעדרו מן הארץ באותה העת לרגל שליחות בחוץ לארץ. ראה קטן, "דרכונו של ר' אברהם שלמה זלמן צורף", עמ' 79-80. ממוני הפרושים האחרים סירבו

ככל הנראה לחתום על המסמך. מן הרשימה נעדרים, ולא בכדי, ארבעת ממוני הכולל הפרושי – ר' ישעיה ברדקי, ר' דוד טעבלי הירשל (ברלינר), ר' משה ב"ר יצחק מחסלוביץ' ור' אריה נאמן. היחיד מחשובי הפרושים החתום כאן הוא ר' יוסף זונדל מסלנט (מתלמיד ר' חיים מוולוז'ין), שהיה חברם של בני משפחת לעווי. ולבסוף יש לציין כי אין על המסמך שנמסר למונטיפיורי שום חותמת רשמית של אף אחד מן הכוללים בארץ ישראל, ובוודאי לא של כולל הפרושים.

189. במסגרת המאבק העקרוני נגד המיסיונרים התעלמו שלושת הרבנים במופגן מוויקיל העדה, ר' ישעיה ברדקי, שהיה למעשה ממנהיגי הכולל הפרושי, עקפו אותו וביקשו ממונטיפיורי, במכתב מיום ה' במנחם-אב תר"ט, לטפל בתלונתם נגד המיסיונרים ונגד הקונסול ג'יימס פין בעניין חטיפתה "בחזק יד להמיר דתה" של האישה שיינדל דרייזו בת שמעון אמסיל. גם אם נמנע ר' ישעיה ברדקי, לפי דעתם, מלטפל בנושא בגלל קשריו הדיפלומטיים עם הקונסול הבריטי פין, לא הייתה להם סמכות לעשות כן, ואף על פי כן פעלו כאילו הם מייצגים את כלל האשכנזים. ראה בן צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 172-173.

190. במכתב למונטיפיורי הם מבקשים ממנו כי יואיל לקרוא את המכתב ולהעבירו אל הברון רוטשילד. ראה בן צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 169-170. בארכיון עיריית ירושלים נמצאת תעודה, שהיא כנראה הטיוטה של המכתב ששלחו "הרבנים הצדיקים" וחבריהם לברון רוטשילד. במכתב זה הם רואים בעצמם את המייצגים של כלל העולים מרוסיה-פולין: "אנחנו שארית פליטת ישראל אנשי רוסלאנד". על פי המוזכר במכתב הודיע להם קונסול רוסיה בביירות כי על העולים מהקיסרות הרוסית לחזור אל ארץ מוצאם, ומי שישאר בארץ ישראל יאבד את אזרחותו הרוסית, והקונסול הרוסי ימשוך ידיו מלהגן עליו מפני השלטונות המקומיים. ראה ארכיון עיריית ירושלים, J-24. משהגיע הקונסול הרוסי לירושלים על מנת להידבר עמם וגילה להם כי יש בדעתו להעבירם לחסות הקונסולרית האנגלית, התנגדו לכך אנשי הקבוצה, כנראה בגלל החשש מהמיסיונרים האנגליקנים, וביקשו שיעבירם תחת זאת לחסות הקונסוליה האוסטרית. בעניין זה ביקשו את המלצתו של הברון רוטשילד מווינה.

מרדכי אליאב בספרו בחסות ממלכת אוסטריה מביא מארכיון הקונסוליה האוסטרית תעודות מן השנים 1849 ו-1850 העוסקות בבקשתן של עשרות משפחות פרושיות מירושלים לקבל חסות אוסטריה. במכתב (שם, עמ' 71-72) חותמים ראשי הקבוצה בשם "הוועד והרבנות של קהילת הפרושים בירושלים" – הגדרה בלתי מקובלת של מוסד כלשהו בירושלים, שהיא למעשה שם כיסוי למנהיגות הרוחנית של קבוצת הדיינים. על המכתב חתומים שישה אישים: הדיינים ר' אשר לעמיל, ר' נחמן שלמה הלוי, ר' בנימין דוד, ר' זונדל מסלנט, והאחים ר' מרדכי ואריה נאמן. ברור שזו איננה הנהגת הכולל הפרושי הרשמית, שבראשה עמד אז ר' ישעיה ברדקי. נראה שהדבר מצביע על התארגנויות ומחלוקות שאחזו כבר אז בכולל הפרושי במכלול נושאים.

191. פין, עתות סופה, כרך א, עמ' 70; Hyamson, *The British Consulate*, vol. I, pp. 109-112. על פי התיעוד הקונסולרי הבריטי קיבלו כ-1,000 אשכנזים מתוך 4,000 איש את הגנת הקונסוליה הבריטית. ראה שם, עמ' 210-211.

192. עם זאת, התגברות התהליכים הפרטיקולריים בכולל תגביר את ההתמסרות של יוצאי כל עיר לטובת חבריהם. הדבר יבוא לידי ביטוי חיובי בתחרות כלכלית וגם בהפניית כספים על ידי הכוללים השונים לבניית שכונות בסוף המאה התשע-עשרה.

193. שלושים ושישה יהודים מקרב הכולל הפרושי נתפסו להשפעת המיסיון בעקבות משבר האמונה המשיחית בשנת ת"ר. שניים מהם, אליעזר לוריא ובנימין גולדברג, המירו את דתם. המרת הדת במקום כמו ירושלים נחשבה להצלחה משמעותית ביותר מבחינתו של המיסיון האנגליקני. דרך טיפולם של הפרושים בפרשת ההתנצרות לא סיפקה את לעהרן. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 10, עמ' 298.

194. המנהיג הראשון של כולל הפרושים, ר' מנחם מנדל משקלוב, קירב את המיסיונרים, מפני שראה בהם שליחי ההשגחה המסייעים לעם ישראל בתהליך הגאולה, כמאמר הנביא ישעיהו: "והיו מלכים אומניך", "ובנו בני נכר חומותיך". המיסיונרים, שזכו להגנה דיפלומטית, גמלו לו בכך שהגנו בקביעות על היהודים בירושלים. ראה לעיל בפרק הראשון.

195. מבחינה הלכתית הותרה פנייה אל רופאי המיסיון במקרים של פיקוח נפש. ראה אביעזר מטיקטין, משמורת הברית (ירושלים, תר"ו), דף לח ע"א.

196. על מעמדו הרעוע של ר' ישעיה ברדקי בכולל הפרושי אנו למדים ממכתב שבו התבקש מונטיפיורי, בעת ביקורו בארץ בשנת 1849, להטיל על ר' דוד טעבלי הירשל (ברלינר) "הידוע ומקובל עלינו כאדם ישר" את חלוקת הכספים לבנייהכולל. הפונים אינם מציינים על מי אין להטיל את התפקיד, אבל אין ספק שכוונתם היא לר' ישעיה ברדקי. גם על מכתב זה חתומים ראשונים "הרבנים הצדיקים" ואנשי חוגם, וכן מתנגדים ותיקים אחרים של ברדקי שהצטרפו לבקשה, כגון ר' מרדכי בן ראש"ו צורף ואנשי סיעת 'החורבה' האחרים. ראה מכתב מיום י"ג במנחם-אב תר"ט, ארכיון מונטיפיורי, קובץ מס' 577, עמ' 176-177.

197. אשתו של ר' ישעיה ברדקי (בתו של ר' ישראל משקלוב), כמו מאות יהודים נוספים, ניצלה ממוות בזכות הרופאים המיסיונרים שטיפלו בה בעת המגפה שהשתוללה בירושלים בשנת 1838. הכרת התודה מצדו כלפיהם הייתה בגדר יחס אנושי טבעי.

198. אין ספק כי גם לפעילות ההומניטרית של הקונסוליה האנגלית בשנות הרעב תר"ה-תר"ו הייתה השפעה ממתנת על יחסם של הפרושים כלפיהם. על הפשרת היחסים ביניהם השפיעה גם הגעתם של עולים ממזרח אירופה, שהיו בעלי מקצועות ומצאו תעסוקה אצל בני הקהילה האנגליקנית המתרחבת בעיר.

199. איגרת לממוני הפרושים ישעיה ברדקי, יוסף זונדל מסלנט, דוד טעבלי הירשל (ברלינר) ואריה נאמן מיום טו"ב באלול תר"י, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 437.

200. שם, שם.

201. איגרת תשובה לישעיה ברדקי מתאריך טו"ב באלול תר"י, שם, כרך 11, עמ' 436. מכתבו של ברדקי ללעהרן הוא מיום כ"א במנחם-אב תר"י. בין שאר דבריו כותב נגדו לעהרן: "היאך עשה שלא כשורה ושלא כהוגן להיות מסייע ידי עובדי עבירה ביד רמה, ועמד נגד הרבנים הצדיקים והטובים עומדי בפרץ וגודרי גדר... ומעכ"ת [ומעלת כבוד תורתו] הפריע אותם ממעשיהם הטובים ועשה דבריהם פלסתר ברבים והתיר את אשר אסרו... והקריב אליו את הרחוקים אשר על פת לחם יפגעו... וכי יקטן עוד בעיניו מספר האנשים ונשים וטף אשר בעוה"ר כבר נפלו בפח ונשתמדו". ייתכן שחברי בית הדין הוציאו פסק דין נפרד שאסר כל מגע עם המיסיונרים.

202. שם, שם. ברדקי היה אחראי מטעמו של לעהרן על חלוקת כספי אמשטרדם. עם זאת, על מנת שלא למתוח את היחסים עם ברדקי יותר מדי, לעהרן מספר לו שביקש מהדיינים

שנטשו את בית הכנסת 'סוכת שלום' בעקבות המחלוקת עמו לחזור ולהתפלל שם. ראה שם, שם. כמו כן ראה מכתב לדיינים ר' אשר לעמיל ואחיו, ר' נחמן שלמה הלוי, ר' בנימין דוד מוילנה ור' אברהם אייזנשטיין, שם, כרך 11, עמ' 414.

על איומים אלו חזר לעהרן גם במכתבו לממוני כולל הפרושים: "ע"כ אנחנו נחלץ חשים היום ונודיע לרומעכ"ת נ"י בזה את הדבר אשר הוסכם באסיפתנו, שמיד בהגיע הנוכח ליד רומעכ"ת נ"י יעבירו קול במחנה ויצאו להכריז בכל בתי כנסיות ובתי מדרשות בשם כל הממונים מכולל פרושים וחסידיהם הי"ו... הכרוז אשר נכרוז כבר פעם אחת בשם הרבנים הגדולים הממונים ומנהלים והבד"ץ מכוללות אשכנזים ק"ק פרושים וחסידיהם הי"ו בעה"ק ירושלים תו"ת, אשר נעשה בחמשה סעיפים בלשון אשכנזי להזהיר את העם לבלתי לכת אחרי המסיתים והמדיחים הנ"ל, ולגזור עליהם ככל האמור שם שלא ירהבו איש ואשה קטן וגדול בנפשם לעשות שום מלאכה או שום עסק באחד מבתי המושומדים והמחוברים לטומאה בשום אופן". לעהרן מוסיף ומאיים כי אם לא ייעשה כדבריו יפסיק את משלוחי הכספים עבור הפרושים בירושלים: "כי הוסכם אצלינו שלא לשלוח לכוללכם מאומה עדי תשוב אלינו תשובתם ונדעה בבירור כי הכריזו הכרוז הנ"ל, וכי קבלו עליהם קבלה גמורה שלא לתת אף פרוטא של נחשת מכסף קבוצתינו לכל איש ואשה אשר לא ישמע לקול הכרוז הנ"ל". ראה איגרת מיום ט"ו באלול תר"י, איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 437.

חברי בית הדין פנו עוד קודם לכן בעניין פרשת המיסיון אל משה מונטיפיורי במכתב מיום ה' במנחם-אב תר"ט. על המכתב חתומים שמונה-עשר רבנים מההנהגה הרוחנית של הקהילה, ובראשם הרכב בית הדין – נחמן שלמה הלוי, אשר לעמיל ובנימין דוד מוילנה, ואחריהם חתומים ר' יוסף זונדל מסלנט, אריה נאמן ועוד. העובדה שברדקי אינו חתום על המכתב מעידה על המחלוקת העמוקה בין ראשי ההנהגה הפרושית ובין חברי בית הדין הרבני של העדה. המכתב עוסק בפרשת אשתו היהודייה של המומר מנדל דינס, הצלם הראשון בארץ ישראל. ראה בן צבי, מחקרים ומקורות, עמ' 172-173.

203. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 437. במכתב אחר לרפאל יצחק אֶלְפֶּנְדֶּרִי, איש הכספים של הפקוא"מ בביירות, הוא מורה לו להגדיל את סכומי הכספים שנועדו לחברי בית הדין ובעיקר לשלושת האחים לעווי. ראה שם, כרך 11, עמ' 440.

204. דיווחו של ניקולייסון הוא מיום 30 באפריל 1850. ראה JI, 1850, עמ' 246-247. לפי ניקולייסון עמדו כשמונים איש מכולל הפרושים בקשרי עבודה ומסחר עם המשלחת האנגליקנית על זרועותיה השונות.

205. מסורת משפחתית מאמתת את מאבקו של ר' אשר לעמיל במיסיונרים ומוסיפה מידע מעניין שאין לו אישור ממקורות אחרים: "בהיותו בירושלים קידש הג'און [הק'אדו] ר' אשר לעמיל מלחמה נגד המיסיונרים... הוא עמד נגדם בפרץ בכל כוחו ומרצו, ולפי השמועה הם החליטו לשים קץ לחייו... באחד הלילות התגנב משומד אחד לביתו ונסך רעל בתוך סמי הרפואה שהיה רגיל לשתות – כך הוא נפל חלל על משמרת הקודש". ראה ויספי, אש"ד הנחלים, עמ' ש. על מצבתו נרשם: "פ"נ [פה נטמן] הרב הג'און אשר היה מנהל לעדת ה' תורתו ויראתו". ניסוח זה – "מנהל" – מרמז על שאיפות ההנהגה שהיו לו בחייו. נוסח המצבה שונה מהמצוי אצל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 226. בנו של ר' אשר לעמיל נקרא ר' אברהם פראסט, וצאצאיו אינם קרויים בשם לעווי. מידע זה מסר לי הרב אליעזר ויספיש מירושלים.

הערות לפרק י

1. לונץ, נתיבות ציון וירושלים, עמ' 297-310.
2. גרץ, הפריפריה הפכה למרכז, עמ' 75-104.
3. שמואל דוד לוצאטו, "איגרות שד"ל", בתוך פרדס ג (אודסה, תרנ"ז), כתב עת בעריכת יהושע חנן רבניצקי, עמ' 117.
4. שם, עמ' 118.
5. ראה לעיל בפרק השני ליד הערות 217 ו-223, וכן גלבר, "ד"ר אלברט כהן", עמ' קעה-קפה.
6. "ברכת בית מפואר ומהודר בשכירות משתלמת. בית תעלה ומרפא ככל הלכותי" [ה] ופרטי' [ה]". ראה "דברי הימים לישראל", ירושלים, ט"ו במנחם-אב תרי"ד, דף א ע"ב. מתוכן הקונטרס אפשר להבין שטרם בואו של ד"ר אלברט כהן לארץ התנהל משא ומתן בינו ובין הספרדים: "ואם נאמר לגדור גדר ולעמוד בפרץ לבלתי יכנס אחד מבני ישראל לבית האספיתאל [המיסיונרי], את כל אלה ניסינו וגזרנו אומר, אך אין בידינו לבצע גזירותינו". ראה שם, שם.
7. "וציוה ופקד לשית לב על מי מנערי בני ישראל מאותן אשר אין לבם ודעת' [ם] מתישב' [ת] ולא בינת אדם להם להשיג בגדולת ובנפלאות לימוד גפ"ת [גמרא, פירוש רש"י, תוספות]... ללמדם אומנות". ראה שם, דף ב ע"א.
8. "וכל אשה חכמת לב במלאכה, לארוג ולתפור, בלימוד המלאכה". ראה שם, שם. מוסד זה נקרא מאז 1864 על שמה של אוולינה דהרוטשילד מלונדון, והפך ברבות הימים לאחד ממוסדות החינוך היוקרתיים לבנות בירושלים.
9. שם, דף ד ע"א.
10. סביר להניח שהספרדים בראשותו של הראשון לציון הרב קובו, שהיו מוכנים כבר בשנת 1849 ללכת כברת דרך ארוכה וליישם שינויים במערכת החינוך המסורתית, אפילו במחיר של עימות קשה עם "הרבנים הצדיקים", לא ויתרו גם הפעם על תכניתם ולא חששו – בעיקר לאחר פטירתו של לעהרן – לפנות אל בית רוטשילד בפריז בבקשה להקים בירושלים בית חולים ולצדו בית לימוד.
- הגעתו הצפויה של ד"ר אלברט כהן לירושלים נודעה מראש לשני האחים ולראשי 'כולל ורשה', והם מיהרו להזעיק לעזרתם את ארגון הפקוא"מ כדי שיוהיר את הספרדים מהתחברות אליו. ואמנם אלה מיהרו לכתוב כבר ביום ח' בתמוז תרי"ד לספרדים, בניסיון להניאם מכל קשר עם ד"ר אלברט כהן המתעתד "לייסד שם בתי לימוד כאשר נוסדו באירופא... כי לימוד החדשות מבלה זמן לימוד התורה... ועתה באו להוסיף עליהם ולכבוש המלכה עמי בבית". ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 13, עמ' 263.
11. שם, כרך 13, עמ' 278.
12. שם, שם. בבית החולים המשוכלל שהוקם בניהולו המוצלח של ד"ר ברנרד נוימן היו שמונה-עשרה מיטות לחולים, וכן מרפאה ובית מרקחת. רופא בית החולים ועוזריו ערכו גם

ביקורי בית. בשנתו הראשונה אושפזו בו יותר מחמש מאות יהודים. תקציב בית החולים וכן כספי שאר מפעלי משפחת רוטשילד הועברו ליעדם באמצעות הקונסול האוסטרי בירושלים, יוסף פיצמאנו, ולא באמצעות הכוללים, עובדה שאפשרה בין היתר את קיומם ואת פעילותם המוצלחת. יש להניח כי מינוים של נערים וחמישה גבאים, מכל העדות והחוגים, למוסדות החסד שהקים כהן (ובהם גם ר' ישעיה ברדקי עצמו) הקלו על הנהגת יהודי ירושלים לקבל את החידושים.

13. שם, שם.

14. "וגם לזאת יאות לו להעלות מספר הנערים מבני ישראל אשר ילמדו על מיליטארע שוהלע [בית הספר הצבאי] אשר בקומבאר־שארב אל מספר ארבעים, ושנים מהם ישולחו לפאריז או לקרית מלוכה אחרת לגמור שם את לימודיהם... וברוד הדבר כשמש בצהרים כי מות בסיר". ראה שם, שם. על עניין זה הם כותבים גם לרבני הספרדים בכ"ב באלול תר"י. ראה שם, כרך 13, עמ' 283.

15. שם, כרך 13, עמ' 280.

16. שם, כרך 13, עמ' 281.

17. שם, שם.

18. שם, כרך 13, עמ' 281.

19. "דברי הימים לישראל", ירושלים, ט"ו במנחם־אב תרי"ד.

20. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 13, עמ' 323.

21. שם, כרך 13, עמ' 324.

22. על מסעו הרביעי של משה מונטיפיורי לארץ ישראל ראה מחקרו של אברהם שישא הלוי: "The Saga of 1855", Schischa.

23. מחקרו המפורט והמתועד היטב של אברהם שישא הלוי מלונדון מהווה כתב סנגוריה על פעילותו של מונטיפיורי לטובת יהודי ארץ ישראל בכלל ועל מסעו הרביעי לארץ ישראל בפרט. שישא רואה בפעילותו של ד"ר אלברט כהן מחטף שנועד להקנות יוקרה פוליטית וכלכלית למשפחת רוטשילד הפריזאית, וכן לממשלת צרפת המבקשת להגביר את מעורבותה בענייני האימפריה העות'מאנית. שישא מבטל את חשיבות הקמת בית החולים הקטן של רוטשילד, שלא ענה לצרכים של אלפי היהודים בירושלים. מעשיו של כהן גובלים, לדעתו, בהונאת הציבור ובשקרים, משום שהם מתעלמים בין היתר מן ההשקעות הגדולות שהשקיע מונטיפיורי עד אז ברווחתם של יהודי ירושלים, ובכללן שיגורו של הרופא ד"ר שמעון פרנקל לעיר כבר בשנת 1843. לעומת אברהם שישא הלוי יוצא משה סמט בספרו על משה מונטיפיורי בביקורת קשה על אישיותו ומהלכיו של מונטיפיורי, ובייחוד על השימוש הבזבזני בכספי עיזבונו יהודה טורו. ראה סמט, משה מונטיפיורי, עמ' 75-137.

24. הרב יצחק קובו נפטר באלכסנדריה, בעת שהיה בדרכו לאנגליה לאסוף כסף לכיסוי החובות הכבדים של העדה הספרדית. נסיעה זו הייתה אמורה לבטא את הכיוון החדש של הסתמכות הספרדים על יהודי המערב. המומר אליעזר לוריא, ששירת באותה העת בתחנת המיסיון באלכסנדריה, תיאר את מסע ההלוויה הממלכתית שערכו השלטונות העות'מאניים

לראשון לציון. בראש ההלוויה צעדה תזמורת צבאית, והשתתפו בה מלבד יהודי העיר ורבניה גם נציגי הדתות השונות והקוואסים של הקונסולים, שהחזיקו מוטות כסף בידיהם בעת הצעדה. את מסע ההלוויה שעבר ברחובות העיר בדרכו אל בית הכנסת על שם אליהו הנביא, ומשם אל בית הקברות המקומי, ליוו כרכרות רבות ובהן עשירי היהודים בעיר. לוריא כותב כי בעת נוכחותו בבית הכנסת בשעת ההספדים נתקל במבטי איבה של היהודים כלפיו. הוא גם מוסיף כי הרב יצחק קובו היה ליברלי ובקי בהוויות העולם יותר מן הרבנים שקדמו לו. ראה *Jewish Intelligence (JI)*, 1854, עמ' 322. ד"ר אדוארד מקיגון דיווח מירושלים כי בעקבות פטירתו של הרב יצחק קובו התחדש המאבק בין שתי הסיעות בעדה הספרדית, "התלמודיים" ו"הליברליים". ראה שם, עמ' 347.

25. ברטל, ירושלים לדורותיה, עמ' 32; ברטל, גלות בארץ, עמ' 200. ברטל טוען בטעות כי הספרדים לא תמכו "במפעלים וביוזמות העשויים להביא מודרניזציה לעיר". ברטל מתעלם מן העובדות ההיסטוריות המובאות במקורות שלפנינו ומתבסס על "תזכיר כולל הספרדים משנת תרט"ו" (ירושלים לדורותיה, עמ' 30, הערה 1); אולם בתזכיר הנידון אין התייחסות לשאלות מודרניזציה או לתכניותיו של מונטיפיורי, כי אם הצגת המצוקות הכספיות של הכולל ודרכי התהוותן, ומובעת בו תפיסת עולם אליטיסטית. אין קשר בין דברים אלו ובין סוגיית יחסם של הספרדים כלפי המודרניזציה.

26. מלאכי, הישוב הישן, עמ' 150-167.

27. לונץ, נתיבות ציון וירושלים, עמ' 283-288; בן-אריה, עיר בראי תקופה, ב, עמ' 109-115.

28. על פי דברי הנביא: "פרוות תשב ירושלם מלב אדם", זכריה ב:ח. על היציאה מן החומות והמשמעות השונות שיוחסו לה ראה בן-אריה, "היציאה 'החלוצית' של יהודי ירושלים"; ברטל, "היציאה מן החומות". ברטל צודק בקביעתו כי היציאה מן החומות איננה מהלך חדשני אלא המשכי, אך לא מדובר ב"התפשטות הישן" כפי שהוא סבור, אלא בתהליך מתמשך של ביצוע הרעיונות החדשניים של בניין ירושלים, שאותם החלו לבצע תלמידי הגר"א בראשות ר' מנחם מנדל משקלוב מאז שנת 1816.

29. יש מחכמי התורה בזמן הזה האוסרים על יהודים כניסה להר הבית כולו, ולא רק לשטח המקדש, בשל הספק בדבר מיקומו המדויק של המקדש ובשל האייכות להיטהר מטומאת-מת בזמננו. רבנים אחרים המתירים עלייה לחלקים בהר (לאחר טבילה במקווה) מסתמכים על הישוב מקום המקדש שהוא ודאי לשיטתם, ועל מידע היסטורי על תפילת יהודים בהר הבית לאחר חורבן הבית.

30. Schischa, "The Saga of 1855," pp. 298-313. שישא טעה ביחס למקום שבו ביקשו להכריז את החרם. הדבר לא היה בבית המדרש 'מנחם ציון' שבחצר 'החורבה', אלא בבית הכנסת 'סוכת שלום' שבראשו עמד ברדקי ושם גם התפללו שני הרבנים בני משפחת לעווי. על ניסיון הטלת החרם בגין הקמת בית הספר לנערות ראה לונץ, ירושלים, ב (תרמ"ז), עמ' 122.

31. ר' יוחנן הירש שלאנק היה יליד פרוסיה, חניך ישיבת פרשבורג וחתנו של ר' דוד טעבלי הירשל (ברלינגר), שהיה מראשי כולל הפרושים ואישיות למדנית וציבורית חשובה בזכות עצמה. ראה אליאב, אהבת ציון, עמ' 251-252.

32. איגרות הפקוד"מ, כ"י, כרך 13, עמ' 327-328. יש לציין כי באותה העת שרר פיתוי גדול לקחת את כספי ד"ר פיליפסון, וזאת בשל האיסור שהוטל ברוסיה (כמו בפולין) על איסוף

כספים עבור יהודי ארץ ישראל. וכך כותבים הפקוא"מ: "וגם משם [מווילנה] נסתמו מעינות השפע לעת כזאת כמו מוארשווא, כי בצל מלך אחד הם חוסים, והכולל הנ"ל הוא באמת מרובה באוכלוסין כתשע מאות נפש הי"ו... וכולל ווארשווא הם עניים מרודים ג"כ והרב מו"ה דוד יעלין נ"י שם בראש". ראה שם, כרך 13, עמ' 395.

33. "יראה נא בזה ההעתק הרצוף בזה משני ת"ח וצדיקים יסודי עולם מכולל אנשי ווארשא בירושלם ת"ו". ראה שם, כרך 13, עמ' 327. מכתב ברוח זו שולחים הפקוא"מ גם לר' יצחק דויטש בווינה, ובו הם מבקשים ממנו כי לא יתמוך בתכניות הפיתוח של כולל הו"ד ובעיקר לא "בחברה קדושה תפארת ישראל העוסקים להרמת קרן עבודת הקרקעות", שנועדה לרכוש קרקעות חקלאיות בסביבות ירושלים. ראה שם, כרך 13, עמ' 333, 336, 342; אליאב, אהבת ציון, עמ' 243.

34. את הדברים כתב בשנת תרט"ו ריבלין בספרו במסגרת דיון הלכתי בנוגע לאפשרות השימוש בכספים שתורמו יהודים התומכים ברפורמה למען יהודי ירושלים. ראה אליהו יוסף ריבלין, אוהלי יוסף (ירושלים, תרכ"ח), דיני צדקה, סעיף כד, דף יז ע"ב - דף כז ע"א. המחבר מתייחס בדבריו גם להצעתו הראשונה של פיליפסון בעניין בית החולים: "אשר זה העוכר ישראל המסית ומדיח פיליפזאן ימ"ש וזכרו, אשר זה מכבר וזה מקרוב נשמע ג"כ ששנה באיוולתו ותקם צרתו פעמיים, רצה ורוצה לעקור יסוד דת תורתנו... ורצה לפרוס מצודתו בתוככי ירושלים... הלא אנו בני מאמינים בני ציון ובעיר חפצו בה חלילה לנו לחבק אשפתות, סורו טמא טמא נקרא תזרם צא טמא נאמר לו... והנה באשר ידוע ומפורסם על זה העוכר ישראל אשר בפרהסיא גלוי לעיני כל יעיד על עצמו במגידיו חדשות שלו צאייטונג... חקוק בכפו מגמתו לקבץ מהמתנדבין על דעתו ועל תקנותיו, טובתן של רשעים רע ומר כרוש ולענה בשרש פורה לעקור עיקר התורה [והעבודה] בדיעותיו הרעים, ומתקנותיו הן הן שקאלעס [בתי ספר] המרורות בתי תלמוד ללמד בני יהודה וישראל לשונות וחכמות העמי' [ס], ולבטל הבל תשב"ד [תינוקות של בית רבן] שעליהן מתקיימא עלמא, ללמדם חכמות זרות וביילדי נכרים יספיקו". ר' אליהו יוסף ריבלין מחברון היה תלמידם של אדמו"רי חב"ד ועמד אחר כך בראש כולל חב"ד בירושלים. הוא נפטר בי"ב בתמוז תרכ"ה, ובניימשפחתו מסרו את ספרו לדפוס. ראה עליו אצל פרומקין, תולדות חכמי ירושלים, ג, עמ' 239-240.

35. על פרשת הקמת בית הספר בצירוף ביבליוגרפיה מפורטת ראה אלבוים-דרור, החינוך העברי בארץ ישראל, כרך א, עמ' 82-88.

36. נטען שבעלה של התורמת לבית למל ובניה המירו את דתם, ושמועה זו לא הוכחשה על ידי פראנקל. ראה פראנקל, ירושלימה, עמ' 171.

37. יהושע ב"ר דוד ילין, מקורבם של "הרבנים הצדיקים", מספר בזיכרונותיו: "איך לאחר התפילה התאספו אנשים רבים והתחילו לצעוק ורבים מהם בכו... הנה שריפה בעיר הנה בא לעירנו אפיקורוס אחד מוינה ורוצה ליסד שקולה... ואחרי כל הצעקות הכריזו חרם על פראנקל... וליתר תוקף סבב מורי הר"ד זלמן בן הרה"ג ר' נחום לעוי ז"ל (שהיה מראשי הקנאים) ברחובות העיר והכריז את החרם הנ"ל, ואנחנו תלמידיו מצאנו לנו שעת רצון להשתובב וכתבנו פתקאות באתיות גדולות 'אני לודיג פראנקל הנני מוחרם ומגודה' והדבקנו על גבי הכלבים המסתובבים ברחובות". ראה ילין, זכרונות לבן ירושלים, עמ' 135.

38. הלוי, "אגרת הכוללת", עמ' 204. על האגרת חתומים רק ר' נחום ואחיו ר' יעקב יהודא לייב. הללו לא ייצגו כמובן את כל עדת האשכנזים בירושלים.

39. שם, שם.
40. שם, שם.
41. חברו של ר' יהוסף שווארץ לכולל, משה זאקס, חמק החוצה לפני ההצבעה.
42. לא ברור מי היו הנמנעים.
43. פראנקל, ירושלימה, עמ' 201. מלבד ר' ישעיה ברדקי ייצג את כולל הפרושים גם ר' יוסף זונדל מסלנט.
44. שם, עמ' 202.
45. המקור הראשוני של כתב החרם מובא בספרו של פראנקל, ירושלימה, עמ' 249-250, ללא תאריך מדויק וללא רשימת חותמים. נוסח כתב החרם, בשינויים קלים, נדפס בסוף המאה התשע-עשרה על דף בודד בשם "זה לשון האיסור". לשמו של ברדקי צורף התואר "ראב"ד בירושלים", תואר שסולק מכתב החרם כשהועתק לספר מעשה אבות (ירושלים, תרס"א), עמ' מה-מו. נראה לי שאין לקבל את רשימת החותמים כאותנטית עד שיימצא כתב היד המקורי של החרם. חושבני שאפילו ר' שמואל מסלנט לא חתם עליו. במבוא ל"זה לשון האיסור" חתימתו אינה נזכרת. לעומת זאת, בכרוז מאוחר יותר בשם "להסיר מכשול" שנדפס בט"ו באדר"ד תרס"ח, נרשמה עדות בעל פה מפיו של ר' שמואל מסלנט הקשיש האומר בלשון תמוהה "הייתי אז עמהם". כולל הפרושים, על כל פנים, אינו נזכר כלל בטופס החרם ואין למצוא בין החותמים עליו את ר' אריה נאמן הכולל, את המזכיר יעקב ספיר, את ר' אליעזר דן ברלב"ג ורבים אחרים. על החרמות נגד ה"שקאלעס" ראה מנחם מנדל גערליץ, מרא דארעא ישראל, חלק א (ירושלים, תשכ"ט), עמ' רלח-שב.
46. שם, עמ' רמג. נראה שפרשת בית הספר למל לא תוארה במדויק על ידי ד"ר פראנקל בספרו ירושלימה, והלה לא הצליח להבין את המורכבות של מערכת היחסים הפנימית ביישוב. ייתכן שהתנגדותו של ברדקי הייתה מבוססת על עוינות בינו ובין הקונסול פיצ'מאנו ולא הייתה מחלוקת לשם שמים. פראנקל גם לא הצליח לזהות את פעילות "הרבנים הצדיקים", וההצגה של עמדת 'כולל ורשה' מלאת סתירות. על בעיות אחרות בדבריו של פראנקל ראה יוסף יואל ריבלין, "בית הספר הראשון בירושלים", בתוך ספר היובל של הסתדרות המורים, ערך דב קמחי (ירושלים, תרפ"ט), עמ' 197-211.
47. מלאכי, מנגד תראה, עמ' 411-417.
48. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 13, עמ' 436. מחשש למעמדו ביקש ר' רפאל ידידיה אבולעפיה מן הפקוא"מ שלא יזכירו את פנייתו אליהם. וראה מכתב לאלטונה מיום כ"ז בסיוון תרט"ז, שם, כרך 13, עמ' 435.
49. איגרת לחיים נסים אבולעפיה מיום כ"ז בסיוון תרט"ז, שם, שם.
50. איגרת מיום ח' בתמוז תרט"ז, שם, כרך 13, עמ' 436.
51. מכתבם של שני "הרבנים הצדיקים" הוא ככל הנראה "אגרת הכוללת" שנזכרה לעיל. נראה שבידי הפקוא"מ לא היו מכתבי תלונה מטעמו של כולל הפרושים נגד ד"ר פראנקל או נגד הספרדים, שאלמלא כן היו שולחים גם אותם אל רבה של וירצבורג כדי לגייסו למאבק נגד הקמת בית הספר למל.

52. איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 13, עמ' 436.
53. מכתב לרב אטלינגר מיום כ' בתמוז תרט"ז, שם, כרך 13, עמ' 439.
54. "ונראה לתווח השלו"ם] שיסכימו גם האשכנזים עמהם בדבר הזה על-פי האופנים האמורים ויבחרו את הרע במיעוטו". ראה שם, שם. ואכן, גם הפרושים ביקשו לשפר את מערכת החינוך שלהם בעקבות ביקורו של ד"ר פראנקל ופנו אל הרב יוסף שאול הלוי נתנזון מלבוב בבקשה שיסייע להם לרכוש נכסים עבור תלמוד התורה בירושלים. ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 11, עמ' 466-475. שם נזכר כי 'רוזני וילנה' שולחים מדי שנה 3,300 גרוש עבור תלמוד התורה. בעת ביקורו של ד"ר פראנקל אמרו הפרושים, לדברי הפקוא"מ, "שטוב לייסד מצד צדיקים וישרים בלבבותם חדר [משופר] לתלמוד תורה בעיר הקדש, להעביר בזה רעת הציר מווין". ראה שם, כרך 13, עמ' 447. על הקמתם של תלמודי התורה החדשים של הפרושים בויקה לבניין חצר 'החורבה' ראה מורגנשטרן, "חורבת" ר' יהודה חסיד, עמ' שעט-שפד.
55. אברהם משה לונץ, "שטר ההתקשרות", לוח ארץ ישראל, יא (תרס"ו), עמ' 147.
56. שם, עמ' 144.
57. שם, עמ' 149.
58. ב"לשון אשכנזי" הכוונה ללימוד השפה הגרמנית. ראה שם, עמ' 146. יש לציין כי הוראת השפה הגרמנית נתפסה כאמצעי העיקרי להחדרת רעיונות תנועת ההשכלה והמודרנה אל תוך החברה המסורתית בירושלים, וכלפיה כוונו הסעיפים המרכזיים בכתבי החרם כנגד ה"שקאלעס" בעיר. גם הוראת השפה הערבית, שלא היה קשר בינה ובין מגמה זו והיא נתפסה על ידי הספרדים בעיקר כאמצעי עזר לקיום כלכלי, נחשבה על ידי הקנאים האשכנזים כמנוגדת לחינוך המסורתי. על כך ראה קניאל, במעבר, עמ' 152-173.
59. שם, שם.
60. שם, עמ' 150.
61. "וכי באו האשכנזים אל הקדש פנימה כדי לחזור לארץ מולדתם?" ראה איגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 13, עמ' 438.
62. שם, כרך 13, עמ' 439. דברים אלו של ראשי הפקוא"מ אינם קשורים למסורת הירושלמית האשכנזית, שעל פיה נאסר השימוש בכלי זמר בחגיגות נישואין לאחר מגפת תרכ"ו. יש לציין כי האיסור לא כלל שירה ושימוש בכלי הקשה.
63. שם, כרך 13, עמ' 446.
64. שם, כרך 13, עמ' 446, 452.
65. רק בשנת תרמ"ז, בימי הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר, פורסם כרוז נגד ה"שקאלעס" על ידי בני העדה הספרדית. מדובר בהתנגדות להקמת בית ספר לבנות של חברת כי"ח (כל ישראל חברים) בניהולו של המשכיל הספרדי נסים בכר. בכרוז החרם מתבססים הכותבים אך ורק על התנגדותו הידועה של הראשון לציון חיים אברהם גאגין "ליסד אישקולה בארץ הק'ודשה... ואפי'לו] שתהיה הנהגת האישקולה עפ"י הרבנים הי"ו". הם מתעלמים לחלוטין וביוודעין ממדיניותם הליברלית של הראשונים לציון הרב יצחק קובו, הרב חיים נסים

אכולעפיה והרב חיים דוד חזן שעיצבו, למעשה, את עמדת הספרדים כלפי ההשכלה והמודרנה במחצית השנייה של המאה התשע־עשרה. ראה אברהם בן־יעקב, "תעודות לתולדות הישוב היהודי בירושלים", ירושלים, שנה ב (תש"ט), עמ' ע-עב.

66. אלבוים־דרור, החינוך העברי בארץ־ישראל, כרך א, עמ' 86.

הערות לסיכום

1. גלבר, "שאלת ארץ ישראל", עמ' 44-66.

2. רוסיה פתחה קונסוליה בירושלים רק בשנת 1858, אולם קודם לכן פעלה הקונסוליה שלה ביפו. בה בעת פעלו המעצמות באמצעות הקונסוליות שהיו להן בערי החוף של המזרח התיכון זה מאות בשנים.

3. הרב חיים דוד חזן היה תומך נלהב של ר' צבי הירש קלישר ושל רעיון הגאולה בדרך הטבע. ראה מכתבו בתוך המגיד, שנה שביעית, 12 במרס 1863.

4. יעקב גולדמן, האסיף, א (תרמ"ה), עמ' 131-132.

רשימת ארכיונים

אוסף בנימין ריבלין (ז"ל), ירושלים

אוסף דוד סופר, לונדון

אוסף ד"ר מנפרד ליהמן (ז"ל), ניו יורק

אוסף מאיר בניהו, ירושלים

אוסף סאלו מאיר (ז"ל), אמשטרדם

האקדמיה הלאומית הרוסית בסנט פטרבורג

אוסף מגיד

אוסף פירקוביץ'

אוסף פרידלנד

ארכיון בית המדרש לרבנים, ניו יורק – ביהמ"ל

הארכיון הלאומי ליטא – אל"ל

הארכיון הלאומי פולין – אל"פ

הארכיון הלאומי ביילורוסיה – אל"ב

ארכיון הרב אריה לוין זצ"ל, ירושלים

ארכיון מונטיפיורי, לונדון

הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים – אמתע"י

אוסף מכתבי שווארץ

ארכיון העיר אמשטרדם

אוסף משפחת הרב ברנשטיין

ארכיון העיר האג

אוסף הקהילה האשכנזית

ארכיון העיר פוטסדם

ארכיון הפקידים והאמרכלים באמשטרדם – פקוא"מ

הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים – אצ"מ

ארכיון הקהילה היהודית בוונציה

ארכיון הקהילה היהודית בטרייסט

ארכיון הקהילה היהודית בליוורנו

ארכיון יד יצחק בן-צבי, ירושלים

ארכיון עיריית ירושלים

תיק הכוללים בירושלים

בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים – ביסל"א

אוסף גאגין

המחלקה לארכיונים וכתבי יד (כ"י)

המחלקה לתצלומי כתבי יד (תצכ"י)

ספריית אמברוזיאנה, מילנו

ספריית רונטליאנה, אמשטרדם

קטלוג חובבי יודאיקה, ירושלים

רשימת תעודות בכתב יד

התעודות הן מן השנים תקנ"ח-תר"י (1798-1850). הן מופיעות כאן בסדר כרונולוגי.

איגרת החסידים בטבריה לראשי הקהילה היהודית בליוורנו מחודש שבט תקנ"ח בנושא בקשת סיוע כספי. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בליוורנו, תיק 1798.

פנקס 'קלויז הגר"א'. המקור: ספריית ייו"א, ניו יורק.

איגרת 'פקידי קושטא' לקהילה היהודית בליוורנו מחודש כסלו תקס"ג בנושא מצבה הקשה של ירושלים לאחר מסעו הצבאי של נפוליאון בארץ ישראל. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בליוורנו, תיק 1803.

איגרת גבאי 'הצדקה הגדולה' בקהילת וילנה לראשי הקהילה מחודש אלול תקס"ח בנושא המצוקה הכלכלית של יהודי העיר בעקבות מלחמת רוסיה-צרפת. המקור: אל"ל, חטיבה 620, אוסף מס' 1, שנת 1808, דף 172.

כתב המינוי של רבני ירושלים לשלושת ראשי 'הפקידים והאמרכלים באמשטרדם' מחודש כסלו תק"ע. המקור: כ"י "תולדות אברהם" באוסף סאלו מאיר (ז"ל), אמשטרדם.

כתב אשרור למינוי שלושת ראשי הפקוא"מ על ידי השד"ר הירושלמי יצחק דוד בןרבי מחודש כסלו תקע"ג. המקור: כ"י "תולדות אברהם" באוסף סאלו מאיר (ז"ל), אמשטרדם.

איגרת 'רוזני וילנה' לראשי הקהילה היהודית בקניגסברג מחודש סיוון תקע"ד בנושא חידוש פעילותם לאחר סיום המלחמה בין רוסיה לצרפת. המקור: אמתע"י, ארכיון הקהילה היהודית בקניגסברג, תיק 1814.

איגרת ראשי הפרושים בארץ ישראל ו'רוזני וילנה' לראשי הקהילה היהודית בהאג מחודש אייר תקע"ו בנושא בקשת תמיכה כספית. המקור: אוסף

ד"ר מנפרד ליהמן (ז"ל), ניו יורק. Courtesy of the Lehmann Manuscript Collection.

איגרת תלמידי הגר"א בירושלים לקהילה היהודית באמשטרדם מחודש מנחם-אב תק"ף בנושא תהליך בניין 'החורבה'. המקור: אוסף ד"ר מנפרד ליהמן (ז"ל), ניו יורק. Courtesy of the Lehmann Manuscript Collection.

איגרת משיחית מר' מנחם מנדל משקלוב למנהיגי היהודים בפולין משנת תק"ף בנושא בקשת תמיכה בבניין 'החורבה'. המקור: ארכיון הצבא הרוסי הקיסרי. צילומו באמתע"י, (2) HM-2-7961.

תזכיר על מצב יהודי חברון בשנת תק"ף, ובו מידע על ייסוד הקהילה החסידית בעיר ועל יחסיה עם הקהילה הספרדית במקום. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78 (1820).

כתב החרם של רבני ירושלים שנשלח לכל הקהילות הספרדיות באירופה בחודש סיוון תקפ"א נגד שלוחי האשכנזים מארץ ישראל. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בליוורנו, תיק 1821.

תקנון של קהילת ונציה בנושא הטיפול בקופות ארץ ישראל ובשליחי ארץ ישראל מחודש תמוז תקפ"א. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78 (1821).

החלטות ראשי הקהילה היהודית בוונציה מחודש כסלו תקפ"א בנושא חלוקת כספי התמיכה ביהודי ארץ ישראל. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78 (1821).

איגרת השד"ר אברהם שלמה זלמן צורף לרבה של אמשטרדם הרב שמואל ברנשטיין מחודש ניסן תקפ"ג בנושא בניין חצר 'החורבה'. המקור: ארכיון העיר אמשטרדם, אוסף משפחת ברנשטיין.

פשרה לחלוקת כספי צפת בין הספרדים, החסידים והפרושים מחודש תמוז תקפ"ה. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78 (1825).

החלטות קהילת ונציה בשאלת חלוקת הכספים בין האשכנזים לספרדים בארץ ישראל מחודש מרחשוון תקפ"ו. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78 (1826).

איגרת ההנהגה הספרדית בחברון להנהגת הקהילה היהודית בטריסט מחודש ניסן תקפ"ו בנושא מערכת היחסים בינה ובין קהילת חב"ד בעיר. המקור: אמתע"י, ארכיון הקהילה היהודית בטריסט, (36) IT-1172.

תלונות הספרדים בצפת במכתב להנהגת הקהילה היהודית בטריסט מחודש מנחם-אב תקפ"ו בנושא הפלייתם לטובה של האשכנזים בעיר. המקור: אמתע"י, ארכיון הקהילה היהודית בטריסט, (49) IT-1172.

איגרת 'פקידי קושטא' לקהילה היהודית בוונציה מחודש מרחשוון תקפ"ז, ובה ערעור על החלטתם בעניין חלוקת כספי ארץ ישראל. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78 (1826).

הסכם הפשרה בין הספרדים לחסידים בטבריה מחודש תמוז תקפ"ז בנושא חלוקת כספי ארץ ישראל ביניהם. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78 (1827).

איגרת "תשועת ישראל" של יוסף שלמה בן משה לוצקי, כסלו תקפ"ח, המקור: ספריית האקדמיה הלאומית הרוסית בסנט פטרבורג, אוסף פירקוביץ. צילום בביסל"א, תצכ"י, מס' 66459.

כתב השד"רות "משמיע שלום" של יהודי צפת מחודש תמוז תקפ"ח. המקור: אוסף דוד סופר, לונדון.

הסכם הפשרה לחלוקת כספי ארץ ישראל בין הפרושים ובין החסידים מחודש אדר תקפ"ט. המקור: ארכיון עיריית ירושלים, J-1.

כתב השד"רות של אברהם שלמה זלמן צורף, שליח הספרדים בירושלים, מחודש אייר תקפ"ט. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78 (1829).

כתב השד"רות של אברהם שלמה זלמן צורף, שליח הפרושים בירושלים, מחודש מנחם-אב תקפ"ט. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78 (1829).

תזכיר הקהילה היהודית בוונציה ובו סיכום כל הפשרות בין הספרדים לאשכנזים בצפת, מחודש סיוון תק"ץ. המקור: ארכיון הקהילה היהודית בוונציה, מכל מס' 78 (1830).

איגרת שד"רות של ר' ברוך מפנינסק מחודש אלול תק"ץ בדרכו ל"עשרת השבטים" בשליחות ר' ישראל משקלוב. המקור: ספריית אמברוזיאנה, מילנו.

איגרת הפרושים בירושלים לרב שלמה הירשל (ברלינר), רבה של לונדון, מחודש מנחם-אב תקצ"א. המקור: אוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ז"ל), ירושלים.

תקנות הפרושים בירושלים להסדרת ענייני ההנהגה בכולל מחודש אדר תקצ"ב. המקור: אוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ז"ל), ירושלים.

איגרת השד"ר צבי הירש ב"ר יוסף מאמדור לר' ישראל משקלוב בצפת מחודש סיוון תקצ"ג בנושא איסוף כספים בליטא. המקור: אוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ז"ל), ירושלים.

פנקס שליחות רייסין ושקלוב משנת תקצ"ג (1833). המקור: אוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ז"ל), ירושלים.

מכתב יהוסף שווארץ מירושלים לאחיו ר' חיים שווארץ בהירבן משנת תקצ"ג בנושא עלייתו לארץ ישראל ודרכי קליטתו בירושלים. המקור: ארכיון העיר פוטסדם. צילומו באמתע"י, אינ (1)7227, אוסף מכתבי שווארץ.

מכתב יהוסף שווארץ לאחיו ר' חיים בהירבן משנת תקצ"ד בנושא חיי הדת בירושלים. המקור: ארכיון העיר פוטסדם. צילומו באמתע"י, אינ (1)7227, אוסף מכתבי שווארץ.

איגרת 'רוזני וילנה' לפקוא"מ באמשטרדם מחודש אייר תקצ"ד ובה רשימת מפקד כולל הפרושים של שנת תקצ"ד. המקור: ביסל"א, כ"י, 4°1685(1).

איגרת השד"ר ר' נתן נטע ב"ר מנחם מנדל מליטא לפקוא"מ באמשטרדם מחודש כסלו תקצ"ו, ובה תיאור השינויים שאירעו בארץ מאז שלטון מוחמד עלי בתקצ"א. המקור: ביסל"א, כ"י, 4°1685(3).

איגרת 'רוזני וילנה' לפקוא"מ באמשטרדם מחודש אדר תקצ"ו בשאלת מסלול שיגור כספי מערב אירופה לארץ ישראל. המקור: ביסל"א, כ"י, 4°1685(9).

מכתב השד"ר הצפתי שמואל פינס מווילנה לראש הפקוא"מ מחודש אדר תקצ"ו בנושא מצבה הכלכלי של צפת בעקבות מרד הפלאחים של שנת 1834. המקור: ביסל"א, כ"י, 4°1685(4).

פסק דין של הראשון לציון הרב יונה משה נבון מחודש אדר תקצ"ו לטובת יוצאי גרמניה בתביעתם נגד כולל חב"ד. המקור: ארכיון העיר אמשטרדם, אוסף משפחת ברנשטיין.

מכתב יהוסף שווארץ מירושלים לאחיו ר' חיים בהירבן מחודש ניסן תקצ"ו בנושא פעילותו המסחרית וחיי הכלכלה בירושלים. המקור: ארכיון העיר פוטסדם. צילומו באמתע"י, אינ (1)7227, אוסף מכתבי שווארץ.

מכתב יהוסף שווארץ מירושלים לאחיו ר' חיים בהירבן מחודש סיוון תקצ"ו בנושא סיוריו הגיאוגרפיים ברחבי ארץ ישראל. המקור: ארכיון העיר פוטסדם. צילומו באמתע"י, אינ (1)7227, אוסף מכתבי שווארץ.

איגרת השד"ר ר' נתן נטע ב"ר מנחם מנדל מליטא לפקוא"מ באמשטרדם מחודש מנחם-אב תקצ"ו בנושא חשיבות עבודת 'רוזני וילנה' לטובת היישוב היהודי בארץ ישראל. המקור: ביסל"א, כ"י, 4°1685(10).

איגרת מזכיר 'רוזני וילנה' לפקוא"מ באמשטרדם מחודש אלול תקצ"ו העוסקת בפטירתם של שלושה מראשי הארגון ובמחלופיהם. המקור: ביסל"א, כ"י, 4°1685(11).

טענות ותביעות שהגישו יוצאי גרמניה והולנד לבית הדין הספרדי בירושלים בשנת תקצ"ו נגד כולל חב"ד בחברון בשל הפלייתם בחלוקת כספי האשכנזים. המקור: אוסף מאיר בניהו, ירושלים.

בקשת צבי הירש לעהרן מרבה של אמשטרדם מחודש תשרי תקצ"ז לדון בהפליה הקיימת ב"פשרת תקפ"ט" נגד העולים מגרמניה ומהולנד. המקור: ארכיון העיר אמשטרדם, אוסף משפחת ברנשטיין.

מכתב יהוסף שווארץ מירושלים לאחיו ר' חיים, אוסף מכתבי שווארץ בהירבן מחורף תקצ"ז, ובו תיאור החברה והווי החיים בירושלים. המקור: ארכיון העיר פוטסדם. צילומו באמתע"י, אינ (1)7227, אוסף מכתבי שווארץ.

מכתב יהוסף שווארץ מירושלים לאחיו ר' חיים בהירבן מחורף תקצ"ז בנושא ההכנות הנעשות בירושלים לבניין חצר 'החורבה'. המקור: ארכיון העיר פוטסדם. צילומו באמתע"י, אינ (1)7227, אוסף מכתבי שווארץ.

איגרת השד"ר ר' נתן נטע ב"ר מנחם מנדל לראש הפקוא"מ באמשטרדם מחודש שבט(?) תקצ"ז בדבר הצורך לפתח את ירושלים מבחינה כלכלית ולהשקיע בכך מכספי הכולל הפרושי. המקור: ביסל"א, כ"י, 4°1685(5).

שאלה שהפנה ר' ישראל משקלוב לרבה של אמשטרדם באמצעות ראש הפקוא"מ בחודש אייר תקצ"ז בעניין החזר חובות הרוגי הרעש בצפת. המקור: ארכיון העיר אמשטרדם, אוסף משפחת ברנשטיין.

רשימת חובות כולל הפרושים בצפת שערך ר' ישראל משקלוב בחודש תמוז תקצ"ז בעקבות רעש האדמה בגליל וחיסול היישוב הפרושי בצפת. המקור: ארכיון עיריית ירושלים, תיק כולל הפרושים.

איגרת ר' ישראל משקלוב בנושא חורבן צפת מחודש תמוז תקצ"ז, בתוך כתב השליחות של השד"ר ר' אברהם ב"ר צבי הירש אייזנשטיין. המקור: אוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ז"ל), ירושלים.

תקנות חברת 'ביקור חולים' של הפרושים בירושלים משנת תקצ"ז. המקור: ביסל"א, כ"י, 4°764.

תקנות שקבעו 'רוזני וילנה' לניהול כולל הפרושים בארץ ישראל בחודש אייר תקצ"ז, לאחר חורבן צפת ברעש האדמה ומעבר ניצולי הרעש לירושלים. המקור: ביסל"א, כ"י, 4°1685(6).

הסכם בדבר חלוקת כספי ליטא בין ארץ ישראל ובין ישיבת וולוז'ין מחודש טבת תקצ"ח. המקור: ביהמ"ל, ניו יורק, כ"י 2402, עמ' 62.

דו"ח כספי על הוצאות הבנייה של בית הכנסת 'סוכת שלום' של משפחת לעהרן בירושלים מחודש אלול תקצ"ח. המקור: ספריית רונטליאנה באמשטרדם, קובץ דברים שונים של משפחת לעהרן.

דו"ח כספי על הוצאות רכישת החצר של משפחת לעהרן בירושלים מחודש כסלו תקצ"ט, באישור ר' ישראל משקלוב והרב חיים אברהם גאגין. המקור: ספריית רונטליאנה באמשטרדם, קובץ דברים שונים של משפחת לעהרן.

איגרת מנהיגי הכוללים בירושלים למשה מונטיפיורי מחודש תמוז תקצ"ט, ובה תמיכה בתכניותיו לרכישת קרקעות ולהפניית יהודים להתיישבות חקלאית. המקור: ארכיון מונטיפיורי בלונדון, קובץ מס' 574, עמ' 79.

איגרת ר' ישעיה ברדקי לצבי הירש לעהרן מחודש שבט ת"ר בנושא חקירת השלטונות בעניין בניין בתי הכנסת בירושלים. המקור: ספריית רוזנטליאנה באמסטרדם, קובץ דברים שונים של משפחת לעהרן.

איגרת מזכיר 'רוזני וילנה' לשד"ר אהרן זעליג מן מחודש אייר ת"ר בנושא היחסים בין 'רוזני וילנה' לפקוא"מ. המקור: ביסל"א, כ"י, 3048⁸.

רשימת תשלומי החובות של כולל הפרושים תר"א-תר"ב. המקור: אוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ז"ל), ירושלים.

איגרת ר' משה מגיד ריבלין לראשי הקהילות היהודיות בהונגריה מחודש ניסן תר"ג, ובה בקשה לסיוע כספי לכולל הפרושים. המקור: אוסף בנימין ב"ר אליעזר ריבלין (ז"ל), ירושלים.

טיוטה של מכתב (שלא ברור אם נשלח) למשה מונטיפיורי מחודש סיוון תר"ד, ובו התקפה חריפה של הספרדים על תכניתו להקים בית חולים ובית לימוד בירושלים. המקור: אוסף מאיר בניהו, ירושלים.

מכתב ר' משה מגיד ריבלין למשה מונטיפיורי מחודש טבת תר"ו, ובו תמיכתו בתכנית להקמת בית חולים יהודי בירושלים. המקור: ארכיון מונטיפיורי בלונדון, קובץ מס' 587, עמ' 33.

תקנות חברת 'גמילות חסדים' של כולל הפרושים בירושלים מחודש ניסן תר"ו. המקור: אוסף מאיר בניהו, ירושלים.

איגרת 'רוזני וילנה' לראשון לציון הרב חיים אברהם גאגין מחודש תשרי תר"ח, ובה בקשה לסייע בידם לדחות את תשלומי החובות של הכולל לנושים פרטיים. המקור: אוסף מאיר בניהו, ירושלים.

איגרת רבני מִפְּנֵס לר' מימון פצ'יצ'א מחודש אדר שני תר"ח ובה תמיכה בשליחותו לטובת עדת המערביים בירושלים. המקור: ביסל"א, כ"י, 187-199⁴.

איגרת רבני פאס לרבני מרוקו מחודש כסלו תר"י בדבר העימות שהתקיים בעירם בין השד"ר הספרדי מירושלים מרדכי חיים מיוחס לשליח העדה המערבית יעקב תורג'מן. המקור: אוסף מאיר בניהו, ירושלים.

איגרת רבני פאס לראשי הקהילות היהודיות במרוקו מחודש כסלו תר"י ובה תוכן המכתב ששלחו להנהגה הספרדית בירושלים בדרישה להגדיל את התמיכה הכספית בעולים מצפון אפריקה. המקור: אוסף מאיר בניהו, ירושלים.

ביבליוגרפיה כללית

- אביעזר בן יצחק מטיקטין, שערי צדק לזרע יצחק (ירושלים: חסר מו"ל, תר"ג).
- אביר, מרדכי, "המרד נגד השלטון המצרי בארץ ישראל בשנת 1834 ורקעו", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, 1961.
- אבישר, עודד (עורך), ספר חברון (ירושלים: כתר, תש"ל).
- אבישר, עודד (עורך), ספר טבריה (ירושלים: כתר, תשל"ג).
- אטינגר, שמואל, "תקנות 1804", העבר כב (תשל"ז), עמ' 87-110.
- אטקס, עמנואל, ליטא בירושלים (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ב).
- אידל, משה, "בין הקבלה הנבואית לקבלת ר' מנחם מנדל משקלוב", בתוך הגר"א ובית מדרשו, ערכו משה חלמיש, יוסף ריבלין ורפאל שוח"ט (רמת גן: בראילון, תשס"ג), עמ' 173-184.
- אידל, משה, "מבוא", בתוך אהרן זאב אשכולי, התנועות המשיחיות בישראל (ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"א).
- אלבוים-דרור, רחל, החינוך העברי בארץ ישראל, א-ב (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ן).
- איש שלום, מיכאל, מסעי נוצרים לארץ ישראל (תל אביב: עם עובד ודביר, תשכ"ו).
- אליאב, מרדכי, אהבת ציון ואנשי הו"ד: יהודי גרמניה וישוב ארץ ישראל במאה הי"ט (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב והקיבוץ המאוחד, תשל"א).
- אליאב, מרדכי, ארץ ישראל וישובה במאה הי"ט (ירושלים: כתר, תשל"ח).
- אליאב, מרדכי, בחסות ממלכת אוסטריה (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ו).
- אליאב, מרדכי, "יהודי הולנד והישוב בארץ ישראל במאה הי"ט", בתוך מחקרים על תולדות יהדות הולנד, ערך יוסף מכמן (ירושלים: המרכז לחקר יהדות הולנד, האוניברסיטה העברית, תשמ"ט), כרך ב, עמ' 139-158.
- אליאב, מרדכי, הישוב היהודי בארץ ישראל בראי המדיניות הגרמנית (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב והקיבוץ המאוחד, תשל"ג).
- אליהו בן שלמה זלמן, עלים לתרופה (מינסק: חסר מו"ל, תקצ"ו).

- אליהו בן שלמה זלמן, פירוש לספר משלי (שקלוב: חסר מו"ל, תקנ"ח).
- אליהו בן שלמה זלמן, פירוש לספר דצניעותא (וילנה והורדנה: חסר מו"ל, תק"ף).
- אלמליח, אברהם, הראשונים לציון (ירושלים: ראובן מס, תש"ל).
- אלפסי, יצחק, "תעודות לתולדות הישוב הישן", שנתון אוניברסיטת בראילן ג (תשכ"ה), עמ' 216-224.
- אסולין, הדסה, מיפקד יהודי ארץ ישראל (תקצ"ט-1839) (ירושלים: מרכז דינור, תשמ"ז).
- אסף, דוד, דרך המלכות - ר' ישראל מרוז'ין ומקומו בתולדות החסידות (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשנ"ז).
- אסף, דוד, "כבוד אלקים הסתר דבר": פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ ישראל", קתדרה 68 (תשנ"ג), עמ' 57-66.
- אסף, דוד, "מוולין לצפת: דיוקנו של ר' אברהם דוב מאורוויץ' כמנהיג חסידי במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 223-279.
- אפרתי, נתן, העדה הספרדית בירושלים ת"ר-תרע"ז (1840-1917) (ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ס).
- אקר, יהושע, "הבאזריאן של אוג'אק היניצ'רים - ביוגרפיה של תפקיד", עבודה לשם קבלת תואר מוסמך של אוניברסיטת תל אביב, תשס"ב.
- בארוך, שלום, "מתולדות הישוב בירושלים", בתוך ספר קלזנר (תל אביב: חסר מו"ל, תרצ"ז), עמ' 302-312.
- בורנשטיין-מקוביצקי, לאה, "המשפחה היהודית באיסטנבול במאות ה-18 וה-19 כיחידה כלכלית", בתוך ארוס אירוסין ואיסורים - מיניות ומשפחה בהיסטוריה, ערכו ישראל ברטל וישעיהו גפני (ירושלים: חסר מו"ל, תשנ"ח), עמ' 305-333.
- בורנשטיין-מקוביצקי, לאה, "ספרות ההלכה בתורכיה, יוון והבלקנים, בשנים 1750-1900", פעמים 86-87 (תשס"א), עמ' 124-174.
- בורנשטיין-מקוביצקי, לאה, פנקס בית הדין בקושטא (לוד: הוצאת אורות יהדות המגרב, תשנ"ט).
- בוזלי, קונסטנטין, זכרונות מלבנון 1839-1847 (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ד).
- בית הלוי, ישראל דוד, תולדות יהודי קאליש (תל אביב: הוצאת המחבר, תשכ"ה).
- בלונדהיים, משה, "כלי תקשורת תרבותיים במעבר - מהדרשה המסורתית לעיתונות היהודית", קשר 21 (1977), עמ' 63-79.
- בן-אריה, יהושע, ארץ ישראל במאה הי"ט: גילוייה מחדש (ירושלים: כרטא והחברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, 1970).
- בן-אריה, יהושע, "היציאה ה'חלוצית' של יהודי ירושלים מחוץ לחומות, עד העליה הראשונה (1882)", שלם א (תשל"ד), עמ' 331-376.
- בן-אריה, יהושע, עיר בראי תקופה, א-ב (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ז-תשל"ט).
- בן-יעקב, אברהם, ירושלים בין החומות (ירושלים: ראובן מס, תשל"ז).

בנייעקב, מיכל, "העליה מצפון אפריקה לארץ ישראל במהלך המאה ה-19", בתוך ציון וציונות: בקרב יהודי ספרד והמזרח, ערכו זאב הרווי, גלית חזן-רוקם, חיים סעדון ואמנון שילוח (ירושלים: משגב ירושלים, תשס"ב), עמ' 290-317.

בן נאה, ירון, "סיועה של קהילת איסטנבול ליהודי א"י במאה השבע-עשרה", קתדרה 92 (תשנ"ט), עמ' 65-106.

בניהו, מאיר, "ה'חברה הקדושה' של רבי יהודה חסיד ועלייתה לארץ ישראל", ספונות ג-ד (תש"ך), עמ' קלג-קפכ.

בניהו, מאיר, "חמש שנים שעשו את ירושלים לבוקה ומבוקה ומבולקה (תר"א-תר"ה)", אסופות ו (תשנ"ב), עמ' רמז-תכא.

בניהו, מאיר, "קהל אשכנזים בירושלים (תמ"ז-תק"ז)", ספונות ב (תשי"ח), עמ' קכח-קפט.

בניהו, מאיר, "קונטרס על חלוקת כספי א"י מארצות אשכנז לר' יוסף דוד עייאש", סורא א (תשי"ד), עמ' 103-155.

בניהו, מאיר, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, א-ב (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ט).

בניהו, מאיר, "הרעב בירושלים בשנת תר"ו", ירושלים ב (תשכ"ד), עמ' עד-פח.

בניהו, מאיר, "תשובה לר' בנימין מרדכי נבון", סיני כד (תש"ט), עמ' רה-ריד.

בן צבי, יצחק, מחקרים ומקורות (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשכ"ט).

בריאשר, שלום, "היהודים באפריקה הצפונית ובמצרים", בתוך תולדות היהודים בארצות האיסלאם, א, ערך שמואל אטינגר (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"א), עמ' 121-196.

ברטורא, אברהם, בלב קשוב: תולדות אליעזר ברגמן איש ירושלים תקנ"ט-תר"ב (1799-1852) (ירושלים: הוצאת המחבר, תשמ"ג).

ברטורא, אברהם (עורך), ישאו הרים שלום (ירושלים: הוצאת המחבר, חסרה שנת דפוס).

ברטל, ישראל, גלות בארץ: ישוב ארץ ישראל בטרם ציונות (ירושלים: הספרייה הציונית, תשנ"ה).

ברטל, ישראל, "היציאה מן החומות – התפשטות הישן או ראשית החדש?" בתוך ירושלים בתודעה ובמדיניות הציונית, ערכה חגית לבסקי (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"ט), עמ' 17-33 (וגם בתוך ברטל, גלות בארץ, עמ' 296-312).

ברטל, ישראל, ירושלים לדורותיה, יחידה 9 (תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, תשנ"א).

ברטל, ישראל, "מבשר ומודיע לאיש יהודי: העיתונות היהודית כאפיק של חידוש", קתדרה 71 (תשנ"ד), עמ' 156-164.

ברטל, ישראל, "משה מונטיפיורי וארץ ישראל", קתדרה 33 (תשמ"ה), עמ' 149-160.

ברטל, ישראל, "תוכניות ההתיישבות מימי מסעו השני של משה מונטיפיורי לארץ ישראל (1839)", שלם ב (תשל"ו), עמ' 231-296 (וגם בתוך ברטל, גלות בארץ, עמ' 100-160).

- ברנאי, יעקב, אגרות חסידים מארץ ישראל (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ס).
- ברנאי, יעקב, היסטוריוגרפיה ולאומיות (ירושלים: מאגנס, תשנ"ה).
- ברנאי, יעקב, "הנהגת הקהילה היהודית בירושלים במחצית המאה הי"ח", שלם א (תשל"ד), עמ' 271-316.
- ברנאי, יעקב, יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח בחסות פקידי קושטא (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ב).
- ברנאי, יעקב, "לקראת תמורות בירושלים במאה הי"ט", סיני פא (תשל"ז), עמ' קנא-קנה.
- ברנאי, יעקב, "לתולדות האשכנזים בארץ ישראל בין השנים תפ"א-תקל"ז (1720-1777) והתמיכה הכלכלית בהם", שלם ב (תשל"ו), עמ' 193-230.
- ברנאי, יעקב, "מעמדה של 'הרבנות הכוללת' בירושלים בתקופה העות'מאנית", קתדרה 13 (תש"ם), עמ' 47-69.
- ברנאי, יעקב, "העדה המערבית בירושלים במאה הי"ט", בתוך פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ערכו יהודה בן-פורת, בן-ציון יהושע ואהרן קידר (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ג), עמ' 129-140.
- ברנאי, יעקב, "עזרתו של ר' אליעזר ברגמן למערבים בירושלים", בתוך ותיקין, ערך חיים זאב הירשברג (רמת גן: חסר מו"ל, תשל"ה), עמ' 117-125.
- ברנאי, יעקב, "קווים לתולדות קהילת קושטא במאה הי"ח", בתוך מקדש ומים: מחקרים ביהדות ארצות האסלאם, ערכו יעקב ברנאי, צבי יהודה ועודד בוסתנאי (חיפה: הוצאת אוניברסיטת חיפה, תשמ"א), עמ' 53-66.
- ברנאי, יעקב, "קופת ארץ ישראל באיזמיר במאה הי"ט", בתוך תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, ערכו שמואל אלמוג, ישראל ברטל, מיכאל גרץ ואחרים (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"ח), עמ' 135-148.
- ברפמן, יעקב, ספר הקהל, כרך ב (סנט פטרבורג: חסר מו"ל, 1875) (רוסית).
- בשן, אליעזר, "ויקתם של יהודי המזרח לארץ ישראל והתקוה המשיחית בכתבי נוצרים בין המאות הי"ז והכ"ח", שנתון אוניברסיטת בראילן יד-טו (תשל"ז), עמ' 160-175.
- גאגין, חיים אברהם, ספר התקנות וההסכמות (ירושלים: חסר מו"ל, תר"ב).
- גאון, משה דוד, יהודי המזרח בארץ ישראל בעבר ובהווה, א-ב (ירושלים: הוצאת המחבר, תרפ"ח-תרצ"ה).
- גאון, משה דוד, "צורר תעודות עתיקות", ירושלים א (תש"ח), עמ' קסו-קעט.
- גוטליב, שמואל נח, אהלי שם (פינסק: חסר מו"ל, תרע"ב).
- גור-אריה, יוסף, חסידות חב"ד בחברון (תל אביב: הוצאת להבות, תשס"א).
- גינזבורג, שאול, כתבים היסטוריים (תל אביב: דביר, תש"ד).
- גלבר, נתן מיכאל, "ד"ר אלברט כהן וביקורו בירושלים", ירושלים ב (תש"ט), עמ' קעה-קצה.
- גלבר, נתן מיכאל, היהודים והמרד הפולני (ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"ג).

- גלבר, נתן מיכאל, "יצחק דויטש גבאי של יהודי אוסטריה בארץ ישראל", ירושלים ה' (תשט"ו), עמ' שז-שיח.
- גלבר, נתן מיכאל, "לתולדות בית הספר למל", ירושלים א' (תש"ח), עמ' צה-ריט.
- גלבר, נתן מיכאל, "משה זאקס", סיני א' (תרצ"ח), עמ' תקסח-תקפג.
- גלבר, נתן מיכאל, "נפוליון הראשון וארץ ישראל", בתוך ספר דינבורג, ערך יצחק בער (ירושלים: בית המדרש למורים העבריים בירושלים, תש"ט), עמ' 263-288.
- גלבר, נתן מיכאל, "עליית יהודים מבוהמיה וגליציה לארץ ישראל", ירושלים ד' (תשי"ג), עמ' רמג-רנא.
- גלבר, נתן מיכאל, "שאלת ארץ ישראל בשנים 1840-1842", מאסף ציון ד' (תר"ץ), עמ' 44-66.
- גלים, יעקב, אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל, א-ג (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ה).
- גרבר, חיים, "לתולדות היהודים בקושטא במאות י"ז-י"ח", פעמים 12 (תשמ"ב), עמ' 27-45.
- גרייבסקי, פנחס, זכרון לחובבים הראשונים, חוברת א-כ (ירושלים: הוצאת המחבר, תרפ"ז-תרפ"ט).
- גרייבסקי, פנחס, זכרונות קדומים (ירושלים: הוצאת המחבר, תרפ"ח).
- גרייבסקי, פנחס, מגנזי ירושלים (ירושלים: הוצאת המחבר, תר"ץ-תרצ"ח).
- גרייבסקי, פנחס, פנקס ירושלים (ירושלים: הוצאת המחבר, תר"ץ).
- גרץ, מיכאל, הפריפריה הפכה למרכז (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ז).
- גת, בן ציון, הישוב היהודי בארץ ישראל 1840-1881 (ירושלים: אגודת הגימנסיה העברית, תשכ"ג).
- דינבורג, בן ציון (דינור), "מארכיונו של החכם באשי ר' אברהם חיים גאגין", מאסף ציון א' (תרפ"ו), עמ' 84-121.
- דינור, בן ציון, במפנה הדורות (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ב).
- דנציג, אברהם, שערי צדק (וילנה: חסר מו"ל, תקע"ב).
- דסלר, ראובן דב (עורך), שנות דור ודור, קובץ תעודות, א-ב (ירושלים: מסורה, תש"ס-תשס"ד).
- הברמן, אברהם מאיר, "פשרה בין שני שלוחי צפת", ספונות ז' (תשכ"ג), עמ' רנז-רסו.
- הורביץ, אלעזר, מוסד היסוד (ירושלים: הוועד הכללי כנסת ישראל, תשי"ח).
- הורוביץ, חיים הלוי, חבת ירושלם (ירושלים: חסר מו"ל, תר"ד).
- הילמן, דוד צבי, אגרות בעל התניא ובני דורו (ירושלים: חסר מו"ל, תשי"ג).
- היילפרין, ישראל, העליות הראשונות של החסידים לארץ ישראל (תל אביב: שוקן, תש"ז).
- הירש, יעקב שלום, "בירורים לתולדות הפקידים והאמרכלים של אמשטרדם", ציון מז' (תשמ"ב), עמ' 83-87.

הירשברג, חיים זאב, "המפנה במעמדה של ירושלים כמאה הי"ט", בתוך יד יוסף יצחק ריבלין, ערך חיים זאב הירשברג (רמת גן: מכון ריבלין, אוניברסיטת בר-אילן, תשכ"ד), עמ' 78-107.

הירשברג, חיים זאב, תולדות היהודים בצפון אפריקה, א-ב (ירושלים: מוסד ביאליק, 1965).

הכהן, יהודה בכ"ר שלמה, אהלי יהודה (ירושלים: חסר מו"ל, תר"ג).
הלוי, שושנה, "אגרת הכוללת" נגד ייסוד בית ספר למל", קתדרה 5 (תשל"ח), עמ' 197-209.

הלוי, שושנה, ספרי ירושלים הראשונים (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ו).
הלוי, שושנה, "קונטרס 'עדות לישראל'", בתוך ספרי ירושלים הראשונים (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ו), עמ' 265-274.

הראל, ירון, "מעמדם ותדמיתם של בני-פיג'וטו בעיני המושבה הצרפתית בחלב 1784-1850", מיכאל יד (תשנ"ז), עמ' קעא-קפו.

וינשטיין, מנחם, "תוכניות לתיקונים בשוב היהודי בירושלים במחצית המאה הי"ט – מכתבי פראפעסער באנאווענטורא", שנתון אוניברסיטת בר-אילן ו (תשכ"ח), עמ' 339-356.

וילנסקי, מרדכי, חסידים ומתנגדים, א-ב (ירושלים: מוסד ביאליק, תש"ל).
וינוגרד, ישעיהו, אוצר ספרי הגר"א (ירושלים: מכון כרם אליהו, תשס"ג).
ויספיש, [ראובן אליצור], אש"ד הנחלים (ירושלים: הוצאת המשפחה, תשנ"ב).
ולנשטיין, מאיר, "כתב יד גאסטר 975: תזכיר של כולל הספרדים בירושלים בשנת תרט"ו", ציון מג (תשל"ח), עמ' 75-96.

ורטה, מאיר, "רעיון שיבת ישראל במחשבה הפרוטסטנטית באנגליה בשנים 1790-1840", ציון לג (תשכ"ח), עמ' 145-179.

זהר, צבי, "בני פלטין של מלך: טעם החיים היהודיים בארץ ישראל על פי כתבים של חכמים ספרדים מזרחים מארץ ישראל 1777-1849", בתוך ארץ ישראל בהגות היהודית בעת החדשה, ערך אביעזר רביצקי (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ח), עמ' 326-358.

זק, ברכה, "ארץ ישראל, הזוהר וקבלת צפת: כמה הערות", בתוך ציון וציונות: בקרב יהודי ספרד והמזרח, ערכו זאב הרווי, גלית חזן-דוקס, חיים סערן ואמנון שילוח (ירושלים: משגב ירושלים, תשס"ב), עמ' 51-79.

חיים, אברהם, "מקורות ותעודות לתולדות העדה הספרדית בירושלים העות'מאנית", שבט ועס ז (תשל"א), עמ' 143-172.

חיים, אברהם, תעודות מן האוסף של אליהו אלישר (ירושלים: כרטא, תש"ל).
חיים בן יצחק מוולוז'ין, נפש החיים (ירושלים: חסר מו"ל, תשל"ג).

טובי, יוסף, "המרכזים היהודיים באסיה", בתוך תולדות היהודים בארצות האיסלאם, א, ערך שמואל אטינגר (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשמ"א), עמ' 3-70.

טולידאנו, יעקב משה, אוצר גזנים (ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ך).

טולידאנו, יעקב משה, נר המערב (ירושלים: הוצאת לונץ, תרע"א).
טולידאנו, יעקב משה, "פנקס בית הדין בצפת", ירושלים ה' (תשט"ו), עמ' רלב-רנו.
טולידאנו, יעקב משה, "תעודות על ר' יהודה זרחיה אזולאי", ירושלים ג' (תשי"א),
עמ' קלח-קנד.

יורעאל, רמי, "בית העלמין הספרדי הקדום בהר הזיתים", אריאל 123-122 (1997),
עמ' 9-49.

יורעאל, רמי, אבני דרך בדיעת הארץ (ירושלים: הוצאת אריאל, תשס"ד).
יחזקאל פייבל בן זאב וולף, ספר תולדות אדם (דיהרנפורט: חסר מו"ל, תקס"א).
ילין, איטה, לצאצאי (ירושלים: חסר מו"ל, תשל"ט).
ילין, יהושע, זכרונות לבן ירושלים (ירושלים: חסר מו"ל, תרפ"ד).
יערי, אברהם, אגרות ארץ ישראל (תל אביב: מסדה, תש"ג).
יערי, אברהם, זכרונות ארץ ישראל (תל אביב: חסר מו"ל, תש"ז).
יערי, אברהם, מסעות ארץ ישראל (תל אביב: חסר מו"ל, תש"ז).
יערי, אברהם, "ר' משה ישראל ושליחותו למען ארץ-ישראל", סיני כה (תש"ט),
עמ' קמט-קסג.

יערי, אברהם, שלוחי ארץ ישראל (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"א).
יערי, אברהם, "שלוחי ארץ ישראל בתירי", בתוך מנחה ליהודה, ערכו שמחה אסף
ויהודה אבן-שמואל (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"י), עמ' 212-225.
ישראל בן שמואל משקלוב, פאת השולחן (צפת: חסר מו"ל, תקצ"ו).
כהן, אמנון (עם אלישבע בן-שמעון-פיקאלי ועובדיה סלאמה), יהודים בבית המשפט
המוסלמי (המאה ה'18) (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ו).
כהן, אמנון (עם אלישבע בן-שמעון-פיקאלי ואיל ג'ניאו), יהודים בבית המשפט
המוסלמי (המאה ה'19) (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשס"ג).
כ"ץ, יעקב, "על שנת ת"ר כשנה משיחית והשפעתה על פעילות הפרושים לקירוב
הגאולה", קתדרה 24 (תשמ"ב), עמ' 73-74.

כרמל, אלכס, "פעילותה של רוסיה בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית",
בתוך פרקים בתולדות ירושלים בזמן החדש: ספר זיכרון ליעקב הרצוג, ערך אלי
שאלתיאל (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"א), עמ' 81-116.

לואיס, ברנארד, צמיחתה של תורכיה המודרנית (ירושלים: מאגנס, תשל"ז).
לוי, אבנר, "הקמת מוסד החכם באשי באימפריה העות'מאנית והתפתחותו בשנות
1835-1865", פעמים 55 (תשנ"ג), עמ' 38-56.

לוי, שלום דב בער, "אימתי וכיצד נוסד כולל חב"ד", כרם חב"ד 2 (תשמ"ט),
עמ' 131-140.

לוינו, יצחק בר, תעודה בישראל (וילנה והורודנה, 1828).
לונץ, אברהם משה, החלוקה - תקנותיה, מקורה, קורותיה והשתלשלותה (ירושלים:
הוצאת לונץ, תרע"ב).

לונץ, אברהם משה, ירושלים, א-יז (ירושלים: חסר מו"ל, תרמ"ב-תרע"ט).

- לונץ, אברהם משה, לוח ארץ ישראל (ירושלים: חסר מו"ל, תרנ"ה-תרע"א).
- לונץ, אברהם משה, נתיבות ציון וירושלים (מהדורת ג' קרסל) (ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"א).
- ליבס, יהודה, "המשיחיות השבתאית", פעמים 40 (תשמ"ט), עמ' 4-20.
- ליבס, יהודה, "צדקת הצדיק: יחס הגאון מווילנא וחוגו כלפי השבתאות", קבלה ט (תשס"ג), עמ' 225-306.
- ליבס, יהודה, "תלמידי הגר"א, השבתאות והנקודה היהודית", דעת 50-52 (תשס"ג), עמ' 255-290.
- ליבס, יהודה, "תרין אורזלין דאיילתא – דרשתו הסודית של האר"י לפני מיתתו", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך י (תשנ"ב), עמ' 113-169.
- ליבר, שרמון, "רכישת קרקע לכנסיית 'ישו הנוצרי' על ידי ג'ון ניקולייסון", קתדרה 38 (תשמ"ו), עמ' 201-203.
- ליפשיץ, יעקב הלוי, זכרון יעקב, א-ג (קובנה-סלבודקה: חסר מו"ל, תרפ"ד-תרפ"ט).
- לעהרן, צבי הירש, "אמת מארץ", א-ג (אמשטרדם: חסר מו"ל, תר"ד).
- מאהלר, רפאל, דברי ימי ישראל: דורות אחרונים (מרחביה: ספריית הפועלים, 1970).
- מאהלר, רפאל, "המדיניות כלפי המסיונרים בפולין הקונגרסאית בתקופת הברית הקדושה", בתוך ספר שילה, ערך מיכאל הנדל (תל אביב: חסר מו"ל, תשכ"ה), עמ' 174-180.
- מאק, חננאל, "ר' אברהם בן הגר"א וחקר המדרש", בתוך הגר"א ובית מדרשו, ערכו משה חלמיש, יוסף ריבלין ורפאל שוח"ט (רמת גן: בראילן, תשס"ג), עמ' 99-116.
- מבורך, ברוך, הזיקה ההדדית בין הקיבוצים היהודיים בשנות הארבעים של המאה ה-י"ט (אוסף מקורות. ירושלים: הוצאת המחבר, תשל"ד).
- מבורך, ברוך, "עקבותיה של עלילת דמשק בהתפתחותה של העיתונות היהודית בשנים 1840-1846", ציון כג-כד (תשי"ח-תשי"ט), עמ' 46-65.
- מגיד, הלל נח (שטיינשניידר), עיר ווילנא (ווילנה: דפוס האלמנה והאחים ראם, תר"ס).
- מגיד, הלל נח (שטיינשניידר), עיר ווילנא, חלק שני, ההדיר מרדכי זלקין (ירושלים: מאגנס, תשס"ג).
- מונדשיין, יהושע, "שני מאסריו של רבינו הזקן", כנס חב"ד 4 (תשנ"ב), עמ' 17-60.
- מונדשיין, יהושע, מגדל עז (כפר חב"ד: מכון אהלי שם, תש"ס).
- מורגנשטרן, אריה, "אגרות הפקידים והאמרכלים מאמשטרדם וחקר הישוב היהודי בארץ ישראל", קתדרה 27 (תשמ"ג), עמ' 85-108.
- מורגנשטרן, אריה, "אחדותו הארגונית של כולל הפרושים בארץ ישראל, ציון מז (תשמ"ב), עמ' 294-310 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 207-224).

- מורגנשטרן, אריה, "בית החולים היהודי הראשון בירושלים", קתדרה 33 (תשמ"ה), עמ' 107-124 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 307-326).
- מורגנשטרן, אריה, "בין בנים לתלמידים: המאבק על מורשת הגר"א והאידיאולוגיה – תורה מול ארץ ישראל", דעת 53 (תשס"ד), עמ' 83-124.
- מורגנשטרן, אריה, "בניין חצר חורבת ר' יהודה חסיד", שלם ד (תשמ"ד), עמ' 271-305 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 56-90).
- מורגנשטרן, אריה, בשליחות ירושלים – תולדות משפחת פ"ח דרונטל, 1816-1839 (ירושלים: הוצאת רבקה וינגרטן, תשמ"ז).
- מורגנשטרן, אריה, גאולה בדרך הטבע: תלמידי הגר"א בארץ ישראל 1800-1840 (ירושלים: הוצאת מאור, תשנ"ז).
- מורגנשטרן, אריה, "הגביר יוסף אמזלג מעמדו ופעילותו למען יהודי ירושלים", אסופות ג (תשמ"ט), עמ' ריא-רכו (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 285-300).
- מורגנשטרן, אריה, "הדיון בשאלת חידוש הקרבנות ובנין המקדש ערב שנת ת"ר", קתדרה 82 (תשנ"ז), עמ' 45-74 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 176-206).
- מורגנשטרן, אריה, "הסכם הפשרה הראשון בין הספרדים והפרושים בירושלים", אסופות ו (תשנ"ב), עמ' ריא-רמו (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 250-284).
- מורגנשטרן, אריה, "'חורבת ר' יהודה חסיד – מחצר-מושב לחצר-קהילה", אסופות א (תשמ"ז), עמ' שעט-שצה (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 327-343).
- מורגנשטרן, אריה, "יהדות הגולה והכמיהה לציון 1840-1240", תכלת 12 (תשס"ב), עמ' 51-100.
- מורגנשטרן, אריה, "יהודי צפת 1800-1839 – מספרים ואומדנים", קתדרה 49 (תשמ"ט), עמ' 160-172 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 439-450).
- מורגנשטרן, אריה, מיסטיקה ומשיחיות: מעליית הרמח"ל עד הגאון מווילנא (ירושלים: הוצאת מאור, תשנ"ט).
- מורגנשטרן, אריה, "מפקד כולל הפרושים בארץ ישראל משנת תקצ"ד (1834)", שלם ז (תשס"ב), עמ' 219-258.
- מורגנשטרן, אריה, "מציאות היסטורית או משאלת לב בחקר עליית תלמידי הגר"א", קתדרה 31 (תשמ"ד), עמ' 172-181 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 410-419).
- מורגנשטרן, אריה, "מקומם של עשרת השבטים בתהליך הגאולה: מהגאון מווילנא ועד הראי"ה קוק", בתוך הגר"א ובית מדרשו, ערכו משה חלמיש, יוסף ריבלין ורפאל שוח"ט (רמת גן: בריאילון, תשס"ג), עמ' 209-235.

- מורגנשטרן, אריה, משיחיות ויישוב ארץ־ישראל במחצית הראשונה של המאה הי"ט (ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשמ"ה).
- מורגנשטרן, אריה, "משפחת הירשנזון ובשורת ההשכלה והמודרנה בירושלים", קתדרה 108 (תשס"ג), עמ' 105-130.
- מורגנשטרן, אריה, "נסינו של ר' ישראל משקלוב לחדש את הסמיכה לאור מקורות חדשים", סיני 100 (תשמ"ז), עמ' תקמח-תקסה (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 113-130).
- מורגנשטרן, אריה, "הפרושים, החברה המסיונרית הלונדונית והקמת הקונסוליה הבריטית בירושלים", שלם ה (תשמ"ז), עמ' 115-137 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 135-157).
- מורגנשטרן, אריה, "שתי מסורות על ראשית עליית תלמידי הגר"א", שלם ו (תשנ"ב), עמ' 195-222 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 28-55).
- מורגנשטרן, אריה, "תיק החקירה של ש"ז פלונסקי והפרושים בארץ ישראל", ציון סא (תשנ"ו), עמ' 271-305 (וגם בתוך מורגנשטרן, גאולה בדרך הטבע, עמ' 91-112).
- מייזל, יוסף, "רשימת יהודי צפת משנת תקצ"ט וסביבותיה", ספונות ו (תשכ"ב), עמ' תכה-תעג.
- מיכלין, חיים מיכל, "כולל הפרושים בירושלים בסוף המאה השישית", תבונה, גיליונות ה-ז (תרצ"ג).
- מינצברג, ישראל זאב, יישוב ארץ ישראל (ירושלים: חסר מו"ל, תר"ץ).
- מכמן, יוסף, "התהוות המוסד 'פקידי ואמרכלי דערי הקדש' באמסטרדם", קתדרה 27 (תשמ"ג), עמ' 69-84.
- מכמן, יוסף (עורך), מחקרים על תולדות יהדות הולנד (ירושלים: הוצאת המרכז לחקר יהדות הולנד באוניברסיטה העברית, תשל"ט).
- מלאכי, אלעזר רפאל, "הביבליוגרפיה של ר' א"מ לונץ", בתוך ירושלם - מאסף לזכר לונץ, ערכו אלעזר ליפא סוקניק וישעיהו פרס (ירושלים: הוצאת ספרים דרום, תרפ"ח), עמ' ח-טז.
- מלאכי, אלעזר רפאל, "דוכב שפתי ישנים", בתוך אברהם משה לונץ, ירושלים, ט (תרע"א), עמ' 381-384.
- מלאכי, אלעזר רפאל, פרקים בתולדות היישוב הישן (תל אביב: המכון לציונות שליד אוניברסיטת תל אביב והקיבוץ המאוחד, תשל"א).
- מלאכי, אלעזר רפאל, מנגד תראה, ערכו אלחנן ריינר וחגי בן־שמאי (ירושלים: יד יצחק בן־צבי, תשס"א).
- מלצן, שמואל, אמונה והשגחה (וילנה: חסר מו"ל, תרכ"ד).
- מנחם מנדל מקמיניץ, ספר קורות העתים לישורון בארץ ישראל (וילנה: חסר מו"ל, ת"ר).
- מנחם מנדל בן ברוך בנדט משקלוב, כתבי הגרמ"מ, א-ב (ירושלים: חסר מו"ל, תשס"א).

- מנחם מנדל בן ברוך בנדט משקלוב, מנחם ציון (פרמישלן: חסר מו"ל, תרמ"ה).
 מעוז, משה, "ירושלים במאה השנים האחרונות לשלטון העות'מאני", פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א, ערכו יהודה בן-פורת, בן-ציון יהושע ואהרן קידר (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ג), עמ' 260-272.
- ניניו, יעקב שאלתיאל, זרע יעקב (ירושלים, תרע"ב).
 סג"ל, משה בן מרדכי גימפל, ליקוטי משה (ירושלים: חסר מו"ל, תר"י).
 סג"ל, משה בן מרדכי גימפל, ספר בן לוי, חלק שני (ירושלים: חסר מו"ל, תר"י).
 סופר, שלמה (עורך), אגרות סופרים (וינה, תרפ"ט).
 סורסקי, אהרן, יסוד המעלה, א-ב, מהדורה שנייה (בני ברק: חסר מו"ל, תש"ס).
 סלמון, מרדכי, שלושה דורות בישוב (ירושלים: הוצאת המשפחה, תשי"א).
 סמט, משה, משה מונטיפיורי האיש והאגדה (ירושלים: כרמל, תשמ"ט).
 ספיר, שאול, "מקורות חברות המסיון האנגליקניות שפעלו בירושלים ובארץ ישראל במאה הי"ט ועד למלחמת העולם הראשונה", קתדרה 19 (תשמ"א), עמ' 155-170.
- ספיר, שאול, "שלושת מסעותיו הראשונים של משה מונטיפיורי לארץ ישראל", מחקרים בגיאוגרפיה היסטורית א (תשמ"ח), עמ' 15-33.
- עובדיה, דוד, פאס וחכמיה, כרך שני (ירושלים: הוצאת המחבר, תשל"ט).
 עובדיה, דוד, הקהלה והשדרים: קהלת צפרו, כרך חמישי (ירושלים: הוצאת המחבר, תשנ"ב).
- עמרם, נתן, "איגרת התפארת והאמונה" (אמשטרדם: חסר מו"ל, תר"ד).
 עזי'הדר, אברהם, אילנות, לתולדות הישוב בא"י, תק"ץ-תר"פ (1830-1920) (תל אביב: הוצאת המחבר, תשכ"ז).
- פוויילוב, גיורא, חכמיהן של ארבע ערי הקודש, א-ב (ירושלים: משרד החינוך והתרבות, תשס"ב).
- פיינר, שמואל, "ריב"ל ושנת ת"ר", קתדרה 34 (תשמ"ה), עמ' 179-180.
- פיליפ, תומס, "בית פרחי והתמורות במעמדם של יהודי סוריה וארץ ישראל, 1750-1860", קתדרה 34 (תשמ"ה), עמ' 97-114.
- פין, ג'יימס, עותות סופה, א-ב (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ס).
 פין, שמואל יוסף, קריה נאמנה (וילנה: חסר מו"ל, תרע"ה).
 פראנקל, לודוויג אוגוסט, ירושלימה (וינה: חסר מו"ל, 1851).
 פרומקין, אריה לייב, תולדות אליהו (וילנה: חסר מו"ל, תר"ס).
 פרומקין, אריה לייב, תולדות חכמי ירושלים (מהדורת אליעזר ריבלין), א-ד (ירושלים: חסר מו"ל, תרפ"ח-תר"ץ).
- פרידמן, ישעיהו, "משטר הקאפיטולציות ויחסה של תורכיה לעליה ולהתיישבות 1856-1897", קתדרה 28 (תשמ"ג), עמ' 47-62.
- פרידמן, ישעיהו, "תוכניות בריטיות לישוב יהודים בארץ ישראל בשנות הארבעים של המאה הי"ט", קתדרה 56 (תש"ן), עמ' 42-69.

- פרידמן, מנחם, חברה במשבר לגיטימציה (ירושלים: מוסד ביאליק, תשס"א).
- פרידמן, מנחם, חברה ודת (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ח).
- פריידין, ישראל, "ביקור חולים פרושים" בירושלים, מחברה לבית חולים, קתדרה 27 (תשמ"ג), עמ' 117-140.
- פריידין, ישראל, "בית חולים חסידים-ספרדים בירושלים, תר"ד (1844), כשלב במודרניזציה של הישוב הישן", קתדרה 37 (תשמ"ז), עמ' 177-183.
- פרנקל, יונתן, דם ופוליטיקה (ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ג).
- צור, ירון, הגבירים היהודים באימפריה העות'מאנית על סף העידן המודרני (תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, 2003).
- קאן, "דער קאמפף פון ווילנער קהל קעגן לוקסוס מלבושין אין 1809" = פנחס קאן, "דער קאמפף פון ווילנער קהל קעגן לוקסוס מלבושין אין 1809", ייווא בלעטער, וילנה, כרך 5 (1932), עמ' 281-283.
- קאן, פנחס, "יידישע גילדע-סוחרים אין ווילנע", ייווא בלעטער, וילנה, כרך 8 (1935), עמ' 81-85.
- קאן, פנחס, "מאטעריאלן און נאטיצן, ווילנער ראשי-קהל אין די יארן 1802-1831", ייווא בלעטער, וילנה, כרך 7 (1934), עמ' 152-156.
- קדם, מנחם, "פעילותו של ג'ורג' גאולר למען הקמת מושבות יהודיות בארץ ישראל", קתדרה 33 (תשמ"ה), עמ' 93-106.
- קדם, מנחם, "תפישת הגאולה של עם ישראל וארץ ישראל באסכטולוגיה הפרוטסטנטית האנגלית באמצע המאה הי"ט", קתדרה 19 (תשמ"א), עמ' 55-72.
- קובץ, צבי, "העליה ממזרח אירופה לארץ ישראל באמצע המאה הי"ט", קתדרה 9 (תשל"ט), עמ' 193-204.
- קולת, ישראל, "על המחקר והחקוק של תולדות הישוב והציגונות", קתדרה 1 (תשל"ו), עמ' 1-35.
- קטן, משה, "דרכונו של ר' אברהם שלמה זלמן צורף (הראש"ז)", קתדרה 54 (תש"ן), עמ' 74-80.
- קלוגר, בנימין, לשענה ולדורות, א-ג (ירושלים: הוצאת גנזים, תשל"א-תשל"ז).
- קלוגר, בנימין, מן המקור, א-ה (ירושלים: הוצאת המחבר, תשל"ח-תשמ"ז).
- קלויזנר, ישראל, וילנא בתקופת הגאון (ירושלים: ראובן מס, תש"ב).
- קלויזנר, ישראל, קורות בית העלמין הישן בוילנא (וילנא: החברה להיסטוריה ואתנוגרפיה על שם אנסקי, תרצ"ה).
- קלויזנר, ישראל, "ר' יוסף בן אליהו, קרובו הנאור של הגר"א מוויילנא", העבר ב (תשי"ד), עמ' 73-85.
- קלויזנר, ישראל, "תולדות היהודים בליטא", בתוך ספר יהדות ליטא, ערך אברהם יערי (תל אביב: עם הספר, תש"ך), חלק א, עמ' 23-123.
- קליינברגר, אהרן פריץ, "תסיסה לאומית ביהדות גרמניה במחצית הראשונה של המאה הי"ט", בתוך פרקים בתולדות החברה היהודית (ירושלים: חסר מו"ל, תש"ם), עמ' רכה-רמו.

קלנר, יעקב, למען ציון (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשל"ז).
קניאל, יהושע, במעבר, ערכו דן מכמן וישראל ברטל (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תש"ס).

קניאל, יהושע, המשך ותמורה (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשמ"ב).
קצבורג, נתנאל, "פולמוס החנוך בשוב הישן", שנה בשנה (תשכ"ו), עמ' 299-312.
קרגילה, צבי, היישוב היהודי בארץ ישראל בתקופת הכיבוש המצרי (1831-1840) (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומשרד הביטחון, תש"ן).

קרול, צבי (עורך), כתבי אליעזר צוקרמן (תל אביב: חסר מו"ל, ת"ש).
קרלינסקי, נחום, "החברה החסידית של צפת במחצית השנייה של המאה הי"ט כחברת מהגרים: היבטים דמוגרפיים וגיבוש חברתי", בתוך מחקרי חסידות, ערכו עמנואל אטקס, דוד אסף ויוסף דן (ירושלים: מחקרי ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשנ"ט), עמ' 151-196.

קרסל, גצל, פותחי התקוה: ביכורי הנסיונות תקצ"ט-תר"ד (ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשל"ו).

קרסל, גצל, פותחי התקוה: מירושלים לפתח תקוה (תל אביב: רשפים, תשנ"ב).
קרק, רות, "קרקעות ותוכניות לעיבודן בימי ביקורו השני של מונטיפיורי בארץ ישראל בשנת 1839", קתדרה 33 (תשמ"ה), עמ' 57-92.

קרק, רות וגלס, יוסף, יזמים ספרדיים בארץ-ישראל - משפחת אמזלאג 1816-1918 (ירושלים: מאגנס, תשנ"ג).

רובינשטיין, אברהם, "חסידות וחסידים בווארשא", סיני ע"א (תשל"ד), עמ' סג-פד.
רוזאניס, שלמה, דברי ימי ישראל בתוגרמה, א-ו, מהדורה שנייה (תל אביב: דביר, תר"ץ).

רוזן, מינה, "פעילותם של יהודים רבייהשפעה בחצר הסולטאן בקושטא למען הישוב היהודי בירושלים במאה הי"ז", מיכאל ז (תשמ"ב), עמ' שצד-תל.
רוזן, מינה, הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז (תל אביב: אוניברסיטת תל אביב ומשרד הביטחון, תשמ"ד).

רוטשילד, מאיר מנחם, "החלוקה" כביטוי ליחסה של יהדות הגולה לישוב היהודי בארץ ישראל בשנים 1840-1860 (ירושלים: ראובן מס, תשמ"ו).

ריבלין, אליעזר, "מכתב מאת ר' הלל ריבלין לחתנו ר' שמריהו לוריא ז"ל", מאסף ציון ה (תרצ"ד) עמ' קמא-קמז.

ריבלין, אליעזר, "מכתב מר' מרדכי צורף לאביו ר' א' ש' ולמן צורף ז"ל משנת תר"ה", מאסף ציון א (תרפ"ו), עמ' 71-83.

ריבלין, אליעזר, הצדיק ר' יוסף זונדל מסלאנט ורבותיו (ירושלים: הוצאת המחבר, תרפ"ז).

ריבלין, אליעזר, "תקנות החלוקה של כולל הפרושים בארץ ישראל משנת תקפ"ג", מאסף ציון ב (תרפ"ז), עמ' 150-170.